

VÁMBÉRY ÁRMIN

VÁZLATAI

K Ö Z É P - Á Z S I Á B Ó L.

UJABB ADALÉKOK

AZ

OXUSMELLÉKI ORSZÁGOK

NÉPISMERETI, TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI

VISZONYAIHOZ.

Virághegyi Kiss

PEST, 1868.

KIADJA R Á T H M Ó R.

511334

ELŐSZÓ.

Semmi sem teszi bátrabbá az embert, mint a siker, de különösen a váratlan és nem remélt siker. Midőn „Közép-ázsiai utazásom“-at legelőször angol nyelven közzé tevém, korántsem hittem volna, hogy az két év lefolyta alatt magyar, német, francia, orosz és svéd nyelvekre lefordítva a mívelt Európában és Amerikában oly nagy elterjedésnek fog örvendezni — nem sejtettem volna, hogy utazási kalandom oly közkedveltségű és közérdekű tárgygyá váljék, miszerént még iparlovagok is az arról szóló felolvasásokat jövedelmező üzletnek tekintsék *).

*) Tudtomra eddig két ilyen Pseudo-Vámbéry szerepelt. Az egyik (Mr. Walker) Angliában, ki csekélységeimet oly hiven utánnoztá, hogy ép termete daczára is több ideig a ballábával sántikált. A másik (Professor William Davis[?]) egy nem közönséges bátor-ságu gazember, ki a mívelt Németország több városában felolvasásokat tartott, míg végtére Berlinbe került, a hol prof. Kiepert, a híres geograph és Dr. Bastian a jeles kambodsiai utazó, kikkel személyes barátságban állok, egy 1868. január 22-én az arnimi teremben tartott előadása alkalmával ráismertek és a szemtelen arczáról az álcázat letépték.

Nem akarom tehát eltitkolni, hogy ezen váratlan eredmény meglepett és őszintén mondva jól esett lelkemnek, de másrésről meg kell vallanom, hogy azt nem gyenge erőm sem pedig tapasztalatlan tollamnak, hanem inkább azon ismerethiánynak tulajdonítottam, melyről Turkesztán föld- és népleirási tekintetben híres volt; és ha hozzá teszem, hogy az európai és amerikai sajtóban megjelent bírálatok csaknem nagyobb része avval vádolt, hogy a részleteket mellőzve, képek helyett csak egyes vonásokat adtam, szóval, hogy kaland- és tapasztalat-dús utamról sokkal többet mondhattam volna, mint a mennyit mondék, könnyen fogom igazolhatni e jelen lapok közzétételét, melyek első könyvemhez kiegészítésül szolgálnak.

Kétséget nem szenved, hogy sokkal jobb lett volna ezen utólagos jegyzeteket az első munka keretébe foglalni, de hogy ez nem történt, annak nem annyira a szememre vetett szófukarság mint inkább azon elhatározatlanság volt az oka, melyből hosszú vándorlásom után Európába, illetőleg Londonba érkeztemkor nem tudtam oly hamar kivetközni. Az első három hónapban, melyet ott tölték és mialatt közép-ázsiai uti- emlékeimet leírást, mindig oly állapotban voltam, mintha másnap reggel holmimat újra összepakolni és a karavánnal utamat folytatni lettem volna kénytelen. A milyen nehéz a csendes élet után a kóbor élethez szokni, épen úgy áll ez megfordított helyzetben is. Ha tehát az elhatározatlanság szülte sietség egy részről káros befolyással volt, más részről az utleirási irodalomban való ismeretlenségem sem kevésbé ártott. Most azt mint érdeknélkülit, majd ezt mint illetlent kihagyván, midőn a kész könyvet magam először elolvasám, kénytelen voltam sa-

ját magam is különösen a tüzetesebb ethnographiai kérdéseket illetőleg nem egy hiányt elismerni.

Egyébiránt szóval gazdálkodni soha sem bűn. Közép-Ázsia, melyet a politikai események nemsokára a fontos napi kérdések rovatába vonnak, még mindig elég érdekes az olvasó előtt, ha újat hall felőle. E lapok pedig sok oly pontot tartalmaznak, melyek az eddigi irodalomban érintetlenek voltak s a mi a késedelmezést illeti, arra az olasz példabeszéddel felelek: „Meglio tardi, che mai.“

Pest, február havában 1868.

Vámbéry Ármin.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	III
I. Dervisek és hadzsik	1
II. Incognitóm	19
III. A turkománok közt	37
IV. A sivatagon	52
V. A tatár sátor és lakói	63
VI. A khivai udvar	73
VII. Öröm és szomorúság	83
VIII. Lakás, élelem, ruházat	96
IX. Khivából Kungrátba s onnan vissza	108
X. Tatárom	128
XI. Fővárosi élet Bokharában	141
XII. Bokhara, az Iszlam támasza	157
XIII. Rabszolgakereskedés és rabszolgaélet Közép-Ázsiában	173
XIV. A három turkesztáni sivatag-tartomány termelési ereje	195
XV. Adatok Bokhara ókori történetéhez	216
XVI. A középázsiai, iráni és turáni fajok ethnographiai vázlata	237
XVII. Az irodalom Középázsiaiában	290
XVIII. Oroszország és Anglia vetélkedése Középázsiaiában	330

I.

Dervisek és Hadzsik.

A dervisk a keleti élet személyesített mintaképe. Hivalkodás, rajongás, alázatosság és feltűnő hanyagság az ő ismertető jelei, miket erényökül dicsérnek benne, s miket olyanokul papolva hirdet mindenütt. A mitsemtevésnek mentségül szolgál az ember gyámoltalansága, a rajongásnak isteni ihlettség, az alázatosságnak a czélzás arra, hogy porból születünk, végre a hanyagságnak a sors-végzetek mindenhatósága.

Ha az európai polgárosodás előnye nem érvényesítette volna magát oly fényesen a keletieké fölött, csaknem hajlandó volnék mondani, hogy ama dervistől, ki rongyos hirkában vagy dzsubbában amott egy elhagyott rom kuczkójában kuczorog, irigylem a szeméből mosolygó boldogságot. Mily tökéletes nyugalom tükrödzik arcvonásaiban, tetteiben és működésében, s mily kirívó ellentétet képez egész külseje a mi európai életünkkel! Áldervis koromban majd mindig a természetemmel ellenkező nyugodtság volt az, a mi idegeimre bántólag hatott, s a minek utánzásában természetesen a legnagyobb hibákat követtem él. Soha sem fogom felejteni, — Heratban történt, midőn egyszer

felvillanyozva közeli megszabadulásom gondolatától, ülő helyemről felpattanék, s a lakásomul szolgáló romban teljes hévvel fel s alá kezdtem járni. — Nehány perczcel utóbb észrevettem, hogy az átmenők csoportja a bejáráshoz gyűlt, s bámulva rám meresztette szemeit. Tüstént megálltam s megszégyenülve leültem. Kevéssel rá, néhányan hozzám léptek s hogylétemet kérdeék. A jámborok tébolyodottnak néztek, mert az ő nézetök szerint csakugyan nem lehet helyén oly embernek az esze, a ki szükség vagy különös czél nélkül ültéből fölkél s föl alá jár szobájában.

De a keletieknek nemcsak általános jellemvonásait képviselik a dervisek, hanem Kelet egyes népeinek árnyalatait is. Vallásuk ugyan azt hirdeti „El Iszlám milleti vahidun“, vagyis „az egész iszlám egy nemzet“; mindazonáltal a különböző szerzeteknél meg lehet ismerni, ki honnan és hová való. A Bektasi-, Mevlevi- és Rufai-félék leginkább Törökországban honosak, mert Bektas a jancsárok lelkesedett alapítója, Molla Dzseldeddin Rumi a Mesznevi magasztos költője Törökországban működtek s ott nyugsznak is. Arabiában honosak a Kadriék és Dzseldaliak, Persiában az Oveizi Nurbakhsi Nimetullahik, Indiában a Khilalik és Zahibik, Közép-Ázsiában a Nakishbendik és Szofi Iszlám-félék a legszokottabbak *).

*) A Szofi Iszlám-féle szerzet még csak 30 évvel ezelőtt keletkezett. Alapítója, egy Belkhbe való Tadzsik, a Nakishbendik folytonosan gyarapodó hatalma ellen akart gondoskodni gátról. E szerzet tagjai közt a közösség és a testvériség elve uralkodik. Perémme szegélyezett nemez kalpag által szokták magokat kitüntetni, s leginkább az Oxuson innen Heratig, valamint a turkománok közt is találhatók.

A testvériség benső köteléke fűzi ugyan össze mindenik rendnek tagjait; a növendékek (Mürüd) és tagtársak (Khalfa) vakon engedelmeskednek főnöküknek (Pir), ki kénye kedve szerint rendelkezhetik szellemi alárendeltjeinek élete és vagyona fölött; ámde e testületeknek eszük ágában sincs titkos politikai vagy társadalmi czélokra törekedni, mint Európában hiszik, kik némely föllelkesült utas szava után indulva, a nagy pusztá Beduinjei közt is szabad kőműves-testvéreket vélnek lappangani. A dervisek nem egyebek mint az Iszlam szerzetesei; a szellem, melyből eredtek s mely őket fenntartja, a vallásbeli rajongás; ők pedig csak annyiban különböznek egymástól, a mennyiben nem egyenlő módon tüntetik ki lelkesedésöket.

Mig például az egyik szerzet folytonos zarándoklást parancsol a szentek sirjaihoz, egy másiknak szigorú szabályai, úgy látszik, elmélkedést hagynak meg az Istenség nagy véghetetlensége és földi létünk nevetéséges semmisége fölött.

Egy harmadik megkívánja növendékeitől, hogy éjjel-nappal foglalkozzanak Zikr-rel (Isten nevének emlegetésével) és Telkinnel (dalimával v. hymnussal); végre nincs miért fennakadnunk hallván, hogy egy szerzet tagjai addig kiabálják teli torokkal a: „Ja hu! Ja hakk! La illahi illa hu!“-féle igéket, mig a közrekiáltók nagy része delirium tremens vagyis reszkető őrjöngésbe esik. Az igazhitűeknél az ilyen állapot neve Medzs-zub, vagyis Isten szerelme által magán kívül ragadtatni. A kit e szerencse ér, mert az szerencsének tartatik, azt minden ember megirigyli. A roham idején betegek, nyavalygók, meddő asszonyok közvetlen közelébe kíváncsoznak és szorosan tapodnak

öltözetéhez, mert a vele való érintkezés csalhatatlanul gyógyítónak tartatik.

Hogy mit képesek a dervisek a Zikr-féle elragadtatás idején véghezvinni, egyszer magam is megnéztem Szamarkandban. Dehbidben ugyanis, a Makhdum Aázam sirjának közelében egy ilyen rivalgó társaság együtt volt az odavaló főnök (Pir) közül. Azzal kezdték, hogy nyugalmas hangon, mondhatnám üteny szerint kiáltozák a szükséges igéket. A Pir a legmélyebb tevedzsühbe (elmélkedésbe) vala merülve; minden szem és fül feléje volt irányozva, s feje minden mozdulatával, minden lélekzettel, melyet hallatott, növekvék egyre tompább és szilajabb hangon éneklő tanítványainak lelkesedése. Végre álomszerű merengéséből fel-látszott ocsúdni, s midőn fejét görnyedt helyzetéből felemelé, a dervisek mint valami ördögösök felugráltak helyeikről, a kör felbomlott, az egyes tagok hullámalaku testmozdulatokkal el kezdtek ugrálni, s alig hogy a Pir egészen talpra állt, a neki hevült tánczolóok oly örültségbe estek, mely bennem, ki természetesen kénytelen voltam velök tartani, lelki borzalmat gerjesztett. Mintha forgószél sodorta volna őket, úgy csapongtak jobbra balra tüskén bokron keresztül, a rét puha szőnyegéről sokan bele ugrottak a törmelékkövek közé, lábaikról csurgott a vér, s ők mégis folytatták, míg sokan elalélva összerogytak.

A Keleten uralkodó társadalmi viszonyok mellett, hol mindenütt és minden tekintetben csak a végletekben gyönyörködnek, a dervisnek vagy koldusnak, jól-lehet a társadalom legalsóbb fokán áll, oly tekintélyben kellene állania mint a herczeg, ki egy nép élén állva millió lelkek- és kincsekkel rendelkezik. Az em-

ber, egy labda a sors hatalmas kezében, ha sorsa úgy hozza magával, egy pillantat alatt egyik végletből a másikba juthat, mint ezt a történet számtalan példában igazolja, és valamint a költészetben gyakran előfordul egymás mellett a két ellenlábás „Shah ü Keda“, azaz, király és koldus, így találjuk ezt igen gyakran a közéletben is, hol a rongyos, ronda, mocsokkal borított dervis a fényes diszöltözetébe öltözött herczeggel egy és ugyanazon szőnyegen ül, elmerülve bizalmas beszédbe, sőt gyakran ugyanazon findzsából isznak. Európai utazóknak az ilyen négy szemközti társalgás különösnek tetszik és néha mulatságul szolgál, de Keleten ez nagyon természetes. Hadd lássa be a király (így áll ez az erkölcsstanban) szomszédjának merész ellentétében az ő földi dicsőségének semmiségét és tartózkodják a kevélységtől.

A dervis ellenben fedezze fel a ragyogó diszruha alatt a halandó embert, és megismerve a hiu létet, nevéssen az élet varázsjátékán.

E kölcsönös viszony tudatában e két véglet a türelem és engedékenység ritka nemével szokott egymás iránt viseltetni. A dervis, ki magán lakában a legbizalmasabb jó barát, nyilvános szertartásoknál sohasem feledi el, hogy ő minden szegények legszegényebbike. Hasonlólag tűrt el az előkelő a dervistől mindent, a mi más előtt elviselhetlennek tetszenék. Kerkiben az ország parancsnokánál egy dervis tartózkodék, a kinek fogadalom parancsolta kötelessége volt, alkonyattól nap felkeltéig „Ja hu! Ja hakk! La illahi illa hu“*) igéket

*) Igen ő az! ő az igaz! Nincs isten kivüle! a legszokottabb igék, melyeket a Zikrnél használnak.

szakadatlanul, és harsány hangon kiáltani. A setéség beálltával midőn a nappali élet zaja megszűnt, a dervis zord egy hangu kiabálásai mindig hallhatóbbak valának a palota környezetében, nem említve az épületben. Hogy áhitatossága többeknek zavarta álmait, nagyon természetes, de a kormányzó családtagjai kérelme daczára sem tett ellene kifogást és ő tovább folytatta rikácsolásait, a míg csak Kerkiben lakott.

Mivelhogy szomszédságában laktam, nekem is kijutott e hangversenyből, és az áthatott kiáltozó hangjáról — mely reggel felé mindinkább gyengült — megtudtam a hajnal közeledését, a nélkül, hogy sötét czellámból a szabadba léptem volna.

Mindazonáltal a szó szoros értelmébeni dervis, — egy oly férfi t. i. a ki belső meggyőződéséből lemondva a földi javak- és világi kényelemről, tapasztalatok gyűjtéséért vagy vallási kötelességének él, mely fényben tüntetik föl Szaadit, a költőt, — mai nap-ság ritka tünemény. A kik ezen életpályára lépnek, azok vagy elvnélküli henyélők vagy kitanult koldusok, kik a szegénység foltos köpenyege alatt kincseket gyűjtenek, és ha jól meggazdagodtak, kereskedelmi czélokba fognak. Ez leginkább Persiában honos. Mig nekik a szerencse kedvez, addig a legnevetesebb módon halmoznak össze fényt és pompát és senkinek sem jut eszébe a világ mulandósága. Ha pedig szerencsétlenség éri, akkor félrevonul magányába, kigúnyolja az emberek hiu törekvését, és látszólagos önmegelégedéssel mondja: „Men Dervis em! (Dervis vagyok!)

Valamint Keletnek minden intézményei, szokásai és erkölcei, minél tovább haladunk előre, annál domborubb eredetiségben tűnnek szemünkbe, úgy van a dervisek szerzetével is. Persiában a dervisek már jóval fontosabb szerepet játszanak, mint Törökországban; Közép-Ázsiában pedig, hol több századokon át folytatott elszigeteltség következtében még semmi sem változott, e szerzetesek még teljes fényökben állanak, úgy mint keletkeztökkor álltak, s hatályos befolyást gyakorolnak az odavaló társadalmi viszonyokra. Hogy az Isannak, vagyis világi papságnak mily hatásköre van Közép-Ázsiában, arra „Közép-ázsiai utazásomban“ olykor figyelmeztettem. E hatást, szemben a rettenetes önkény- és zsarnoksággal, szerencsésnek mondhatni, s innen van, hogy mindenki vallással foglalkozik, kiki a „csodatevők“ (Ehli keramet) méltósága után áhitozik, vagy ha ezt el nem érheti, legalább szentnek (Veli Ullah) czimét ügyekszik megszerezni.

Az ulemák osztálya, mely az írásmagyarázatával kérkedik, az Isanokkal, kik mystikus szerepöknél fogva a nép előtt nagy becsben állnak, mindig heves versengésben él. Közép-Ázsia népét, mint Ázsiának legszilajabb gyermekeit, könnyebben megnyerhetni bűbajos igékkel, szertartásokkal, mint könyvekkel; s a mily könnyen el tudna lenni Mollah nélkül, oly elkerülhetlenül szükséges neki az Isan, kinek Fatiháját (áldását) vagy Nefeszét (lehelletét) kell, hogy csallhatatlan talizmán gyanánt magával vihesse, akár portyázni megy, akár nyájához, akár a pusztán barangol, akár sátrába vonul.

Az Isanok mellett nem kevésbé érdekes tünetményt látunk a zarándok koldus-dervisekben, vagy ka-

lenterekben*), kiket a kirgizek és turkománok kudusnak vagy divánénak (megbódultnak) neveznek. Ama nagy és elláthatlan sivatagokon, melyek Khina nyugati határaitól a kaspi tengerig terjednek, csakis ezek barangolhatnak háborítatlanul ide s tova rongy öltözetükben. A különbségre, mely törzsek, családok és ágak közt létezik, ők soha sem figyelnek; keveset gondolván az oly hatalmas jelszóval Jaghi vagy Il (jó barátunk vagy ellenségünk), mindenkire csatlakoznak a kivel találkoznak, nem kérdeve békés karaván-e az, vagy vadlelkű rablócsapat.

A kirgiz és turkoman pusztákat bebarangoló dervisek többnyire olyan emberek, kik különös vonzalommal az édes mit-sem-tevés iránt, koldus keresetre adják magukat, mely egész Ázsiában tisztességesnek tartatik. — Az arra szükséges szaktudomány néhány imádságból és azon bizonyos taglejtésből áll, melylyel a chiromantikus fogásokat kísérik, s én soha sem láttam a puszták egyik lakóját is, ki ne érezte volna magát megilletődöttnek vagy meghatottnak, midőn a hosszú haju, födetlen fejű, mezitlábu dervis előtt állt, ki tüzes pillantatával élesen szembe fogja a puszták fiát, s míg a Keskulját**) rázza, vad „Ja hu“ kiáltással fogadja.

*) Kalenter nem más mint az ó persa kelanter elferdítése, mi annyit tesz mint „a nagyobb“. Keleti Persiában még ma is a falu birájának ezimét képezi.

**) Keskulnak neveztetik a dervisek vademecumja, vagyis a kokusdióhéj feléből készített tojásdad alaku edény, melybe az összekoldult ételek, folyékony és száraz, meleg és hideg, savanyu és édes egyaránt összetöltetnek. Egy ilyen Tutti-frutti olla potrida-féle ebéd tudom, nem igen volna gastronomjaink inyére, de mily felségesnek tetszett az nekem egy hosszú napi zarándokolás után!

Egy ilyen tatár Fakir megjelenése valamely elhagyatva álló sátorcsoportban mindenkor ünnepe vagy örvendetes esemény gyanánt vétetik. Különös fontossággal bír az a nők és leányok szemében, s jöttek idejét különféleképp magyarázzák. A reggeli órákban érkező dervis a tevé- vagy lókancza szerencsés csikózását hozza magával; délbeni jövetele czivódást jelent a házasok közt, este pedig bátor vőlegényt hoz az eladó hajadonnak. A dervist különben is leginkább a nők foglalják el, s azon édes reményben, hogy rongy öltözetéből egyszer csak vagy csillogó színű üvegkalárist, vagy óhajtvá óhajtott Talizmant elő fog keresni, a legjobb izü falatokkal, miket a sátor felmutathat, kedveskednek neki. A könyöradomány (Eleemosyna), mely a nomádoknál soha sem áll pénzből, ritkán tagadtatik meg tőle. Többnyire ócska nemezterítőt kap, néhány maroknyi teveszőrt vagy gyapjút, olykor ócska ruhadarabokat is. Aztán ott időzhet bátran valamely családnál napokig, velök barangolhat, a nélkül hogy megunnák. Ha a dervis azonfelül zenéhez is ért, azaz, néhány dalt megtanult, s azokat a két huru Dutara pengetése mellett el is tudja énekelni, már akkor tenyerükön hordják s mindig fáradságába kerül gazdái körmei közül menekülnie.

Dervist megbántani vagy bántalmazni, fölöttébb ritka merény, mely, hir szerint, csak a turkománoknál fordul néha elő, kiknek határtalan kapzsisága előtt semmi sem szent s mely minden kigondolható kegyetlenségre ösztönzi őket. Egy fekete fürtű izmos dervis Bokhárából, kivel Maymenében találkoztam, beszélt nekem, hogy egy Tekketurkomán, elcsábítva a 30 darab arany reménye által, melyeket a dervis athletai

alakjából magának ígért, foglyává tette szegényt azon szándékkal, hogy néhány nap múlva elviszi a rabvásárra.

„Ugy tettem, mintha egy cseppet se volnék megilletődve“ — mondá nekem bajtársam — „s lánczaim csörgése mellett is elmondám a szokott Zikrt és imákat. Már közelgetett a vásár napja, midőn bitor gazdám felesége hirtelen beteg lett s ez hátravetette férje elindulását. Ebben ő Isten ujját látta s már is mély gondolatokba merült vala, midőn kedvencz lova is a nyujtott eledelt visszautasítva, betegnek mutatkozott. Ez megtölté a mértéket. — A megijedt ember tüstént leoldá foglya bilincseit, s a tőle elszedett holmit visszaadván, kérte, hagyná el a sátrat, és pedig oly hamar a mint csak lehet.

Mig a turkoman várja türelmetlenül, hogy a baljóslatu koldus menjen, ez motoza tarisznyájában s mondá, hogy fésűje hiányzik, az a fésűje, melyet neki az ő Pirje talizmanul adott utjára, mely nélkül tapodtat sem mehet odább. — A puszták megdöbbszent fia nyilsebesen rohan a helyre, hol a holmik hevernek vala; keres nyomoz soká-soká, s nem találván semmit, még nagyobb lett az ijedtsége, s Isten nevére kéré a dervist, lépne ki legalább csak egyet a sátorból, husz fésű árát ígervén neki. A ravasz bokhárjai látván mily magasra emelkedtek actiái, vigasztalhatatlannak tetette magát vesztesége fölött s ismételteté, mily szerencsétlennek érzi magát, hogy most ki tudja hány esztendeig kell neki e sátorban időznie. Ellehet képzelni a joggal elámitott babonás zshivány zavarát! Örülteként lótot futott szomszédaihoz tanácsért. Elkezdtek a dervissel alkudozni, s miután fésűjéért (mely egyébiránt nála el

volt rejtve) egy ló, egy egész öltözet és 10 db. arany készpénzből álló tetemes ajándékkal megengesztelték, istenhozzádot mondott a sáturnak, melynek gazdája nem egy könnyen fog ismét zarándokoló dervissel kikötni!

A mi illeti a ravaszságot, titkos fogásokat és bővöléseket stb., ebben India dervisei, különösen a kasmiriak, egész Keleten levő mohamedán rendtársaik felett kitűnnek. Ezen emberek szemtelen játékot űznek a nép könnyenhibóságával Persiában és Közép-Azsiában, sőt olykor-olykor különben élczes és mivelt emberek is esnek hálójukba, mert hol egy ilyen kasmiri fellép, — a ki rend szerint érdekes alak, beszédes vonások, jelentékeny fekete tüzes szem, hosszú lengő fekete hajjal — ott bizonyos az ő győzelme. India és a határos országok mohamedánjai az egész iszlamvilágban régóta természetfeletti erejükről híresek. Makacs betegségek gyógyítására, lelkek üzésére és rejtett kincsek feltalálására gyakran és örömet használgák ezen megérkezett szenteket, a kik, jóllehet művészetük az iszlám törvényeiben tiltva van, mindenütt a legbuzgóbb mohamedánoknak tartatnak. Gobineau gróf „Trois ans dans l'Asie“ czimű munkájában egy pompás csinyt beszél el, melyet egy kasmiri alchimista véghezvitt egy teheráni aranyszomjas hercegen. Hasonló tréfa történt a mostani khivai khan fivérével, a ki aranynyá akarván változtatni összes nyereg készletét, a legfurcsább módon rászedetett. Sokszor elég lelkiismeretlenek, hogy a legszegényebb embernek utolsó fillérét is elcsalják. Teheránban egy Közép-Azsiából nem rég megérkezett hadzi sirva beszélt el nekem a következő történetet: „Mivel Meshedben sokat hallottunk beszélni

a gyakori rablásokról, melyek a teherani uton történnek, nagyon aggódtunk barátommal, hogyan tudnók elrejteni csekély összegünket, s a próféta szent sirjához szükséges utazási kellékeket; öt év óta meggazdálkodott fil-léreink voltak, és ismeretes előtted, mily bajos az uta-zás egy ily eretnek országban pénz nélkül. Mellettünk a kervanszerajban egy jámbor kasmiri Isan (seikh) la-kott, ennek tudtára adtuk aggodalmunkat, és örömünk határtalan volt, midőn ajánlkozott, hogy pénzünket ál-dásadásával minden rablókéz ellen biztosítja. Meghi-vott az Imam-Riza mecsetbe, elvégeznünk parancsolta a szokott szent mosásokat, és miután pénzünket ölébe tettük, ő többször rá lehelve, saját kezeivel tárczánkba rakta, hét papirba takarta és szorosan megparancsolta, hogy a pénzhez addig ne nyuljunk, míg Teheranba nem érve, ott a mecsetben háromszor elvégeztük imá-inkat. Hat hete telt el, hogy elhagytuk Meshedet, és képzeld ijedtségünket midőn tegnap a háromszori ima után kinyitva tárczáinkat, abban aranyaink helyett nehéz vereses homokot találtunk.“ A szegény embe-rek erre szívszaggató panaszra fakadtak és csak nem örület szállta meg őket. A ravasz ámtó kasmiri már a megáldás alatt tüntette el a pénzt, a nélkül, hogy a gyanutlan tatár észrevette volna; ezen erős hitben ha-ladtak szegények az uton, de ez esetben drágán fizet-ték meg bizalmasságukat.

Minthogy a derviseknél vagyunk, egyuttal azokat a szenteskedőket is megérintjük, kik szent kötelesség örve alatt, csak utazási vágyuknak engednek, egész tartományokat és földrészeket bekalandozván, hogy miután honukba visszatértek, a „hadzsi“ (zarándok) czimmal tekintélyt és állást szerezzenek maguknak föl-

dieik közt. A Korán mondja: „zarándokoljatok az én házamhoz (Kaaba), ha körülményeitek engedik“ *). E körülményeket a szövegfejtők a következő hét föltételekbe foglalák össze. 1) Elegendő utiköltség; 2) testi egészség; 3) nőtelen élet; 4) adósságot nem szabad hátrahagyni; 5) békés idők; 6) szárazon lehessen utazni veszély nélkül; 7) nagy koru legyen vagyis tizenöt évesnél idősb. Hogy a mi jó tatárainknál e föltételekre alig van tekintet, könnyen megfoghatandja, a kinek akár csak sejtelve is van az Oxus és Jaxartes közt elterülő országok népeiről. Persiában Kerbelába, Meshedbe vagy Mekkába csak akkor zarándokolnak, hogyha elegendő utiköltség mellett kényelmesen tehetik. Közép-Ázsiában viszont mindig csak a legszegényebb néposztály tagjai adják fejüket zarándoklásra.

Különös hajlam a kalandos felé, némi kis vallási buzgalommal vegyítve, képezi az okot, mely a közép-ázsiai embert ráveszi, hogy a távol keletről veszélyteljes utazásra adja magát prófétája sirjához. Igaz ugyan, anyagi kárt ő nem vall, mert koldusbotját erszény gyanánt hordja; de igen gyakran teszi kockára legbecsesebbjét, t. i. életét, minthogy a Turkesztánból évenként kiinduló zarándokoknak legalább egy harmada esik az éghajlatok viszontagságainak áldozatául.

E hitbuzgó vagy világias utazásvágy a szemben levő veszélyek daczára, a sokfélekép magyarázható gondolat, hogy valaki elszakadva családjá és rokonai kebléből, el földieai köréből a távol eső világnak indul: ez az, a mi a hadzsi (zarándok) személyét a regényes-

*) Hidzsu ala beiti min isztitaatun szebila.

ség fénykörével övedzi. Már több hete eltelt vala, hogy zarándok társaim közt éltem, s mégis mindannyiszor megilletődtem, valahányszor őket pálmafa botjaikra, — Arabiából hozott ezen szent emlékekre — támaszkodva, mély homokon avagy iszapon át egyre élénk és lankadatlan buzgósággal odább-odább törekedni láttam! Ezek már szerencsés hazatérők voltak; de hánynyal találkozám, kik a nagy körutnak még csak az elején valának, lelkük azonban nem kevésbé derült és bátor amazokénál.

Midőn Szamarkandból Teheránba utaztam, egy khinai tatár ballaga oldalom mellett, kinek oly kevés tudomása volt utja irányáról vagy kitüzött czélja távol-ságáról, hogy midőn Meshed táján jártunk, minden este azt kérde tőlem, vajjon holnap vagy legfelebb holnapután érünk-e már Mekkába. A szegénynek legkisebb sejtelve sem volt arról, hogy mennyit kellend még szenvednie, míg czéljához érend! Ezen azomban nincs mit csodálkoznunk, hisz a keresztháborúk idején nem egy, külömben derék német ember, ki a szent földre zarándokolni indul vala, néhány napi járás után már Jeruzálem tornyait vélte látni.

A hitbuzgó tatárok Arabiának indulva többnyire a következő négyféle irányban haladnak: 1) Jarkend, Kilian, Tibet, Kaszmir. Névszerint Jarkendből Kili-anba (Keria?) vagyis a határig három napot számítanak. Innen Tagarma Kadunon át husz nap alatt érnek Tibetbe, Tibetből tizenöt nap alatt Keshmirbe. 2) Déli Szibérián át Kazánba és Stambulba. 3) Afganistánon keresztül Indián át Dzseddába. 4) Persián át Bagdadnak és Damaskusnak. Ezen utvonalak egyike sem kényelmes ugyan, de a veszélyek nagyságát mindenkor

az évszak és a politikai csillagzatok állása határozzák meg.

A zarándokok mindig kisebb-nagyobb társaságba gyűlnek, mely magának tagjai közül főnököt választ, Csaus czime alatt, ki egyszersmind Imámjok is (előimádkozó) s jókora felsőséget gyakorol. — Az egész zarándokolás tetőpontját azonban nem annyira a bucsujárás képezi a Kaabához és Mohammed sirjához, minek különben bármikor van helye), mint az Arafát hegyének megmászása, mi évenként csak egyszer történhetik meg, ugymint a kurban-ünnepen (a Zil Hidzse 10-ik napján) és nem kevesebből mint az Abraham és Izmael-féle áldozatnak drámai előadásából áll. Ez az igazi hadzs (bucus), s a kik ebben részt vettek vagy is kik a többször ismételt felkiáltáshoz „Lebeik Allah!“ (parancsolj Allah!), mely Abraham példás engedelmességére czéloz, magok is járultak, azokat tartják valódi Hadzsiknak. A „lebeik! lebeik!“ kiáltás, mely a bucsujárás legünnepélyesebb perczenetét képezi, úgy látszik, igen hatalmas benyomást gyakorol a zarándokok lelkére. Bajtársaim, valahányszor föllekesültek vagy fölvidultak, mindig megemlékeztek róla, s e visszaemlékezés Arábia köves vidékére nem egyszer szakította meg a tatár sivatagok csendét.

A mily fájdalmas és szívszaggató az elválás a családi tüzhelytől — hogy is lehetne ez másképp, mikor valaki ily hosszú és veszedelmes utra vállalkozik! — ép oly határtalan az öröm, mely a visszatért Hadzsit honában várja. Rokonai, miután jöveteléről értesültek, több napi járásra sietnek eléje. — Örömkönyük s dalimák közt tartja bevonulását szülő városába; kiki vágyik őt megtapogatni. mert a szent helyek illata

még rajta van, Mekka és Medina pora még nincs lerázva ruhájáról! A hadzsit Közép-Ázsiában különben is sokkal több tekintély környezi mint az Iszlám más tartományaiban. Fáradalmakkal szerzé meg magának méltóságát, de van is köszönet benne. — Polgártársai által tiszteltetve és támogattatva, sokkal inkább meg van védve a kormányok zsarnoksága ellen, mint bárki más. A hadzsi czimben nemes levelét birja, melyet élve pecsétjén hord, sirkövén halva.

Remélem nem fog megütközni rajta senki, ha mondom, hogy a hadzsik, természetesen olyanok, kik nem csak koldus botjuk után élnek, e kegyeletes utjokban olykor kis kereskedelmi czélokot is üznek. „Hem tidzsaret, hem ziaret“, azaz „kereskedés és bucsujárás együtt,“ a vallás által el van ugyan tiltva, de az emberek nem sok lelki furdalást éreznek azon, hogy néha nem nagy értékű áruczikkeket magokkal visznek a távoleső Turkesztánból arab hitfeleik számára. Ezeknél ugyanis a nemes Bokhára és egyébbb közép-ázsiai szenthelyek terményei nagy becsben állanak; azonkívül az ember szívesen tesz valamit a hadzsi javára is, és könnyen megadja neki a becses czikkek kétszeres árát is. — E kis kereskedés forgalomban van az iszlamhitű Ázsia legkeletibb pontjaitól, a stambuli galata hidnak végéig. Ott igen sokszor láthatni egy-egy tatárt, kinek arcvonásai az ottani világhírű tarka tolongásban szintugy feltűnnek, mint elűtnék az általa kínálgatott vékony selyemkendő szinei az előttünk ismeretes gyártmányokéitól.

Osillogni vágyó hölgyek ritkán vesznek valamit tőle; e helyett nem egy éltes asszonyságot látni, ki kegyeletből szívesen veszi meg jó árban a hadzsi szövétjét,

s azzal erősen dörzsöli meg homlokát és arcát, hangos „Allahum szella“-at dörmögven odább álltában.

Hogy a kivitt áruk szerencsés kelete beviteli kereskedésre ösztönöz, egészen természetes. Egy hadzsi sem hagyja el a szent helyeket csekély bevásárlások nélkül hazája számára. Mekka- és Medinából illatszereket, datolyát, olvasókat, fésűket, de különösen Zemzem vizet visznek magokkal *).

Jambu és Dzsiddából európai csecsebecsét visznek magokkal, de mivel a hitetlen Frengiknek (európaiaknak) nem akarnak tulajdonítani semmit, a mi jó „Mali Isztambul“ vagyis stambuli árunak czimezik; állnak pedig tollkések-, ollók-, tűk-, gyűszűkből stb. Aleppo és Damaszkus arról híresek, hogy ott kapni a legjobb Miszvakot, vagyis bizonyos rostos gyökeret, mely minden jámbor musulmánoknak fogkeféül szolgál. Bagdadban teveszórú Hirkát vásárlanak, mert ezt a ruhaneműt, melyet, mint állítják, a proféta is ing nélkül visel vala, ott készítik legjobban. Persiából végre némi kevés száraz tentát és nád pennát visznek haza. Mindezek a cikkek Közép-Ázsiában ritkaságok, s részint mulhatlan szükségből, részint vallásos buzgóságból jól megfizettetnek.

Egészben véve a Hadzsi-karavánok (természetesen olyant érték, melybe bizhatni) ha az ember meg tud

*) Zem-zemnek neveztetik egy kút a Káaba közelében, mely nagy becsben tartatik. Vize, melynek csoda erejéről annyit regélnek, kis edényekben az iszlámvilág minden partjaira vitetik egy-egy csepje, melyet valaki haldokoltában nyel, 500 évet ró le a tisztító tűz kínjaiból. Eredete a forrásnak az, hogy a Hágár által magára hagyott Izmael fakasztotta azt az égető homokból, picziny lábaival rugdalózva.

férni velök, a legjobb uti-társaságok Közép-Ázsiában, sőt mondhatnám majdnem egész Keleten. Mi az uti készületet illeti, a hadzsi mindig teljesen föl van szerelve, s mindig feltűnt nekem, hogy nem egyet láttam, kinek csak szerény kis számarra volt, de ha állomásra értünk, mégis szőnyeggel, saját thea-edénynyel *) és Pilow készülékkel pompázott. Senki sem ért oly jól hozzá, a legkülönneműbb elemekkel, hitfeleivel és hitetlenekkel, nomádokkal vagy letelepedett néppel ügyesebben bánni, mint a hadzsi. — Ebből kitelik minden, mert a „Si fueris Romae“-féle elv nála vérré vált.

Csak ritkán látni őt oly szomorú és mogorvának, mint elrongyollott külseje után várná az ember; de különösen vidám kedélyű utaztában. Ilyenkor a legnagyobb szent és csodatevő is dévajkodik s nyeleg, s e különben oly komor arcúak tréfás játéka nem egyszer felejteté el velem a legkeservebb törődést és fáradságokat is.

*) A kancsóalaku réz thea-edény (Csajddsus) az utazó tatárnak a Korán mellett nélkülözhetlen vademecumja. A legszegényebb koldus is bir egy ily edényt fogantyujánál fogva övéhez erősítve.

II.

I n c o g n i t ó m.

Nemes pártfogóm, a teherani török követ, 1863. mart. 27-én Teheranban búcsúestélyt rendezett számomra, a melyen, mint állították (természetesen, hogy megfélemlítsenek s kalandos tervemből lebeszéljenek) utoljára fogok életemben európai módon európai étkekkel élni. A követségi palota csinos étterme ragyogón volt kivilágítva, a legjobb étkekkel szolgáltak fel, a legkitünőbb borok keringtek az asztal körül, mert azt akarták, hogy nehéz utamra az európai kényelem emlékeiből ne valami csekély dosist vigyek. Barátaim mindig olvastak vonásaimban, ha nem nyomozhatnának-e ki azokból némi izgatottságot. De ugyancsak csalódtak. A legnagyobb kéjérzettel ültem selyembárszonyos karszékemben. A távoli Franciaországból idehozott borok egy színre festették arczomat a fezzel, mely fejemet fedé. Jámbor dervis és bor, minő ellentét! De ma erősen kell vétkezni, a vezeklés ugyanis hosszú lesz!

Huszonnégy órával utóbb, mart. 28-án este, koldustársaságom közepette a Szari felé vezető uton egy félig összeroskadt agyagviskóban találtam magamat, melyet Dagarn névvel neveznek. Az eső patakokban zuhogott. Már utközben is meglehetősen át voltunk

ázva, s így mindenki a száraz föld alá, s szűk levén a tér, sorsom már a legelső estén a legislegközvetlenebb érintkezésbe hozott utitársaimmal. A különben sem nagyon illatos rongyöltözékek átnedvesedett állapotukban mindenféle kigőzölgésekkel töltötték meg a levegőt, s nem csuda, ha ily körülmények közt kevés kedvet éreztem magamban a fatálba nyulni, melyből a kiéhezett hadzsik vacsorájukat költék el, ide oda pacskolván ökleikkel. Egyébiránt nem anyira kínozott az éhség, mint a bágyadtság s a még szokatlan nedves rongyöltöny. Összehúztam magamat, mint valami gombolyag, s aludni akartam, de a hely szűkénél fogva ez sem volt lehetséges. Majd egy kezét, majd egy lábát éreztem magamon; egyszer a velem szembefekvő szomszédom kinyújtotta lábát, hogy füleimet megvakargassa. Hiob türelmével kellett elviselnem e kellemtelen szívélyeskedéseket, s talán még ekkor is alhattam volna, ha nem akadályozott volna a tatárok egymással vetélkedő hortyogó dialogusa, különösen pedig egy a köszvény által gyötört persa öszvérhajtó hangos nyöszörgése.

Látván, hogy törekvéseim: lezárni szemeimet, sikertelenek, felültem a legfurcsább összevisszaságban fekvő embertömeg közt. Még mindig esett, s kitekintvén a sötét zavaros égbe, emlékembe idéztem 24 óra előtti helyzetemet s a pompás török követségi palotában tartott pazar bucsúünnepélyt. Az egész hasonlónak tetszett a „koldus és király“ dráma előadásához, melyben én játsztam a főszerepet. A valóság keserű érzete mégis kevés benyomást tett rám, miután magam voltam mestere e rögtöni metamorphosisnak, magam kovácsoltam sorsomat.

A sorsomba való belenyugvás nehéz munkája néhány napig tartott csupán. A mi a külsőt illeti, a dervisismus ingó és ingatlan attributumaival, a szennyel stb. csakhamar megbarátkoztam. Teheranból hozott jobb öltözetemet egy gyöngé és beteges hadzsinnak adtam, mi minden szívet megnyert számomra. Egyenruhám egy szőrujjasból állt, melyet ing nélkül viseltem meztelen testemen, s egy számtalan folt-darabból összeállított dsubbéből (felöltöny) ^{*}), melyet kötelekkel kellett magamhoz erősítnem. Lábaimat rongyokba tekergettem, fejemet egy óriási turbán alá dugtam, mely nappal napernyőül, éjjel fejvankosul szolgált. Hasonlóul a többi hadzsihoz, én is egy nagy terjedelmű Koránt tettem zsebembe tölténytáska gyanánt, s midőn így en pleine parade láttam magamat, büszkélkedve kiálthattam fel: „Igen, koldusnak születtem!”

Az incognito külső vagyis anyagi részével csak ment még a dolog, de erkölcsi oldalát tekintve több bajjal kellett megküzdenem, mint egyelőre gondoltam. Az évek során át elég alkalmam volt az európai és ázsiai élet közti ellentéteket tanulmányozni, a válságos helyzetnél fogva, melyben magamat találtam, résen kellett lennem folyvást, s még sem kerülhettem el néhány

^{*}) Hirkai dervisannak (dervisöltöny) nevezik ezt, s még a legvagyonosabb derviseknek is viselni kell különben jó öltönyeik felett. Jelképe ez a szegénységnek és gyakran a legkülönbözőbb darabkákból állítják össze; eleje egyenetlen és mindig czik-czakkos, s mig külseje durva szálakkal nagy öltésekben van varrva, bélése selyemből vagy egyéb értékes kelméből készül. A képmutatás netovábbja ez; azonban mundus vult decipi, ergo decipiatur, mondták már a rómaiak előtt a keleti bölcsek.

otromba hibát. A keleti és nyugati társadalom közti különbség nem szorítkozik csupán a nyelvre, arcvonásokra és öltözetre. Mi európaiak máskép eszünk, iszunk, alszunk, ülünk és állunk, mondhatnám: máskép neveünk, sirunk, sohajtunk, intiünk, mint a keletiek. Ezek csupán látszólagos, s mégis nagyon nehéz apróságok, melyeket azonban hasonlítani sem lehet ama gyötrelmezhez, melybe az érzelmek elpalástolása kerül. Utazáson mindig érdekeltebb, mindig feszültebb és izgatottabb az ember, mint egyébkor; kimondhatatlan már most azon erőfeszítés, melylyel mi európaiak leküzdeni iparkodunk a kíváncsiságot, bámulatot s egyéb kedélynyilvánulásainkat, szemben a minden iránt közönyös, alélt keletivel. Azonkívül barátim czélja az volt, hogy elérjék hazájokat, az enyim: csupán utazás. Egyéniségem rájuk nézve csak az első pillanatban birt érdekel, holott az övéké nekem folyvást tanulmány volt, s bizonyára egyiköknek sem jutott eszökbe, hogy szellemem, midőn a legbizalmasabban nevetgélünk és tréfálkoztunk a társaságban, kétszeresen el volt foglalva.

Csupán a Kelet praktikus ismerője láthatja be, mennyi nehézséggel jár, beleszokni kezdetben e csodálatos ellentétekbe. Konstantinápolyban töltött négy évem természetesen jó iskola volt rám nézve, mégis csak műkedvelő szerepét vittem ott, míg itten hajszálnyira nem volt szabad eltérnem a valótól. Nem akarok belőle titkot csinálni, hogy a küzdelem az első napokban ámbár rövid, de mégis kemény volt, s minden mutatkozó nehézségnél megbánás és lelki furdalások rohanták meg lelkemet; azonban szerencsére ez sokkal inkább fellángolt a hiuságra, mindennek hátrálnia kelle

emésztő tüze elől — s jó egészség által támogatva, győzelmesen elviselhetett mindent.

Az első napok kínlődásainak emléke még most is borzalommal tölt el. Különös dolgot adtak itt a nedveshideg, a vérlázító szeny s a fanatikus Siiták örökös kínzásai, mik fáradságos és unalmas utazásainkban a rossz utai miatt történetileg hirre kapott Mazendranban alig valának elviselhetők. Néha kora reggeltől késő estig esett, s a mellett, hogy elrongyosodott öltözetemből egy szál sem maradt szárazon, órákig térdig érő sárban kellett gázolnom. Némely helyeken a szűk hegyi ösvény, mely a százados használat által már meglehetősen elmélyedt, szentes, kigyózó patakhhoz hasonlít, melyből a csúcsokról letört sziklaomladékok meredeznek ki. Teljes lehetlenség a nyeregben maradni, s a veszély elkerülésére legjobb, ha saját lábainkat használjuk kutaszul a mélységekben, s úgy haladunk tovább. Hogy ilyen körülmények között kimerülve s lankadtan érkezünk meg este az állomásra, senkisémm fogja kétségbe vonni. Tűz és fedél az, a mi után sóváran tekint körül folyvást a szem. Mazendranban feltalálhatni mindkettőt, de mi, szunnita koldusok, nyugalom kedvéért a lakokról távol töltöttük az éjt. Tüzet gyújtottak, hogy magukat száritgassák, de az öregebb tatár utitársak csakhamar észrevehék, hogy ez ártalmas az egészségnek, s jónak látták egyéb, bizonyára sajátos módon eszközölni száritgatásukat. Tudni való, hogy Keleten megszáritják és szétdörzsölik a lóganajt, hogy éjjelre a ló alá szórják polyva gyanánt. Nappal elszórva vagy tekealaku rakásokban hagyják kitéve a nap sugarainak, s nem kevésbé bámultam, midőn látám, hogy utitársaim, levetvén ruháik

nagyobb részét, átázott testeiket nyakig dugták e különös poudre de santé-be. Nem szükség itt constatalnom, hogy ez erősen maró porral való érintkezés nem valami kellemes dolog. Azonban ez csak az első negyed óráig tart, s ez, az európai szemnek inaesthetikusnak látszó ágynemű, mint később személyesen meggyőződtem, üdítő, édes álomba szenderít.

S mégis meg lettem volna elégedve, ha a sors e közös bajokon kívül még nem mért volna reám egy extra portiot is. Mint idegennek a társaságban, kötelességem volt magamat kiválólag szerénynek és alázatosnak bemutatnom, mindenki iránt nemcsak barátságosnak, hanem alázkodónak is lennem s előzékenység és apró kedveskedések által hódítnom meg mind az öregek, mind az ifjak szeretetét. Szolgálatkészségemet természetesen eleinte nem fogadták el, mert nem akarták bennem az effendit sérteni. De nem volt szabad tagitnom s egyre azon kellett lennem, hogy hasznára lehessenek egyiknek, másiknak. Nem is számítva az apróbb szolgálatokat, melyeket az utban tettem, törekednem kellett, hogy az állomásokon, akár a theakészítésben vagy kenyérsütésben, akár a hátságállatok etetésében, fel és lepakolásban hasznossá tudjam magamat tenni. Némelyek vizontszolgálatok által jutalmazták szolgálatkészségemet, mások, csakhamar feledvén korábbi állásomat, mint régi utitársat tekintettek, szolgálatokat kívántunk egymástól és tettünk egymásnak a legkisebb ceremonia nélkül, s egész szívből kellett nevetnem, midőn egy khokandi hadzsi ingét nyújtotta nekem, hogy távolítsam el abból a hivatlan vendégeket, miután öltözetének többi részében túl volt halmozva hasonló munkával.

Hogy szívélyes viszonyunk illetéknépen egyre növekvék, látni való volt. Minél inkább éltem magam a jelenbe, feledve a multat, annál szűkebbek lőnek a köztem és a hadzsik közt fennálló korlátok. A társaság mindig hatalmas benyomásokkal rendelkezik; képes kiegyenlíteni a legkülönbözőbb elemeket, s miután egy hó telt el dervisi minőségemben, mindent természetesnek, elviselhetőnek találtam. Az új élet varázsa messze űzte emlékeimből Teherant, Stambult és Európát, s a folytonos szellemi feszültség oly lelki állapotban tartott, melyet daczára rendkívüliségének, nem lehetett kellemetlennek mondani.

Csak egy érzettel nem tudtam kibékülni, s ez félelme volt a fölfedeztetésnek, vagyis jobban mondva következményeinek, a szörnyű kínhalálnak, melyet büntetésemül a tatár kegyetlenség s a mélyen sértett mohamedan fanatizmus talált volna ki. Hogy incognitóm veszedelmes játék volt, kitünt már a turkomanok közti tartózkodásom első napjai alatt, s ha nem vetettem volna teljes bizalmat utitársaim hűségébe és saját előkészületeimbe, ez árny szüntelen sarkamban lett volna. Mint mondtam, társaság, elfoglaltság s egyéb események folytán meglehetősen nyugalommal tölthettem a nap nagyobb részét. De ha körültem minden elnémult, s egyedül ülve a sátor magányos szögletében vagy a sivár pusztaságon, gondolataim agyamra nehezedtek, akkor a félelem legfeketebb ruhájában, legborzasztóbb vonásaiban tünt elém, s bármint iparkodtam is okoskodások és a vidám kedély fölízgatása által azt legyőzni, soká, soká nem menekülhettem az üldöző rémkép elől. Mint üldözött, gyötört ez a rémkép épen akkor, midőn nyugalom után sóvárogva a természet

nagyszerűségének és az emberi szellem nyilatkozásainak szemléletébe akartam bocsátkozni. A soká tartott küzdelem mégis részemre dönté el a győzelmet, s mégis pirulva kell visszagondolnom ama küzdelemre, mert csodálatra méltó az, mily erőltetésbe kerül, jó lábra állni a folytonos halálveszedelem eszméjével, mily zsibbadás fog el, kétes alapon látva további létünket.

Hogy eleinte elővigyázó, a scrupulositásig elővigyázó voltam, senki se fogja hibának venni, de oly végletekig vittem azt, hogy igazán nevetséges. Tudván szokásomat, hogy a beszédnél kezeimmel mindig gestikulálok (a mit sok európai tesz, a közép-ázsiaiaknak pedig tiltva van), félelemből, hogy e hibába ne essem, kényszerrel kellett magamon tenni. Azt állítám, hogy karom fáj, s felkötöttem azt. A testhez erősített kar aztán csakhamar leszokott az önkénytelen mozgástól. Hasoulóul este sem mertem enni, nehogy a megterhelt gyomor nehéz álmokat okozzon, melyeknek hatása alatt talán valami idegen, európai nyelven beszélhetnék. Ma már nevetnem kell e kislelkűsége; hiszen eszembe kellett volna jutni, hogy a tatárok, nem ismervén az európai nyelveket, mit sem vettek volna észre — örömelebb gondolék mégis egy utitársam szavaira, ki egy reggel naivitással jegyezte meg, hogy én egész más hangokkal hortyogok, mint a turkesztanok, mire egyikök fontos hangon közbe vágott: „Igy hortyognak Konstantinápolyban!”

Miután társaságban oly sok tettem lett feltűnővé, midőn egyedül tudtam magamat, mégis szabadabb mozgást engedhettem volna magamnak. De nem! Itt is rabja voltam az elővigyázatnak, s nem feltűnő-e

vagy inkább nevetséges, hogy éjjel a beláthatlan kopárságon meglehetősen távolban a karavántól, a kovásztalan, homok és poronddal vegyített kenyeret vagy a büdös vizkortyot nem mertem a szokásos mohamedán áldásformulák nélkül magamhoz venni! Senkisémet lát, mindenki alszik, gondolhattam volna. De nem! Ugy tetszettek a távoli homokdombok, mint lesen álló képek, kik vigyáznak, elmondom-é a bismillah-t, s szertartásos módon töröm-é meg a kenyeret. Így történt Khivában, hogy egyesegyedül fekvén sötét és zárt czelámban, hirtelen felugrottam az imakiáltásra ágyamból s hozzáfogtam a 13 rikaat (térdhajtás) fáradságos munkájához. A hatodiknál vagy nyolczadiknál azonban kedvem jött abban hagyni, gondolván, hogy hiszen jól el vagyok rejtve. De nem! Eszembe jutott, hogy kémkedő szemek benézhetnének az ajtó hasadékaiban, s lelkiismeretesen elvégeztem a terhes kötelességet.

Csupán a mindent meggyógyító idő segített e bajomon. Habár az erkölcsi szenvedések súlyosabbak voltak, mint a physikaiak, a megszokás mégis győzelemre segített később s miután szerencsésen átmentem négy hónapon, lelkem ép úgy eltompult minden félelem és borzadály, mint testem a szenny és tisztátalanság iránt. A közönyösség korszaka állt be, s ezzel kezdém kalandom valódi gyönyöreit élvezni. Különösen tetszettek a kóbor élet korlátlan szabadsága, s a táplálás és öltözet iránt való gondtalanságom, mert a dervis ajándékokból él s azonkívül még szellemi fensőbbiséget is gyakorol a tömeg fölött. Nem csoda tehát, ha helyzetem előnyeit minden alkalommal ki tudtam zsákmányolni. Társaim is megvallották, hogy kitünő tulajdonokkal bírok a dervisélethez, s ha valamely zártabb helyen

kellett filléreket koldulni, vagy nagyobb mennyiségű élelmi szereket összeszerezni, mindig én vittem a vezérszerepet. E belém helyezett bizalomról egykor fényes tanuságot tettem egy csapat sátoros Csaudor-turkoman előtt. Ezek a szörnyű vad nomádok nagy istentelenség hírében állottak, s a hadzsik, isanok és dervisek mindig kikerülték sátraikat. Hallván ezt, fölkerekedtem három társammal, kik jeles énekesek hírében álltak, s magamhoz vettem nagy dosis szent port, zezemvizet, fogpiszkálót, fésűt s egyéb zarándokadományokat. Némelyeknél hideg fogadtatásra találtam, de bármily vad legyen is a puszták fia, még sem állhat ellent a dervisstratégia szavainak és mimikájának, s így történt, hogy nemcsak buzával, rizsszel, sajttal és szőrruha darabokkal ajándékoztak meg, hanem még sikerült arra bírnom az egyiket, hogy saját szamarára rakta fel az aratást s úgy hozta azt ámuló csapatunk elé.

A siker merészsze tesz. Nem csoda tehát, ha több szerencsésen keresztülvitt experimentumok után később fellépésemben némi szemtelenség látszott mutatkozni. Ily vádtól persze nehezen moshatnám magam egészen tisztára, de mint járhattam volna el máskép? Lehet-e fogalma európainak arról, mit tesz mint ál-frengi (a keletiek e rémszava) állni szemben oly zsarnokkal, minő Khiva khánja, s hozzá még áldással tetézni fejét? A gondolat, hogy ez az ember fakó arczával és sötét tekintetével, körülvéve bakóitól, fölfedezhetné a veszedelmes játékot — bizonynyal csak úgy viselhető el, ha a lélek szilárdságát a végletekig vitte az ember. S valóban, oly határozottsággal léptem is föl az első audientián, mintha megjelenésemmel a khánt boldogítani kívánnám. Mindenki bámulva tekintett rám; a

jámbornak és szentnek alázatosnak kell lenni. Azonban azt gondolták, hogy ez már így van Törökországban, s nem is hallottam semmiféle megjegyzést.

Ily merész föllépésekre egyébiránt ritkán volt szükségem, s a dervisélet közönséges folyásában a legboldogabb pillanatokat szerezte számomra. A nélkül, hogy hajlammal birnék, utánozni az orosz grófot, D . . . t, ki, megunva az európai salonéletet, mint kolduló dervis vonult meg Kasmir egyik völgyében, mégis meg kell vallanom, hogy sajátyszerű gyönyört éreztem, midőn valamely romban vagy más magános helyen, a szelid őszi napsugarakon sütkérezve, valódi keleti módon merülhettem el a nemgondolkozó gondolataiba. Valami kimondhatlan édes érzet tölti el az embert, ha pénz, állás és foglalkozás nélkül, szabadon minden gondtól, izgatottságtól és benyomásoktól, a keleti nyugalom és közöny lágy bölcsőjébe ringathatja el magát! De ránk, európaiakra nézve természetesen e gyönyör nem tarthat sokáig, mert ha gondolataink ily pillanatokban a távol, örökké mozgalmas és lázas nyugat felé veszik röptüket, rögtön élénk tűnik a két világ közti ellentét, s ösztönszerűleg az utóbbi felé vonzódunk. Európai törekvés és ázsiai nyugalom, e két kérdés foglalkodtatja a szellemeket — azonban csak a körülöttünk fekvő romokra kell tekintnünk, hogy beláthassuk, ki követi a valódi életphilosophiát. Itt minden enyészetnek és szolgaságnak indul, ott minden a virágzás és világalom felé halad.

Ez a tarka életkép, melyben incognitom alatt folyvást mozogtam, korántsem volt oly sivár, mint némely megcsökönösödött európai hinni fogná. Magához lánczolni természetesen csak rövid időre tudott, s ugyan-

csak megijedtem, midőn a khivai khan egy alkalommal komolyan előterjesztette, hogy házasodjam meg, s így aztán telepedjem le Khivában, miután kellemes volna maga mellett látni oly sokat utazott embert, mint én. A gondolat, egy özbeg feleséggel tölteni az egész életet Turkesztanban, borzasztó volt, s ha meg kell vala tennem, bizonynyal tönkre silányított volna, de azt, hogy néhány hónapot töltöttem oly kalandon, mely szerencsésen végződött, sohasem fogom megbánni. Sohasem, mondom, mert élményeimnek még emléke is kimondhatlan édes, s most, midőn visszaérkezésem óta már három év telt le, még most is oly élénken áll emlékezetemben minden kis részlet, oly közel képzelek magamhoz mindent, mintha csak tegnap este érkeztem volna meg a karavánnal, s holnap ismét neki kellene fognom, s szamaramat felnyergelni a továbbutazásra. Az őszinte barátság benső viszonya, mely tatár utitársaimhoz fűzött, mindig újra kél bennem, ha rájok gondolok. Tréfáltunk, nevetgáltunk, édelegtünk hosszú óráink alatt, mintha nem is kívánhattunk volna magunknak jobb létet. Különösen szerencsés humorom, mely annyira tetszett nekik, élceim és tréfáim, ha egymással voltunk (mert a nyilvános életben mint a szentek, mindnyájan hosszú, jéghideg arcot vágtunk) számukra a jó kedv kiapadhatlan forrásai voltak. Vajjon mit mondanának, ha a hitetlenek közepette, a nekik oly furcsának tetsző villaruhában — így nevezik az európai nadrágot — látnának? Engem, kiben ők és a többiek a nyugati mohamedán molláhnak valódi példányképét látták?

Valamint incognitom vidám episodjai néha néha még most is vidám perczeket szereznek, úgy meg kell

vallanom, hogy a sötét órák is, melyekben veszedelemben voltam, vagy szenvedtem, fekete felhőkként tűnnek fel jelenem látkörén. Nyomasztó árnyaik még élénken emlékeztetnek az elmúlt borzalmakra, s ha még most is felijedek nehéz éjjeli álmomból, úgy gyakran ő felsége a bokharai khan, a szomj iszonyu gyötrelmei vagy egy fanatikus mollah csapat azok, kik Morpheus szárnyain sietnek Középázsziából üdvözetemre. Mint örülök ily alkalommal ébredésemkor, hogy Európában, imádott hazámban, békés lakomban találom magamat! Valóban, sokszor sodortattam válságos, a legválságosabb helyzetbe, de egészben véve mégis csak néhány episod hagyott hátra bennem letörülhetlen emléket; megdöbbentő veszélybe hoztak és sohasem fogom őket feledni.

I.

Azon este midőn a Chalata pusztában feküdtem; a szomj már két nap óta gyötört; vizem utolsó cseppjeivel életerőmet is mindinkább fogyni érzem. Köröttem utitársaim feküdtek, valószínűleg ugyanazon gyötrelmekben kimerülve, mert merev tekintetökből és vad vonásaikból látni lehetett a sóvár kimerültséget. Midőn nehéz fejemet felerőltettem, s szemeim a hozzám közelfekvő tekintetével találkozott, úgy tetszett, mintha mindnyájan keserű haraggal néznének rám, mert délután a vén ascéta Kari Messud többször mondotta, hogy: „fájdalom, mi egy nagy bűnös áldozata vagyunk, ki karavánunkban tartózkodik.“ Meglehet, hogy ki sem gondolt épen rám, mégis igen megdöbbentem. E közben érkezett az estima órája, melyben azonban csak kevesen vehettek részt. A nap már majdnem leáldozott, s midőn

utolsó sugarai a nagy pusztában szenvedők szerencsétlen csapatára estek, nem állhatám meg, hogy ne tekintsek ama tájra, honnan a látkörről (mert kevés reményem volt, látni a másnapot) utolsó sugaraival felém világított, ama tájról, melyet nyugatnak, a drága nyugatnak neveznek. Kimondhatlan fájdalomérzettel csüggttem e szón, a félig eltompult érzékek újra éledtek, mert a nyugattal eszembe jutott Európa, drága honom, kora kimulásom, multam nehéz küzdelmei s minden törekvésem, minden édes reményem meghiusulása. Szivem megtört a fájdalom terhe alatt, sirni akartam, de nem tudtam — ez egyike volt a feledhetlen pillanatoknak, a borzalom mély nyomokat hagyott lelkemben, s valahányszor eszembe jut a Khalara puszta, mindig mint rémes árny fog szemem elé tűnni.

II.

Audientiám a bokharai emirnél a szamarkandi palotában. A nevezett fejedelem, kinek engem mint kétes jellemű egyént mutattak be, az egész idő alatt, míg nála ültem, szigoruan vonásaimban olvasott, hogy az állítólagos ál-frengit fölfedezze. A köztünk kifejtett beszélgetés egy része ismeretes t. olvasóim előtt; hizelegpheték magamnak, hogy megnyertem őt magamnak, hanem óriási küzdelmembe került, hogy el ne áruljam benső izgatottságomat arczvonásimon, s különösen szemeimben, s habár minden idegem lázasan lüktetett, mégis el kellett nyomnom a félelemnek legcsekélyebb jelét is. Régóta be lévén gyakorolva a szerepbe, melyet játsztam, sikerült is magamon annyira uralkodni, hogy el ne piruljak, vagy egyéb szint váltsak — azonban

nem voltam biztos a sikerben, s képzelhető, minő helyzetben éreztem magamat, midőn az emir negyed órai kihallgatás után egy szolgát szólított elő, valamit óvatosan fülébe sugott, s nekem komolyan intett, hogy kövessem.

Gyorsan felugrottam ülésemről. Az úton, melyen a szolga udvarok és termeken át vezetett, sorsom bizonytalansága a legnagyobb rettegésbe ejtett, s miután egy elfogódott kedély mindig csak rémképeket szűl, azt hittem, hogy ez ominosus út a kinpadhoz, ama szörnyű halálhoz vezet, mely annyszor lebegett szemeim előtt. Kalauzom hosszas ide oda menés után egy sötét szobába vezetett, a hol leültetett, jelezvén, hogy várjam visszatértét. Megálltam, azonban mily kedélylyel, elképzelheti t. olvasóm. Csak sejthettem volna, mily módon fog kivégeztetésem végbe menni, talán meg tudtam volna magam nyugtatni — de a bizonytalanság volt a pokoli kín, melyet sohasem fogok elfeledni életemben. Lázasan feszültséggel számláltam a perczeket, míg az ajtó ismét megnyílt. Még néhány pillanatig tartottak gyötrelmeim — végre megjelent a szolga, rá meredtem s látám a benyomuló világossággal, hogy a rettegett hóhérszerek helyett gondosan összehajtogatott csomagot hozott hóna alatt; az emirtől további utazásomra szánt diszöltöny és pénz volt benne.

III.

Midőn a herati karaván érkezését várva az Oxus partján, a hó augusztusi napokat a Lebab-turkománok társaságában töltöttem. Lakásom egy elhagyott mecset udvará volt; a turkománok az esti órákban mindig

dalgyűjteményeik vagy költői elbeszéléseik egyikét szokták magukkal hozni, melyekből nekik felolvastam, a mikor aztán feszült figyelmök, melylyel az éj csendében tompán tovozajló Oxus zummogásánál hallgatták egyik vagy másik kedvelt hős tetteit, különös örömömre volt.

Egy este egész éjfélig eltartott az olvasás. Meglehetős fáradt voltam, s megfeledkezvén a sokszor hallott tanácsról, hogy el ne aludjam valamely romlatag épület közelében, kinyújtóztam egy fal hosszában, s mint gondolható, hamar el is aludtam. Körülbelől egy óra mulva lábamon érzett kinos fájdalom ébresztett fel, fölkiáltva ugrottam fel fekhelyemről, úgy tetszett, mintha száz meg száz mérgezett tű rohanna át lábszáraimon, és pedig egy csekély kis ponton, közel a jobb láb nagy ujjához. Kiáltozásomra fölébredt a legöregebb turkoman, ki közelenben feküdt; a nélkül, hogy kérdett volna, így szólt: „szerencsétlen hadzsi, téged egy skorpio mart meg, s hozzá még a szaratan (kanikula) szerencsétlen idején. Isten irtalmazzon neked!“ E szavakkal megragadta lábamat, oly erővel kötötte a bokánál, mintha ketté akarta volna vágni, azután szájával fölkereste hirtelen a sebhelyet, s oly erővel szíttá, hogy megéreztem egész testemen. Őt aztán csakhamar más váltotta fel, s miután még kétszer bekötözték, magamra hagytak, a vigasz azon szavaival, hogy, ha Allah akarja, a legközelebbi reggeli imáig el fog dőlni, hogy a fájdalomtól szabadúlok é meg vagy pedig a világ hiúságaitól.

Ámbár egészen el valék kábulva a vonaglástól, szúrástól és égetéstől, mi egyre növekedett, mégis eszembe jutottak mérges voltuk miatt már a régi

időkben elhiresedett belkhi skorpiók. A nem alaptalan félelem még tűrhetlenebbé tette a fájdalmat, s hogy több órai szenvedésem alatt lemondtam minden reményről, bizonyítja azon körülmény, hogy megfeledkezvén incognitomról, oly panaszhangokban törtem ki, melyek a tatárok előtt, mint később megtudtam, igen furcsá-
kul tunk fel, miután náluk ily eseteknél ujjongni szokás. Csodálatos az, hogy a fájdalom néhány percz alatt a lábujjtól fejtetőig hatott, de csak a jobb oldalon, s tüzes árként rohant fel s alá. Leirhatatlan a kín, melyet éjfél után egy óra alatt kiállanom kellett. Elvesztvén minden érdeket a további létezés iránt, a földön akartam szétzuzni fejemet; észrevették s erősen oda kötöttek egy fához. Így feküdtem félájultan néhány óráig, tekintetemmel a ragyogó csillagos egen csüggvén, mialatt homlokomat a halálverejtéktől éreztem gyöngyözni. A plejadok mindjobban a nyugat, a drága nyugat felé vették utjokat, melyről azt hittem, hogy már sohasem látom meg többé, s mialatt, teljesen öntudatomnál lévén, vártam az ima kiáltó hangját vagy, jobban mondva, a hajnal hasadását, gyöngéd álom jött szemeimre, a melyből csakhamar az egyhangú „La illah, il allah!“ ébresztett föl.

Midőn felocsúdtam, a fájdalom némi enyhülését éreztem. A szúrás és égetés mindinkább enyészett azon uton, melyen jött, és a nap alig állt egy lándzsányira, midőn gyengén és erőtlenül ugyan, de mégis lábaimra állhaték. Társaim biztosítottak, hogy az ördög, mely a skorpiomarás útján hatott a testbe, csak a reggeli ima által üzetett ki, melyet kétségbe vonnom természetesen nem volt szabad. De az éj, azon irtózatossá válva, mindörökké feledhetlen lesz előttem.

Ez volna közép-ázsiai kalandos utazásomnak három válságos percze; egyébiránt a kíváncsi fürkészők szemei, a számtalan gyanusítások, valamint a koldusruhában megtett utazás kimondhatlan nehézségei, a nélkülözések és kellemetlenségek csak kevés szomorú emléket hagytak maguk után. Azon varázs, láthatni amaz idegen országokat, melyek után sovár szemeim már ifjúkoromban epedtek, valami éltető, lelkesítő erővel birt, mert a felhozott egypár esetet kivéve, mindig nagyon vig és boldog valék — igen, annyi kétségtelenül igaz, hogy ma az európai czivilizált életben nagy részt nélkülözöm azon testi és szellemi élénkséget, és ki tudja, életem későbbi éveiben nem kívánkozom-e vissza azon korba, midőn rongyokba burkolva hajléktalanul, de jó erőben és vig kedélylyel barangoltam Közép-Ázsia sivatagjain.

III.

A turkománok közt.

(Naplómból.)

Ápril 13.

Bámulattal és meglepetéssel telve ama csodálatos társadalmi viszonyok iránt, melyeknek közepette ma legelőször valék, a kora délelőtti órákban Khandsán-nal, vendégszerető gazdámmal egy és ugyanazon szőnyegen üldögéltem s feszült figyelemmel hallgattam elbeszéléseit a turkomán élet- és turkomán viszonyokról. E nagy tekintélyű nomád főnök, a ki tetőtől talpig becsületes, derék ember, nemzetének hibáit is, előnyeit is meg akarta velem ismertetni; mert erősen meg lévén győződve ozmán és félhivatalos mivoltomról, úgy vélte, hogy általam a szultánnál, kire az egész szunnitavilág bizalommal tekint, az oroszok és persák ellen segítséget nyerhet. Nagy készséggel beszélt, a nélkül hogy azt elárulta volna s miután az első oktatást megadta, fölkelte, hogy nekem, a mint mondá, házáat s udvarát bemutatassa, vagy hogy — a mi szójárásunk szerint — a ház asszonyaival megismertessen. Ez különös kitüntetés az ázsiaiaknál; de a nagyúrnak egy vélt ügynöke mégis csak méltó e figyelemmel s igyekeztem is ültömben ahoz illő arczot és tartást csinálni magamnak.

Egy néhány percz múlva sajátságos csörömpölést és zakatolást hallottam, a sátor függőnye felgördült és egy egész csapat nő, leány és gyerek lépett be, kik egy testes és meglehetősen vén matrónától vezettetve, ülésémhez közelitének. Az egész jelenet épen úgy meglepett, mint magok a belépők, a kik félénken tekintettek rám s míg a fiatalabb nők szemeket sütötték le, azalatt a gyermekek, a mint észrevém, félreismerhetetlen félénkséggel kapaszkodtak az öregek ruháihoz. Az öreg nő, kit nekem Khandsán úgy mutatott be, mint 60 éves anyját, vörösselyem ingből álló egyszerű öltözetén, mely jobbról s balról mellére volt vetve, több nagyobb s apróbb ezüst tokot viselt, mikben megannyi hathatós talisman volt rejtve; sőt némelyek drágakövekkel voltak ékitve; valamint egy jó rakás kar-, nyak- és lábpereczet is hordott, melyek mint a család örökölt diszei nemzedékről nemzedékre szállottak s ha külsőjükről itélünk, valóban a legnagyobb ódonság nyomait viselék magokon. A többi nők és gyermekek is, már a szerént, hogy milyen rangban, vagy az uralkodó minő kegyében állottak, hasonnemű disztárgyakkal voltak beaggatva. A ruhadarabokat, melyek imitt-amott rongyosak és piszkosak voltak, csak mellékdolognak tartják és egy turkomán nő csakis akkor valóban fashionable, ha egy-két font ezüsttel többet czipellhet magán.

Először az öreg nő nyujtotta nekem ránczos kezét a szokásos köszöntésül, azután következtek a többiek s miután a leányok és gyermekek megöleltek, mivel azt a *bonton* úgy kívánja, minyájan egy félkörbe guggoltak le körültem s kezdődtek a kérdezősködések egészségem, hogylétem s szerencsés megér-

kezésem felől. Mindenik háromszor négyszer is kérdezett ugyanazon egy tárgyról s épen annyiszor kellett felelnem, s nemcsak Európában történik meg, hogy egy női társaság egy tapasztalatlan szalonfit zavarba hozhat, hanem még Közép-Ázsia pusztáin is könnyen megeshetik velünk olyasmi. Minthogy pedig a mohamedán Kelet minden nomád törzsénél a nők, minél előbbre haladnak életkorukban, annál kevésbbé tartják meg erkölcsi természeti tulajdonaikat, ennél fogva nekem is első megjelenésemkor a fiatalabbaknál a legdelikátabb kérdésekre kellett felelnem, míg ellenben az idősebbek csakis a vallásról, háborúról s a szomszéd törzsek belügyeiről beszélgettek. Ügyelnem kellett, nehogy az egyik vagy a másik modor meglepjen; a fiatalabb nőkre mollah erényem egész teljével kelle hatást gyakorolnom, az idősebbeknek bővséges áldást osztogatnom. A látogatások alatt néhány férfi is, szomszédság és rokonság, megjelent, kik azonban a nőket teljességgel nem zavarták; mert, amint később is észrevehem, a turkománok női, daczára hogy a társadalom dolgozó osztályát kizárólagosan csakis ők képezik, némi tisztelben részesülnek, melyet különben meg is érdemelnek, mert példás erényöket, családjaik iránt tanúsított készséges önfeláldozásukat és fáradhatatlan szorgalmukat Keleten sehol sem találtam fel.

A látogatás bevégeztével, mely szinte egy óráig tartott, egy néhány talizmánt kelle írnom, miket aztán kisebbszerű ajándékokkal, többnyire női kézi munkákkal, viszonzottak. Az öreg nő azután még többször is meglátogatott, sőt egyszer férje sirjához is elvezetett, hogy a megboldogult lelkéért imádkozzam. A jó egyetértés, mely közöttünk uralkodott, magoknak a nomá-

doknak is feltűnt; de annak oka már most világosan áll előttem. Megjelenésem idegenszerűsége és a kegyesség fénye, mely engem körülvelt, vonta őt hozzám leginkább; a mellett beszélgetéseit még mindig türelmes figyelemmel hallgattam, figyelemmel hallgatám végig panaszait a persa rabnók hibái felől a háztartásban, a mostani nők ügyetlensége felől a szőnyegek szövésében, a posztókészítésben stb., sőt magam is tettem néha egy vagy más észrevételt, mintha fiatalkoromtól fogva e tárgyhoz lettem volna szokva; a nomád gazdálkodás iránt különös érdeket mutattam.

Ugy van, s mégis az utazó, ha tanulni akar valamit, mindenütt hasonló életbölcseiséget kénytelen követni. Itt például a hajlékonyság, a hizelgés jelentékeny hasznot hajtott, mert a vén házínő vonzalma sokat tett arra nézve, hogy tartózkodásom a turkománok között minél kellemesebb legyen, egy oly nép között, melynél nemcsak hogy európai, de még más országi ázsiai sem képes szabadon mozogni.

Ápril 16.

A reggeli ima után Khandsan sátorába lépve egy egész társaságra találtam ott, mely egy porral s piszokkal fedett fiatal turkomán elbeszélését különös figyelemmel hallgatá, kinek arczán a felindulás és a kiállott fáradsalmak nyomai félreismerhetetlenek voltak. Lassu hangon, de élénk színekkel rajzoló a rablókirándulást, melyben a mult estve a persák ellen részt vett. Mialatt beszélt, asszonyok, cselédek és rabszolgák (szegények, valyon mit gondolhattak ők magokban?) körbe guggolva ültek s az utóbbiakat nemsokára össze is

szidták jól, mert lánczaik csörömpölése lábaikon a csendet olykor-olykor megzavarta. Sajátságosnak tűnt fel előttem, hogy minél élénkebben adta elé az elbeszélő a megtámadott szerencsétlenek makacs ellentállását, a hallgatók dühe is azon mértékben fokozódott a persák merészsége miatt, hogy miért nem engedték magokat azonnal ellentállás nélkül kiraboltatni.

Midőn e fegyvertény elbeszélésével készen voltak, mindnyájan fölkeltek, hogy a hozott zsákmányt megtekintsék, melynek látása a turkománoknál irigységgel s tetszéssel vegyült érzelmet szokott előidézni. Én is követtem a csoportot s borzasztó volt a kép, mely a sátorban szemeim elé tárult. A középben két halálhalvány, aludt vérrel, mocsokkal és porral fedett persa feküdt, kiknek megtört tagjaira épen vasat vertek és minthogy egynek a lánczok gyűrűi szűkek valának, vadul felordított, midőn a kegyetlen turkomán azokat erőszakkal is bokáira akarta verni. Egyik szegletben két kis gyermek ült halványan és reszketve a földön, fájdalomtelt szemekkel nézve a kínzott persára, mert a szerencsétlen az ő atyjok vala; sirni akartak, de nem mertek, egy tekintete a rablónak, akire ők fogvaczogva néztek néha-néha, elég volt arra, hogy könnyeiket visszatartsák. A másik szegletben egy 15—16 éves leány guggolt, vadul szétzilált hajjal, szétszakgatott ruhában s csaknem egészen vérrel fedve. Jajgatott és zokogott, arcát kezeibe rejtve. Egy néhány turkománnő, száналomból vagy kíváncsiságból, kérdezte őt, hogy mi baja s meg van-e sebesítve? „Nem vagyok megsebesítve,” kiáltott a leány a legmélyebb fájdalom hangján. „E vér itt anyám vére, egyetlen, angyaljó anyámé. O ana dsan, ana dsan! (drága anyám!)“

Igy panaszkodt ő s fejét a sátor rácsalaku fakerítéséhez verdesé, hogy az majdnem eldőlt. Egy ital viz még jobban feloldotta a leány nyelvét s elbeszélte, hogy kellett neki (természetesen mint becses ragadománynak) a rabló mellett lován ülve, anyjának pedig gyalog, a kengyelhez kötözve, az utat idáig megtenni. Egy órai lovaglás után az anya oly fáradtá lőn, hogy minden pillanatban összerogyott. A turkomán megkísérté őt ostoresapásokkal erőhöz juttatni, de minthogy ez uton czélt nem ért, s a csapattól nem akart elmaradni, oly dühbe jött, hogy kardját kirántotta s fejét egy csapással levágta. A fölfecsesenő vér elborított leányt, lovast és lovat s midőn a leány észrevette ruháján a veres foltokat, hangosan és keservesen sirt.

Mig a sátor belsejében ez történt, azalatt künt a visszatért rabló családtagjai a rablott tárgyak megtekintésével voltak elfoglalva. A vénebb nők mohón kaptak egyik vagy másik házieszköz után, a vigan ugrándozó fiatalság pedig egyik vagy másik ruhadarabot próbálta magára venni, mi többször harsány kacaját idézett elő.

Itt örvendett és ujjongott mindenki, s nem messze innen a legmélyebb fájdalom és bánat képe! De az ellentét senkinek se tűnt fel, mert azt egészen természetesnek találják, hogy a turkomán rablásból és pusztításból gazdagodik meg.

S ez iszonytató társadalmi viszonyok Szt.-Péterváron, Nisnei-Nowgorodon és Astrakhanon át alig 14 napnyi távolságra vannak Európától!

April 18.

Eliaszkuli, ki az enyémtől negyedik sátorban lakott a Görgen partján, egy nyugalomban (in retire) élő turkomán volt, ki 30 éves koráig a rablás és pusztítás szokott mesterségét űzte s most visszavonult, mivel, a mint maga mondá, e nyomorult, nevetséges életnek (fani dünja) hátralevő részét a törvény jámbor követésében akarja leélni; de a mennyire én tudom, leginkább azért mivel őt egy néhány seb a pokoli fegyverekből Asuradánál gyalázatos mesterségének további gyakorlásában megakadályoztatta. Azon reményben, hogy imádságaim által az égnek minden áldását gonosz fejére fogom lehozni, körülményesen elbeszélte, hogy az oroszok, miután a vallásháborút megizenték, — azaz hogy egy néhány fogságbaesett orosz ki akartak szabadítani — miként kötöttek itt ki egyszer s miként rohantak meg s borítottak lángba minden sátrat a Görgen partján. A harc egy egész napnál tovább tartott. Ámbár az oroszok, akik sokkal gyávábbak voltak, hogysem közeledni mertek volna, csak a távolból lödöztek, mindazáltal a vitéz Ghazi-k (hitbajnokok) mégsem tudtak az ördögi mesterségnek ellentállni. Ő is kapott akkor egy néhány halálos sebet s egy egész napig feküdt életjel nélkül, míg végre az ő Pir-je (lelki főnöke) újból életre ébreszté őt.

Eliaskuli ma az Ana-Khan Ovajához akart elvinni, ki, mint a Jarali-törzs főnöke a Görgen felső futásánál épen a persa határ mellett lakik s velem talán kíváncsiságból vagy talán más okokból, de meg akart ismerkedni. Utunkat előbb a balpart mentében vettük, de hogy a terjedelmes posványokat és mocsárokat kikerülhessük, nagy kerülőket kelle tennünk. Utazásom

indokával ismeretlen lévén, jogosan gerjedhetett volna bennem gyanu, de az utóbbi napok tapasztalatai állapotom biztonsága felől teljesen megnyugtatónak; s midőn láttam, hogy az uton, ha egyik vagy másik sátor mellett elhaladtunk, miként jönnek előmbe az emberek tejjel, sajttal és egyéb ajándékokkal, hogy őket megáldjam, akkor minden gondolatomnak el kellett enyésznie a bekövetkező szerencsétlen kimenetel iránt s vidám kedélylyel lovagoltam tovább, csakis a nehéz turkomán bőrkucsa kinezott egy kissé, melyre azon felyül még egy néhány rőfnyi vászon volt tekerve turbán gyanánt és a nehéz puska a hátamon, melyet mollah mivoltom daczára is hurezolnom kellett az illem kedvéért. Eliaszskuli néha egy félóránnyira is elmaradt, hanem azért én folytatám utamat s imitt-amott egyes tekergőkkel találkoztam, kik engem, rosszul sikerült rablókirándulásokból üresen térve haza, sötét pillantásokkal méregettek. Nehányan üdvözöltek, mások csak azt kérdezték: „ki vendége vagy, mollah?“ hogy a személyiségből kiraboltatásom lehetőségére következtethessenek; de csak „kelti Khandsan Bai“-jal kellett válasszolnom s szembetűnő bosszusággal vonultak tovább azonnal, egy tompa „Aman bol“-t! — Isten veled! — mormogván szakállaik között.

Estve felére megérkeztünk, a sátorcsoporthoz (Khandsan is, ki utját más irányban folytatá, hozzánk csatlakozott időközben). Ana-Khan, a patriarchális főnök, ki már a 60-as években volt, egy halom zöld lejtőjén ült unokái és kis gyermekei körében (ilyen hasonló koru rokonsági fokozattal csakis Keleten találkozhatunk), megleégült pillantásokkal méregetve hol környezetei, hol pedig a gazdag legelőkről hazatérő

juh- és tevecscordáit. — Fogadtatásunk rövid, de valóban barátságos volt; elől lépdelve a már készenálló sátorba vezetett minket, hol számomra tiszteletbeli helyet mutatott s a tulajdonképeni társalgás csak akkor kezdődött, miután a külön e célra vágott juhnak utolsó maradványai is eltűntek az asztalról. Ana-Khan keveset beszélt, de figyelmesen hallgatta vázolataimat az ozmán élet és orosz-török viszonyok felől; csak másnap reggel lett beszédesebb és első beszéde, melylyel eléállott, azon vendégszeretet előadása volt, melyben ő egy Khivába utazó angol Elcsi-t (követet) részesített; azonnal kitaláltam, hogy ez Mr. William T. Thomson követsége vala, kit kormánya azért küldött oda, hogy a Persia és a khivai Khán közt felmerült egyenetlenségeket békésen elintézzé. Minthogy pedig Ana-Khan, midőn a freng követ fegyvereit, drágaságait és személyét leírta, az ő arczvonásai s az enyémekek között levő hasonlóságra különös súlyt fektetett, azonnal világossá lett előttem kíváncsiságának s látogatásomnak oka s miközben földieire tüzes szemekkel tekintett, mintegy meggyőzni akarván őket éles belátásáról, hozzám közeledett s gyöngéden vállamra ütögetve így szólt: „Efendi, a rumi szultán Turá-ja (parancsa) nálunk nagy tiszteletben áll; egyszer az, hogy ő minden szuniták fejedelme, másodszor meg az hogy a turkománok és ozmánlik vérrokonok, és jóllehet, hogy te nem hoztál ajándékot, mégis kedves vendégünk vagy.“

E megjegyzésből sok mindent magyarázhattam ki s még többet érthettem. Dervisch-incognitóm nem talált mindenütt feltétlen hitelre, de a többség s különösen a Mollahvilág mégis pártomon volt s egyes kérkedők ez okból nem sokat nyugtalaníthatának.

Különben a mint észrevevém, Khandsan nem osztá Ana-Khan nézetét; e tárgyat nem is hozták elé többet s teljes vendégszeretetben részesültem a gyanakvó főnök részéről.

Ápril 20.

A távol Mergolán-ban, a Khokandi khánságban, a vallásos buzgalom gyakran előforduló segélypénzgyűjtést rendelt a medinai magas tanintézetek számára. Medinahban igen sok ilyen intézet van; az iszlam tanforrása hemzseg a tudományszomjas tanítványoktól, a Koran magyarázóitól, kik a kegyes foglalkozás aegise alatt édes semmittevésökben az Iszlam államaiban szélében-hoszában támogattnak. A távol Fez-ből és Marokko-ból stipendiumok jönnek ide s az algiri törzsek főnökei is adományokat küldenek ide évenként; Tunis, Tripolis, Aegyptom épen úgy, mint az Iszlam többi apróbb államai, elküldik ide adójukat. A Porta vetélkedik Persiával a növendékek gyámolításában. Az orosz védelem alatt élő tatár épen úgy, mint a brit uralom alá hajtott indiai gyakran gondol a medinai főiskolákra, de mindez még nem elég, még magoktól a turkesztáni vázok szegény lakóitól is megkivánják, hogy filléreikkel hozzájáruljanak.

Közép-ázsiai utazásaim idejében Khodza-Buzurk, ama tartományok mélyen tisztelt szentje, hihetőleg nagy fáradsággal, 400 aranyot gyűjtött össze Medinah számára. Mollah Eszad, Ő szentségének egy meghittje, bizatott meg az összeg átvitelével. Ámbár a pénzt, mint minden veszedelem főforrását, Közép-Ázsiában mindig elszokták titkolni, mégis az említett Mollah nem

tartá titokban utazása célját, azon reményben, hogy e kegyes összeget növelheti. Bokhara, Khiva és más városok, melyeken átment, csakugyan járultak is annak növeléséhez. Azt hívé, hogy a turkománoknál ugyanaz történik és egy néhány nomád tudóshoz címzett ajánlóleveleire támaszkodva, neki indult a pusztai utnak.

Az utazás Gömüstepe-ig szerencsésen folyt le; megérkeztének hírével uticsomagjának tartalma is köz-tudomásává lett. A turkománok hallották ugyan, hogy a pénz kegyes célokra van szánva, de aval mit sem törődtek. Mindenik szerette volna megcsipni őt, még mielőtt egyiknek vagy a másiknak vendégévé lett volna; mert míg ez meg nem történt, addig az ember a nomádok között szabad jószág. Kirabolhatják, agyon üthetik, eladhatják — senki se fogja a tettest feleletre vonni. Egyedül a gazda az, kinek bosszujától félnek; azt, akit ő egyszer oltalma alá vesz, családja tagjául tekinti s minden lehető megtámadás ellen meglehetősen biztosítva van.

E körülmény a mi khokandi mollahuk előtt nem lehetett ismeretlen; mindazáltal bízott a vallásos buzgalom büvfényében s midőn egy reggel a karaván-tól egy néhány lépésnyire eltávozott, két turkomán megtámadta őt és kifosztá minden pénzéből, egész vagyonából. Sem könyörgés, sem szent küldetésére való hivatkozás, sem fenyegetések a legborzasztóbb büntetésekkel — egy szóval semmi, de semmi sem használt neki; még jobb ruháit is elszedték s csak ócska könyveit és papirjait hagyták meg. Így tért vissza főlháborodva és félmeztelenül a karavánhoz. Ez körülből megérkezésem előtt valami 14 nappal történt; ez

idő alatt a tetteseket kifürkészték s az egyházi ítélőszék elébe idézték. Nekem, mint konstantinápolyi Mollahnak, az a szerencse jutott, hogy az ülésben való résztvehetéssel megtisztultak, és a jelenet, melynél mint működő személy akkor jelen voltam, még sokáig élénken fog élni emlékezetemben. Mi, már mint a tudósok, félkörben ültünk egy nyílt téren a szabad ég alatt, vaskos könyvekkel kezünkben s a számosan összesereglett kíváncsi sokaságtól körülvéve. A rablók családjaikkal s törzsük főnökével oly nyugodtan, fesztelenül jelentek meg, mintha valami tisztességes ügy elintézéséről volt volna szó. Azon kérdésre hogy „ki vette el a pénzt?” egy kevélyen szilárd „Én!” felelt s mindjárt az elején észrevettem, hogy itt a pénz visszaszerzése a lehetetlenségek közé tartozik. Miután szónoki tehetségét a koránidézetek halmazával mindenik eléggé kimeríté, magam is megkisértém a hősre hatni az által, hogy tettének gyalázatosságát bizonyítgátam. „Miféle szégyen?” mondá nekem a turkomán. „Hát a te házadban megbüntetik a rablást? Az valóban különös! Azt hittem volna, hogy a szultán, a világok ura, egy kissé okosabb ember. Ha nálatok a rablás tiltva van, hát akkor miből élnek ott az emberek?”

Egy másik mollah a Seriat-tal (vallási törvény) fenyegetődzött s kiáltó szinekkel fösté a pokol kinaít, mik a másik világon a turkománra várnak. „Mit nekem a Seriat?” felelt ő újból. „Mindenkinek meg van a magáé! A te törvényeid, oh mollahm! nyelvedben vannak, melyet forgathatsz tetszésed szerint — az én Seriatom kardomban van, melylyel oda sujtok, a hová karom vezeti azt!” Hosszas, hiábavaló intések és az ősz szakállnak hosszadalmas tanácskozásai után

ülésiünk eredménytelenül bezáratott. A turkomán eltávozott pénzével együtt, melyet ő a medinai növénydek gyámolítása helyett új fegyverek vásárolására fordított. Mollah Eszad pedig nagy szomorun visszatért Khokandba, ahol a keserű tapasztalással, hogy ámbár a turkománok igazhivőknek nevezik magokat, mégis a legfeketébb káfirok az egész föld kerekiségén.

Május 6.

Oraz-Dsan, egy fiatal vakmerő és vad kinézésű, körülbelül 18 éves turkomán, ki már 12 éves korától fogva foglalkozik rablókicsapásokkal, minden napos vendég volt etreki sátorunkban, hogy a rabszolgarablók Pir-jét (lelki főnök) a vallást és erkölcsöket illető előadásaiban hallgathassa. Egy izben Omer Akhond is, egy szomszédságbeli mollah, jelen volt, ki nagy tudománya, de még inkább egy kitünően jó lónak birtoka miatt volt nevezetes. Midőn lovának jó tulajdonait dicsérni kezdték, a fiatal turkomán tűzbe jött és féltréfásan, félkomolyan így szóllott: „Akhond, adok három szamarat meg egy persát a lovadért. Kár annak az istállóban nyugodni, míg a persák oly szabadon kóborolnak mezőiken. Ha pedig nem adod, jól vigyázz, mert egy néhány nap alatt alig ha el nem lopják tőled.“ A mollah és a Pir keményen megdorgálták őt, de ő vadul föl kaczagott s a társalgás tovább folyt.

Alig tölt el négy nap, midőn a mollah szomorú arczczal és könnytelt szemekkel lépett sátorunkba egy reggel. „Lovamat ellopták!“ kiálta sohajtva. Kul-khan, csakis te adhatod azt nekem vissza. A Csiharjar

(a négy első khalifa) szerelmére kérlek, tedd meg ami lehetséges.“ — „Az bizonyosan a Haramzade (bitang) Oraz műve,“ mormogott Kulkhan; „de majd kitépem én fekete lelkét piszkos testéből.“

Az estima idején a jó Oraz megjelent a többi igazhívó között a lépcsőzetes magaslaton, mely a sivatag templomát képezi s kegyes arcza az imádság alatt a világért se árulta volna el, hogy éppen ma rabolt meg egy szent atyát. Midőn a Namaz után a szokásos körbe mentek (Khalka), Oraz ott is jelen volt. Kulkhan azonnal megszólítá őt mondván: „Ficzkó, a mollah lovát ellopták, te tudod, hol van az; reggel korán ismét istállójában legyen, hallottad?“ E megszólítás a fiatal rablót legkevésbé sem hozta zavarba. Egyik kezével a homokban játszva, a másikkal nehéz bőrkucsmáját félre csapva így felelt: „A ló nálam van, de nem fogom azt visszaadni; a kinek szüksége van rá, vigye el tőlem!“ Azt hittem, hogy e szavak mindenkinél bosszankodást fognak előidézni, de annak nyoma sem volt látható a társaság arczvonásain. Kulkhan előbbi nyugodt hangján beszélt tovább, de a rabló vonakodásánál maradt; midőn az ősszakállasak egy néhány fenyegető szót intéztek hozzá, ő is tűzbe jött s lelki atyjához így szólott: „Talán te más-kép cselekedtél a Hadzsi kanczájával?“ — e szavak után fölkel a társaság közül s a dallamok, melyeket a „körogli“ nevű költeményből a csöndes esti órákban hangoztatott, eléggé bizonyíták örömét a kivivott győzelem fölött.

Egy darab idő tanácskozásokkal tölt el. Őt elfogni senki sem ajánlkozott, mert khánja, ki őt a szokás szerint gyalázatos bűnei daczára is oltalma alá vette,

sokkal hatalmasabb volt, mint hogy meg lehetett volna támadni. Szellemi eszközökhöz kelle tehát folyamodni; és nem csoda, hogy ezeknek azonnal meg volt a maguk hatása. A Deb szerint az a legnagyobb büntetés, mely egy élő embert találhat, ha őt meghalt atyjának vagy őseinek isteneinél bevádolják, mi azáltal történik, hogy egy lándzsát a sirhalom tetejébe megfordítva, azaz hegyével lefelé a földbe szúrnak s arra, ha gyilkolásról van szó, egy véres rongyot, ha pedig más bűn forog szóban, egy tört nyilat (ivet) függesztenek. Egy ilyen fölhívás minden turkománt egyesít a vétkes törzs ellen, s hogy az illető milyen mélyen érzi azt, legjobban itt vettem észre; mert alig hogy kitűzve látta Oraz a lándzsát nagyatyjának meglehetősen magas Joszakájára (sirhalom), az éj csöndében a lovat azonnal visszavivé a mollah sátrába s előbbi helyére köté. A visszaadás, a mint később saját magától hallottam, sokáig fájni fog neki. De jobb a fekete földben feküdni, mint az ősök nyugalmaát megháborítani.

IV.

A s i v a t a g o n.

Mindig hallottam barátaimtól, hogy a „Csil menzili Turkesztan“, azaz: a negyven állomás a turkesztáni sivatagon, sokkal fáradtságosabb és nehezebb út, mint a „Csil menzili Arabisztán“, vagyis: a negyven állomás, melyet az embernek a damaskusi sivatagon keresztül, Mekka felé kell tenni. Emezen a zarándokok minden nap új cisternákat találnak, melyek ezreket képesek vízzel bőven ellátni; lehet kapni kenyeret, főtt ételeket, hűvös árnyat, szóval minden kényelmet. De amott az emberek gondoskodása még épen nem terjedt ki a szegény utazókra. A folytonos veszély, hogy szomjan meghalnak, meggyilkoltatnak és kiraboltatnak, vagy a homoktorlaszok által elevenen eltemettetnek: szüntelenül kíséri őket. A jól megtöltött kobakok és lisztes zsákok, a legjobb lovak és fegyverek, igen sokszor nem képesek segíteni, és csak „Allah! Allah!“-t kiáltozva, kell az embernek czélja felé törekedni.

Hogy mennyire igaz vagy valótlan ez, mily borzasztóan nagyszerű a sivatagi utazás Persia és a középázsiai oáz-földek között, utazási könyvem olvasói előtt körülbelől tudva van. Csak némely részlet leírá-

sával vagyok még adós karavánunk élményeiből. Az a szemrehányás, hogy igen rövid és kevésbé részletező voltam, nem egészen alaptalan. Pótoljuk ki az elmulasztottat.

Az első három napi útban, a sivatag végtelenül sokat mondó halálesődje, a leghatalmasabb varázst gyakorolta lelkemre. Sokszor órák hosszáig merengtem magam elé, a nélkül, hogy egy szót szólottam volna, s mert társaim vallási emelkedésbe mélyedve gondoltak, ritkán háborítanak. Csak félig-meddig vettem észre, hogy mily pompásan mulattatta a társaságot a karaván néhány tagja utközben, a mint tevéiken aludva himbálóztak, és különféle komikus mozdulatokat tettek s folytonosan föl-fölriadtak. Az álom által elnyomott utas mindkét kezével erősen szokta magát a magas nyereggombon tartani; ez azonban nem akadályozza, hogy vagy előrehajlás által állát oly erősen megüsse, hogy fogai meginognak, vagy hogy a hátrahajlás egy bukfenczes lehullással ne fenyegetse. Néha ez utóbbi az egész karaván hangos kaczagásának kíséretében meg is történik. A leesett a nap hőségének lesz nyilvánítva s a legdurvább élczeket kénytelen végig hallgatni ügyetlensége miatt.

A jó kedvnek valósággal kimerithetlen forrását képezte egy fiatal turkomán, névszerint Nijaz birdi, a ki lelkileg ép oly csodálatos élénk, mint testileg fürge volt s minden mozdulata és szava által, még a tiszteltre méltó mollah-kat is mosolyra indítá. Bár több megterhelt teve tulajdonosa volt, mégis leginkább gyalog szokott járni, miközben ideje volt jobbra és balra szaladgálni, hogy minden csoport vad szamarat, mely

csak mutatkozik, tagjártatással vagy kiabálással elriaszszon. Egyszer sikerült neki egy fiatal szamarat elfogni, mely fáradtsága miatt a csapattól elmaradt. A félénk állatot kötélen vezette, s valóban mulatságos jelenetek következtek, midőn három kanálnyi juh-fark-zsirt tüzött ki jutalmul annak, ki rá mer ülni. Három kanál juh-zsir! nagyon kecsegtető díj a hadzsiknak a sivatagon. Csakugyan sokan csábitva érezték magokat; hanem a civilizálatlan Billám-paripával nem lehetett boldogulni. Alig ültek fel a szegény hadzsik, s jobbra balra hullottak a homokra.

Csak több órai utazás után vehetni észre általános bágyadtságot. Ilyenkor minden szem a kervan-basira van irányozva, a ki aztán minden irányban körüljártatja tekintetét, hogy alkalmas pihenő helyet kémleljen ki, vagyis olyan tért, melyen legtöbb vagy legjobb takarmányt lehet találni a tevék számára. Ha ilyet talált, előre siet, míg a karaván ifjabb tagjai jobbra és balra szétszóródnak, hogy száraz gyökeret, cserjét vagy más tüzelő anyagot gyűjtsenek. A letelepedés csak néhány pillanat múve. Az édes pihenés reménye fölüdíti a kimerült erőket. Gyorsan meg vannak oldva a kötelek s a legnehezebb málhák hamar kis halmokba téve. Ezeknek árnyékában szokott a fáradt utazó leheverni, s az éhes tevék alig távoznak legelni, midőn a karavánban ünnepélyes csönd áll be. E csönd némi mámorosságnak, mondhatnám kábultságnak eredménye, mert minden a nyugalom és pihenés élvezetébe merült.

— — — — —
Egy ily épen letelepedett karaván a nyári hónapokban, még hozzá Közép-Ázsia pusztáin, valóban érdekes képet nyújt. Mig a tevék láttávolban mohón

legelnek, vagy a nedvteljes bogáncsot tördelik, az utazók — még a legszegényebbek is — egy csésze theával kezeikben ülnek s mohó kortyokban szürcsölik a drága folyadékot. Az egész nem egyéb, mint zöldsé, czukornélküli meleg víz. Néha zavaros is, hanem azért emberi művészet még nem gondolt ki ételt, még nem talált föl nektárt, mely oly izletes, oly üdítő volna, mint ez igénytelen ital a sivatag állomásain. Még teljesen emlékezem csodálatos hatására. Az első csöppel szelíd tűz terjedt el az ereken, mely éltet, hogy különösen ingerelne. A többiek a szívbe és fejbe nyomulnak, a szem fényleni és ragyogni kezd. Ily percekben leírhatlan gyönyört és kéjt érzék, s míg társaim álomba merültek, én ébren maradtam s oly boldog valék, hogy nyitott szemekkel álmodhatám. — —

Miután a thea megújítja az erőket, a karaván fokként mozgalmasabb és zajosabb lesz. Az utasok többnyire külön csoportokba vagy körökbe vannak osztva, melyeket itt „kos“-oknak neveznek s melyek a vándorló város egyes házait képezik. Mindenütt van valami dolog, s mindenütt az ifjabb tagok végzik, míg az öregek nyugosznak. Itt például kenyérsütéssel vannak elfoglalva. Egy rongyos hadzsi nagy buzgalommal dagasztja piszkos kezeivel a fekete tésztát; már jó fél-órája, hogy dagaszt, s kezei még sem tiszták, mert a több napi piszok egy tészta által nem is mosható le. Amott főznek; hogy megtudja az ember, mit főznek, nem is kell nagyon nézegetni, mert az avas juhzsir szaga, különösen pedig a kissé nagyon pikáns tevé- vagy ló-kottlett aromája rögtön elárulja. Szemre nézve az étkek nem igen kecsegtetők, hanem a sivatagon nem

gondol az ember vele, az óriás étvágy eltakar minden hiányt, s az éhség tudvalevőleg legjobb szakács.

Ha a pihenés ideje egy kissé továbbra nyúlhat, a táborozó karaván mulatságban nem szenved hiányt. Legkedvesebb szórakozás a czéllövés, melynél a díj mindig bizonyos mennyiségű lőpor vagy golyó. A mi karavánunkban e mulatság csak ritkán lehetséges, mert kis számunknál fogva folytonos veszélynek valánk kitéve, s nem volt szabad zajjal járnunk. Utitársaim Korán-olvasással vagy más vallási kötelességek teljesítésével, alvással és toilette-tel töltötték a pihenési időt. Toilettet mondok, hanem valószínűleg senki sem fogja hinni, hogy budoir-ról, finom illatszerekről vagy mesterséges cziczomázásról van szó. A turkománok egy kis fogóval szokták kitépni felső állukról a szőrszálakat. A mi a hadzsik és a magam toilette-jét illeti, ez oly egyszerű és prózai volt, hogy alig lehet emliteni. A szükséges kellékek: homok, tűz és hangyák voltak. Az alkalmazás módjának kitalálását, mint rejtvényt az olvasóra bízom.

Különben Ázsia minden népe közt a tatár az egyetlen, mely a sivatagi élet bizarr képébe teljesen beleillik. Mint babonás és vak végzethívó, a folytonosan fenyegető veszélyhez könnyen hozzászokik; szenny, szegénység és nélkülözések házi körében is otthonosak; nem csoda, ha hónapok óta nem változtatott ruházatban, arczán piszokréteggel oly megelégedetten tud ülni. E lelki elégtéttség soha sem volt rám nézve közönyös, hatása azonban legfőbb fokát érte el az esti imakor, melyben mindenki részt vett, hogy Allahnak az élvezett jótéteményekért hálát adjon.

Ily alkalommal az egész karaván egyetlen hosszú lánczolatot képezett, és egy imámmal élén, a leáldozni

készülő nap felé fordulva, végezé az imádságot. A messze, köröskörül elterjedő halotti csend emeli a pillanatot ünnepélyességét, s ha a lehanyatló nap piros sugárai társaim vad és mégis oly meglegedett arczaira estek, ilyenkor úgy látszott, mintha minden földi kényelem birtokában, már semmi kívánni valójuk nem volna. Ilyenkor sokszor gondoltam, mint találnák ez emberek magokat valamely ruganyos párnáju első osztályu coupéban vagy valamely első rangu, pompásan bebutorozott vendéglőben. Mi végtelenül távol vannak még a civilisatio áldásai ez országoktól!

Legyen elég ennyi a karavánok nappali életéről. Éjjel a sivatag sokkal regényesebbé, hanem sokkal veszélyesebbé is válik. A szem hatalma megtöretvén, a biztonság köre csak a legközvetlenebbi környezetre szorítkozik, s útközben csak úgy, mint az állomáson, mindenki egymáshoz közel igyekszik maradni, szorosan egymáshoz simulni. Nappal az utazó karaván egyetlen hosszú lánczolatot képez, éjjel pedig 6—8 kisebbre oszlik, melyek jól összeszorulva, erős négyszögöket formálnak, külső részeiken a legbátrabbakkal.

Holdfénynél az elvonuló tevék hosszú árnyékai különös látványt nyújtanak. Csillagtalán, sötét éjjel minden borzadalmas, s egy lépésnyire a sorból eltávolozni: annyit tesz, mint az otthoni tűzhely mellől pusztá elhagyatottságba jutni.

Nappali állomáson mindenki olyan helyet keres magának, mely leginkább tetszik. Éjjel a kervanbasi felügyelete alatt erős tábort szokás ütni. Középen vannak a málhacsomagok, ezek körül feküsznek az emberek s védfalul a tevéket sűrűn egymás mellé körbe fektetik.

„Fektetik“ mondom, mert e csodálatos állatok parancs-
szóra elterülnek, egész éjjel mozdulatlanul maradnak
helyükön, s a legközelebbi reggel szintén csak parancs-
szóra emelkednek föl, mint a gyermekek. Fejükkel ki-
felé, hátsó részükkel a karaván belseje felé fektetik őket,
mert már messziről megérik az ellenséget is, tompa
horkolás által tudatják a veszélyt, s még pihenési ide-
jük alatt is örökül szolgálnak.

A körön belől alvók közvetlen a tevék mellett
— melyek tudvalevőleg legkellemetlenebb szaguak a
világon — nem a legjobban érzik magokat. Sokszor
megesik, hogy a sós abrak és víz, melyet ez állatok
nappal ettek, a lőtávokban fekvőkre kézzel fogható ha-
tást gyakorol. Magam is igen sokszor ébredtem fel ily
freskó-festménynyel ékesítve; hanem itt alig törődik az
ember vele, mert ki tudna az állatra haragudni, mely
oly utálatos alkatu ugyan, de oly türelmes, oly kevés-
sel megelégedő, oly szelid és hasznos.

Nem csoda, ha a sivatag utazója a tevét minden
állat felé emeli és majdnem az imádásig szereti. Né-
hány bogáncscsal táplálkozva, melyet a többi négylábu
megvet, tesz meg több hétig, sőt több hónapokig tartó
utat, a nélkül, hogy elfáradna. E pusztá, elhagyott vi-
dékeken az ember létele az övéhez van kapcsolva, s e
mellett oly türelmes, hogy egy gyermek, egész csapat
ily magas erős állatot egy „csukh!“ szóval letérdepel-
tet s egy „berr“-rel fölállit.

A tevék nagy sötétkéék szemeiből sokat tudtam ki-
olvasni. Ha a napi út igen hosszú, vagy a homok na-
gyon mély volt, e szemek élénk fájdalmat árultak el.
Leginkább látható az a megterhelésnél, midőn nagyon
nehéz árucsomagot tesznek hátára; a teher alatt meg-

görnyedve, fejét ura felé fordítja, szemeiben könny csillog, s nyögése oly nehéz, oly megindító, mintha mondani akarná: ember, légy irgalommal irántam.

A teve külseje, kivéve az év bizonyos időszakát, midőn a természeti törvények félig ittas, bódult állapotba helyezik, mindig feltűnően komoly. Vonásaiban a khaldei sémi typus kifejezés félreismerhetlen s a földtekének bármily részén található is már most, mégis elvitázhatlan, hogy első hazája a Tigris és Euphrates közti sivatag, vagyis az arab puszták.

A turkománok e komoly tekintetet azzal a barbár eljárással zavarják meg, hogy a kötőféket átlyukasztott orrában erősítik meg. Az orráról mellére lecsüngő kötéllal nagyon hasonlít a szegény teve egy szemüveggel vadul felfegyverzett európai uracshoz, vagy megfordítva. Mindketten magasra tartják fejüket s mégis mindkettőjüket orruknál fogva vezetik.

A mily kellemes és felüdítő hatást tesz emberre és állatra a letelepedés jele, oly kedvetlenítő és zavaró az indulási parancs. Legelőször is a kervanbasi emelkedik föl ültéből, kiáltására vagy jeladására mindenki kászolódik, még a szegény legelő tevék is értik, és sokszor anélkül hogy hajtának, a karavánhoz sietnek; sőt a mi több, azon málha vagy utas mellé állnak, melylyel vagy kívül elébb megterhelve valának. Egy negyedóra alatt minden rendben van, mindenki elfoglalta helyét lánczolatban; az állomások csak az elfogyasztott hus lerágott csontjai s a rögtönzött tüzhelyek fekete foltjai maradnak. E momentán élet nyomai a sivatagon sokszor oly gyorsan elmúlnak, a mily gyorsan támadtak; néha azonban égalji véletlenségek által fennmaradnak, s mint örül aztán a későbbi utazó, ha

ily elhagyott tüzhelyre akad. E megégett sötét helyek környezete, mint pompás kervanszerai tűnik föl szemei előtt; s a gondolat, hogy itt emberek voltak, hogy itt mozgó élet létezett, a sivatag leverő magányát elviselhetőbbé teszi.

Égett foltokról szólva, lehetetlen, hogy meg ne emlékezzem azokról a sokszor több napi utra terjedő leégett síkságokról, melyeket a Persia és Khiva közt levő sivatagon láttam, s melyekről a nomádok beszédje után oly sok csodálatost hallottam.

A forró évszakban, midőn a perzselő nap a füvet és apró cserjét pozdorjává szárította, gyakran megesik, hogy egy vigyázatlanul eldobott szikra az egész pusztát felgyújtja. A feltartóztatás nélkül terjedő tűz oly gyorsasággal harapódzik, hogy még lóháton is nehéz előle menekülni. A száraz fűvön lappangva eszi magát tova s hasonlít a terjedő árhoz; sűrűbb bokroknál vad dühvel csap föl, s így — nagy téreket haladva rövid idő alatt — csak egy folyó vagy tó képes szilaj futását feltartóztatni.

Éjjel borzasztó látvány lehet, midőn a láthatár hosszan és szélesen e tűztenger által vörösre van festve, s mondják, hogy a legbátrabbakat is megfélemlíti. A gyáva csakhamar elvesz; kinek azonban lélekjelenléte van, megmenekülhet, ha — még midőn a tűz távol van — a közvetlen környezetében levő füvet felgyújtja. Az új tűz pusztá tért hagy hátra, melyen a közelgő lángok nem találnak többé tápanyagot, s mely ennél fogva biztos menhelyet nyújt. Csak így képes az ember tűz által védelmezni magát tűz elől.

A pusztá felgyújtása sokszor fegyverül szolgál egyik törzsnek a másik ellen s mondják, hogy az

eképen okozott dűlås rettenetes. Gyakran egy-egy szökevény szerelmes pár is használja, hogy magát az üldözés ellen biztosítsa. Ha szél nincs, könnyen ki lehet térni a terjedő tűz elöl, hanem a legkisebb szellő elégséges, hogy örült sebességre ingerelje, s a menekvők közös halálukat épen mentési eszközökben találják.

A sivatag képe és a leggyakrabban előforduló természeti tünetmények különös benyomást gyakorolnak még az otthonos nomádokra is. Midőn Kaflankir fensíkjain voltunk, mely az éjszak-keletnek terjedő Üstjert egy részét képezi, a láthatár sokszor a leggyönyörűbb fata morgánával volt diszítve. Egy fata morgana Közép-Ázsia nagy sivatagán, abban a forró, mégis tiszta légkörben, tagadhatlanul a legszebb optikai jelenség, melyet az ember képzelhet. A légben tánczoló városok, tornyok és várak, a nagy karavánok képei, harezoló lovasok, egyes óriási alakok, melyek egyik helyen eltűnnek, hogy másikon ismét felmerüljenek: engem mindig igen gyönyörködtettek. Társaim, különösen a nomádok, csak néma tisztelettel néztek ama tájak felé. Véleményük szerint e jelenségek az egykor ott létezett és elsüllyedt városok és elveszett emberek árnyékai, melyek most a nap bizonyos idején kísértetszerűen megjelennek s a légben lebegnek. Sőt kervanbasink még azt is állította, hogy bizonyos helyeken már évek óta mindig ugyanazon alakzatokat látta, és hogy ha mi is elvesznénk a sivatagon, évek múlva megsemmisülésünk helyén szintén a légben ugrándoznánk és tánczalnánk.

E mese, mely a nomádoknál általánosan el van fogadva, élénken emlékeztet arra az európai állításra, mely szerint az a tér, melyet mi sivatagnak nevezünk, nem annyira természeti törvények, mint inkább társa-

dalmi törvényeknél fogva változott sivataggá. Példaképen az afrikai Szaharát s Közép-Ázsia sivatagát említik, melyeken hajdan munkás kezekben és művelt földekben nem volt hiány. A mi e helyeket illeti, az állítás jogosult lehet, hanem Közép-Ázsia sivatagára nem alkalmazható. Némely helyeken, milyenek Merv, Mangislak, Görgen és Otrár, a mult századokban több élet volt ugyan, mint most, hanem egészben véve Közép-Ázsia sivataga emberek emlékezete óta mindig rettenetes sivatag volt. Az — egyetlen csepp ivó vizet is nélkülöző több napi járásnyi tér, a sokszor száz mért-földre terjedő, feneketlen mély homokkal borított földek az égalj vad dühe és szeszélyei — oly akadályok, melyekkel a művészet, tudomány vagy bármely más szellemi hódító erők csak nagyon nehezen mérkőzhetnek. „Turkesztánt és lakosait — mondá nekem egy izben egy közép-ázsiai — isten haragjában teremtetten, mert a míg a sivatag forrásainak keserű sós ize meg nem változik, addig a gyűlölség és rosszság el nem távozik a turkesztánok sziveiből.“

V.

A tatár sátor és lakói.

Különös érzelem fogja el az embert, ha városaink mozdulatlan háztengerében visszagondol a könnyű sátorokra! A dervisség bűne ragadós, azonban nem mindenkire nézve, s így tán nem lehet veszélyes, ha-hogy olvasóim néhány pillanatra Közép-Ázsiába kísérek a végre, mikép ott a mi kőépületeink ellentéteit szemléljék.

Dél felé jár az idő. A kirgiz család házát és holmiját néhány teve hátán szállítva, s nyája által kísértetve lassan vonul ama hely felé, melyre egyik lovása magasra emelt dárdával mutat. Nomád felfogás szerint a karaván akkor pihen, midőn kóborol s nyüzsgővé csak letelepedésekor, azaz akkor válik, midőn a mi nézetünk szerint pihenni kezd. A tevéken ülő idős nők — mert a fiatalabbak gyalog baktatnak, — még itt sem nyugódhatnak, hanem a teve durvább szőréből zsákoknak való fonalat készítenek. Csak a család eladó lányainak van arra kiváltságuk, hogy az inogva lépegető állaton teljes semmittevésben lézengjenek. Az ilyen orosz, ó-baktriai, mongol, vagy khivai pénzekből álló s egészen keblére alá csüngő nyakfűzérét tisztó-

gatja s annyira belémerült munkájába, hogy az európai érem-buvár e szak műkedvelő nejének tarthatná; de e mellett egyetlen mozdulata sem marad észrevétlen előtte a karaván körül tornászó kirgiz ifjaknak, kik lovagi ügyességükkel igyekeznek tündökölni. Végre a kijelölt helyre jutnak. A városi lakos azt fogná hinni, hogy most ugyancsak lesz zürzavar, — de nem! mindenkinek megvan a maga tisztje, mindenkinek a maga hivatása, mindenkinek a maga feladata.

Mialatt a család apja kihűtött lováról leveszi a nyerget, hogy azt legelni ereszthesse, a fiatalabb legények pokoli zaj közt terelik össze a csutangolni nagyon kész juhokat és tevéket, minthogy érkezett a fejés ideje. Ezen közben a sátrat is levették. Az öreg matróna előveszi annak rácsalaku vázát s azt jobbra-balra való buzgó köpködés között felállítja. Más személy a boltozatot képező meghajlitott dorongokat erősíti meg, míg a harmadik ráteszi a kürtő és ablakul szolgáló koronaalaku fedőt. Mig ezenkívül még ráakgatják a sátorvázra a nemezdarabokat, azalatt a gyermekek belül már felakgatták a zsákokat és tarisznyákat, s a hatalmas katlan-lábast is felállították a robogó tűz fölé. Mindez csak néhány percz műve; bűvészi gyorsasággal verik fel a nomádok sátraikat, de ép oly tündéri gyorsasággal szedik is azokat szét. Ezalatt a sátor előtt folyton foly a juhok, tevék, kiabáló asszonyok és rivó gyermekek zaja. Különös karzene ez az elhagyott pusztá déli csendében. Egyébiránt a fejés ideje, a nomád naponkénti szüretje, itt a napnak legizgalmasabb órája. Legtöbb baj van a torokos gyermekekkel, kiknek hasa a folytonos tejivástól egész dobba puffad. Az asszonyoknak hébe-hóban igen

sokat kell az állatok nyughatlansága vagy rossz erkölce miatt szenvedniök; a férfiak közel állnak körülöttük, de ezek a legcsekélyebbhez sem nyulnak hozzá, mert igen nagy szégyennek tartatnék, ha hogy valamely férfi női munkához fogna.

Midőn Ettrekben buzával tele koldultam tarisnyámat s ezt szállásomon kézi malmon megakartam örölni, a turkománok harsogó kaczajra fakadtak. Megütődve kérdezősködtem e gunyolódás okáról, mire egyikük barátságosan közeledve hozzám, így szólt: „Az szégyen, ha asszonyi munkához látsz. Természetes, hogy a mollahk (papi kandidátusok) és hadzsik (Mekkában járt zarándokok) nem igen értenek a világmíveltséghez s azért irányotokban elnézők vagyunk.“

Miután a tejkészletet betakarították, s azt tömlőkbe töltögették — mert a korsók vagy faedények csak fényüzési czikkek, — a nyáj szétszóródik a tágas síkságon. A zaj lassankint elhal; a nomád sátrába vonul, felemeli annak alsó nemeztakaróját s míg a farácsozaton át befujdogáló nyugoti szellő déli álomba ringatja őt, azalatt a nők a sátrán kívül elővesznek egy félig kész nemezdarabot. Mulatságos látvány az, midőn megpillantunk hat, sokszor még ennél is több pusztai lányt, a mint egymás mellé sorakozva a káka-gyékénybe takart nemezt erős taposás közben tovább-tovább hengergetik. E működéshez az ütenyt az élükön levő idősebb hölgy veri, a ki ezen iparbeli táncznak balletmesternője s a ki előre is tudja, hol lesz a szőnyeg ritka és idomtalan.

A nemeznek, az emberi értelem által föltalált kelmék legegyszerűbbikének készítése Közép-Ázsia vándor népeinél még ugyanazon ponton áll, melyen feltalál-

tatásakor állhatott. Legjobban szeretik ennél a szürke színt alkalmazni; a tarkák fényüzési czikkek s fehéréket csak különös ünnepélyes alkalmakkor használnak. Szőnyegeket csak a gazdagabb nomádoknál: mint a turkománok- és özbegeknél láthatni, minthogy készítésük ügyességet s a művelt világgal sűrűbb érintkezést igényel. A beléjük szőtt alakok mintáit rendszeren Európában készült zsebkendők s más kelmékről kölcsönzik, s én valóban gyakran csodálkoztam rajta, hogy mily ügyesen másolják le azokat a nomádok, vagy a mi még több: miként képesek azokat egyszeri látás után is emlékükből megtartani.

Mig a szegény nők a terhes házi munkákban isten igazában kifáradnak, azalatt a családapá is elhortyogta déli szundikálását. A nyáj is közeledik a sátorhoz, s alig kezd hűvesülni, a sátor pillanat alatt föl van szedve, s a tevek hátára rakva, mire megint neki indul a karaván. Ez már a második napi járat, s mégis az állatok úgy, mint az emberek oly jókedvűek, mintha évekig fészkeltek volna egy helyen, melyről az unalom üzte őket változatosságot keresni.

Napnyugta után nemsokára, midőn a puszta véghetlen látkörére lassanként reá borult a sötét ég kupja, — a vándorló család megállapodik, hogy meleg nemeztakárok alatt töltse az éj hideg óráit. Gyorsan állítják tűz fölé az óriási konyhaedényt, s ép oly gyorsan üritik is ki azt. A nomád hallatlan étvágyáról európai embernek nem lehet fogalma.

Alig mult el egy óra, s az ételek elfogytak, az imádságok le vannak darálva, s az idősbek a sátorokban, a fiatalabbak pedig szabad ég alatt, a nyáj körül álomba merülnek. Csak a hol eladó-leány van, ott

történnek némi kivételek. Közép-Ázsia nomádjainál az iszlam még nem birta eltiltani, hogy a férfiak a nővilággal szabadabban ne érintkezhessenek. Itt még ismeretlen a hárem s a fiatal nomád tudja mindig: melyik csillag után kell indulnia, hogy szive ünnepeltjének sátrát föltaalja a nyomtalan pusztaságban. Megjelenése ritkán történik váratlanul, mert a nomád kisasszony is gyanítja: melyik oldalról fog a csendes éjben hallatszani a vágató ló dobogása, s azért rendesen ez irányban ő a karavánnak legszélsőbb előörse.

Hogy a puszták gyermekei gyöngéd találkáján a társalgás nem igen felel meg a mi szépiészeti fogalmainknak, ezen alig kételkedhetünk; azonban a költészetet mindenütt föllelhetni s mondhatom, hogy a nomádoknál tán nagyobb mértékben, mint nyugaton. Némelykor a szerelmes párokból egész társaság alakul, s ilyenkor aztán a vad tatár-képekkel fölciczomázott párbeszéd, melynek mindig rímekbe kell futnia, alig ér véget. Elejénte igen mulattattak engem az ily párbeszédek, de mennyire boszankodtam, hahogy ily szerelmes társasággal egy és ugyanazon sátorban kellett az éjt eltöltenem, hol aztán nagy fáradságom daczára sem alhattam.

Ez lenne a nomádok nyári életének gyengén rajzolt képe. Télen azonban, kivált Közép-Ázsia éjszaki részeiben, hol már sokkal kegyetlenebb a hideg, a mi nézetünk szerint ezen vándorló élet elvesziti minden költőiségi zamatját, de sőt még a közép-ázsiai városi lakosok is csodálkoznak rajta, miként élhet meg e nép az irtózatos viharokban s a hetekig tartó havazások idején?

Ha 30 fokú hideg van Réaumur szerint, akkor nem igen kellemes lehet a sátor, s ez még sincs valami

nagyon terhére a természettől megedzett pusztáfinak. Ilyenkor kettős ruhadarabokba öltözik, s valamely mélység, vagy más, a szélről kevésbé járt helyen fölvert sátorát kétszeresen akgatja be nemez-darabokkal. Ekkor a sátor lakói is megszaaporodnak, s ha a szakszaul (az igen nehéz és csomós fagyökér) órákig eltartó parázsa meleget kezd terjeszteni, akkor aztán nem igen érzik a szilárd anyagból épült lakás hiányát. Ekkor szűkebb körbe szorulnak a tűzhely körül, s a ház leányának a kimiszszel (tejből készült bódító ital) telt tömlőt szakadatlanul körül kell hordania. Ezen kedvencz ital megnyitja a szívet, feloldja a nyelvet s ha bakhsi (dalnok) hébe-hóban az ily téli estét dalaival vidámmá teszi, akkor aztán még a vad orkánok sivitása is zenévé válik.

Hahogy a mindennapi élet folyamát rendkívüli természeti jelenségek, mint például homok- vagy hó-zivatarok meg nem háborítják, úgy a nomád boldog, mondhatnám: oly boldog, a milyenné a világ semilyen polgáriasultsága sem lehetné.

Minthogy Közép-Ázsia népei rendkívül kevés szükségletet ismernek, ez okon nagyon ritkán találkozhatni náluk szegénységgel, mely sohasem is oly nyomasztó, mint nálunk, s a puszták lakóinak élete szeliden folya le, hahogy jellemük fővonása nem lenne a rablás és viszálykodásra való hajlam. A háborúnak, mely mindenütt csapás, ott a lehető legfélelmetesebb következményei vannak. — A legesekélyebb ok nélkül rohanja meg a magát erősnek érző törzs a gyöngébbet. A fegyvert foghatók győznek vagy meghalnak; a nők, gyermekek és nyájak zsákmányként elosztatnak s hányszor esik meg, hogy a család, mely este még a

legnagyobb boldogságban hajtá fejét nyugalomra, a következő reggel szüleitől, szabadságától s minden vagyonától megfosztva, egymástól messzire hurczoltatik.

Khiva mellett a turkománnok közt több, azelőtt ómódu fogoly kirgiz családra akadtam. Ezen szegény szerencsétlenek, még csak nemrég vagyonos ifjak és lányok, annyira megnyugodtak sorsukban, mintha azt a természet törvényei mérték volna rájuk. Mily őszintén, mily szorgalommal igyekeztek uruk érdekeit előmozdítani, s mennyire gédelgették, szerették annak gyermekeit! S pedig uruk rabolta el őket, az gyilkolta le apjukat, s az bélyegezte meg őket örökre a „kul“ vagyis rabszolga névvel.

A budhizmus, a kereszténység s az iszlam egymást fölváltva tettek kísérletet Felső-Ázsia pusztáiba behatolni s bár az első s utolsó gyökeret vert, de a közép-ázsiai nomád ennek daczára ma is ugyanaz, a ki volt az arabsok hódítása vagy macedói Nagy Sándor hadjárata idején; olyan, a milyennek őt még Herodot látta. Örökre emlékezetesek előtttem azon órák, melyeket idősb turkománnok vagy kirgizekkel világi dolgokról való beszélgetésben töltöttem el. A legigénytelenebb egyszerűséget ugyan magunk elé képzelhetjük, de mennyire különbözik még ettől is az, ha a néhány évezredek polgárisultság ezen élő emlékköveit látjuk magunk előtt!

A közép-ázsiai ugy beszél Rómáról (Rumról, vagyis a mai Törökországról), mint beszél Julius Caesar idejében, s hahogy hallja az ember: hogyan dicséri és magasztalja egy-egy szürkeszakálu ezen ország hatalmát és nagyságát, majdnem azt kellene hinnünk, hogy a győzhetlen legiók csak tegnap csatáztak a párthokkal,

hol ő is jelen volt a segélycsapatokban. Hogy az ő Runja (Törökország) a régi Rómához viszonyítva nagyon szegényül áll, azt nem hiszi el, mert ő a Rum név alatt nagyságot tanult ismerni. Rómát nagyság és hatalomra nézve legfőlebb Khinával méri össze, bárha a Khináról hangoztatott különböző mesék és mondák a khinai népeknek inkább művészetét és szépségét, mintsem vitézségét dicsérik.

Oroszországot a ravaszság és fortély fészkének tartják, s hogy ez ilyen tulajdonságaival vitte végbe legujabb hódításait, s Angliára vonatkozólag tudva levő dolog, hogy még a nemrég elhalt bokharai emir is, midőn első ízben érintkezett angolokkal, „egészen felháborodott a miatt, hogy az „ingilizek“ (angolok), kiknek neve csak nemrég merült fel, vele szemben devletnek (kormánynak) merik magukat nevezni.“

Az idegenre nézve igen meglepő azon vendégszeretet, melyet Közép-Ázsia nomádjainál oly mérvben találhatni, milyenben Keletnek talán egyetlen tartományában sem. A törökök, persák, és arabok még megemlékeznek némileg ezen régi kötelességükre, s a mi európai utazóinknak — azt hiszem — bőséges alkalmuk lehetett meggyőződhetni, hogy a szolgálatkész lábmosás, a birkaleölés és a vendégszeretet más ily jele csupán csak dús borralaló vagy — mint Persiában mondják: *piskes* reményében történik. A Kórán ugyan azt mondja: „Tiszteljed vendégedet, habár hitetlen volna is,“ mindazonáltal ezen tisztelet gyakran csak bizonyos követségi vagy konzulátusi rendeletek viszhangja.

Egészen másként áll a dolog Közép-Ázsiában. Itt a vendégszeretet szintén ösztönszerű, mert a nomád

lehet ugyan kegyetlen, vad és hitszegő, de vendégszeretetlen soha.

A turkománok közt tartózkodásom idején koldus-társaim egyike legrongyosabb öltözetébe burkolózva, kolduló látogatásokat ment tenni, s egész napon át tartott kóborlás után magánosan álló sátorba tért be, hogy ott töltsse el az éjt. Ide érkeztek, mint ez rendszeren szokott történni, barátságosan üdvözölték, de csakhamar észrevette, hogy a szegényes háztartás gazdája nagy zavarban van, s mintha valamit keresne, tévovázó szemekkel ide s tova lótfut. A koldus már nem jól kezdé magát érezni, midőn gazdája feléje közelített s fülig elpirulva néhány kránt kért tőle kölcsön, hogy előteremthesse a szükséges estebédet, mint-hogy neki magának száritott halon kívül nem volt egyebe, s vendégét mégis csak jobb falattal szeretné ellátni. Ily kölesönt mindenestre adni kellett.

Társam kinyitotta öltönye rongyaiban eldugott erszényét, s miután abból 5 kránt gazdájának adott, minden rendében látszott lenni. Barátságos beszélgetés közt fogyasztották el az estebédet, lágy nemezzsönyeget teritettek le az idegen számára ágyul, s ez a következő reggel tisztességesen elbucsuzott.

„Alig távoztam félóránnyira a sátortól, — így mesélé barátom — midőn egy turkomán nyargalt felém s dühös fenyegetések közt követelte erszényemet. Mily nagy lón csodálkozásom, midőn a rablóban tegnapi gazdámra ismertem! Azt hívé, hogy csak tréfál s barátságosan kezdék hozzá szólni, de ő mind komolyabbá vált, s hogy a gonosz következményeket megelőzzem, nem volt mást mit tennem, mint erszényemet, kevéske theámat, fésűmet és késemet, szóval: minden

vagyonomat odaadnom. Ezzel tovább akartam menni, de ő még föltartóztatott, megnyitá az én, vagyis már most az ő erszényét, s azzal abból 5 kránt következő szavakkal nyújtott át nekem:

— Ime vedd, itt van tegnap esti adósságom! Most már nem tartozom, s így tovább mehetsz!

VI.

A khivai udvar.

A keleti fejedelmek udvarai gyakran és többféle-képen le voltak már írva. A Bosporus partjaitól kezdve, a hol Dolma Bagcse, Besiktas és Szerajburnu képezik e csodásan szép album első lapjait, egészen a pekingi és jedoi paloták festményeiig nagyon sokat olvashattunk már a keleti élet fényűzési vágya, hiu pompája, gyémántcsillogása és aranydiszitményei felől. De mégis hiányzik még egy néhány vázlat a turkesztáni uralkodók udvari életéről, és egy olyannak leírása bizonyára nem lesz fölösleges.

Valami elvakító, elkábitó, bámulatra ragadó nagyszerűséget ne várjon senki, de mégis megérdemli a fáradságot, hogy minket az olvasó Khiva görbe utcáin és az ívezett Bazáron át az Ark-ba (királyi vár) kísérjen. Mint a közép-ázsiai fejedelmek minden lakhelye, úgy e vár is hatalmasan meg van erősítve és kettős kőfal veszi körül. Egy keskeny kapun át az első udvarba jutunk, mely tömve van testőrséggel, más katonákkal és szolgálkkal. A bemenet közelében két hosszúcsövű ágyu van felállítva, melyeket a hatalmas Nadir hozott ide, és a gyors visszavonuláskor kénytelen volt

itt hagyni. Igen csinos, részarányos ékitményekkel vannak diszítve s úgy látszik, hogy Delhiből származnak. Ha a második kapun is áthaladtunk, egy más, kissé már téresebb udvarba jutunk, melynek egyik végén egy jelentéktelen, nyílt kocsiszinhez hasonló épület áll, melyben a magas hivatalnokok töltik hivatalos óráikat a Mehter (belügyminiszter) elnöklete alatt. Ezen épülettől balra egy őrtanya-forma ház fekszik, melyben nappal különféle szolgák, poroszlók és hóhérok tanyáznak s várják a fejedelmi parancsokat. E két helyiség között egy szerény ajtócska a khivai felség tulajdonképeni lakába vezet. Ez, miként a város többi házai, kívülről egy nyomorult agyagkunyhóhoz hasonlít, természetesen ablakok nélkül; hanem a belseje sem árul el valami nagyszerű fényűzést, s a háziur fejedelmi állására csakis a nagyobb és becsesebb szőnyegek, egy néhány kerevet és kerek párna (vánkos) s egy jó rakás málha emlékeztetnek, melyek e helyiségek egyedüli butorzatát képezik. A szobák száma igen csekély s mint mindenütt, úgy itt is két részre van különítve az egész épület: a Harem (női lakosztály) és a Szelamdsaj-ra (elfogadó terem).

Szemeink sehol se találkoznak valami különös pompával. Csakis a szolgacsapat különbözteti meg az uralkodót a közönséges emberektől s egyetlen hatalmi jelvénye csak az inasokból áll. Ezeket is szemügyre fogjuk venni egy kissé. A háztartás élén a Desztur khandsi áll (szóról szóra: asztalterítő), kinek tulajdonképeni hivatala abban áll, hogy a királyi asztalra felügyel. Az ebédnél is jelen szokott lenni teljesen fölkészülve és diszruhában s a többi szolgák felett való főfelügyelet is rá van bízva. Utánna következik a

Mehrem, egy neme a hivatalos udvari szolgának (valet de chambre in officio), de voltaképen több mint titkos tanácsos, mivel a házi ügyeken kívül államügyekbe is beleavatkozik és az előbbivel együtt királyi urára leghatalmasabb befolyást gyakorol. Következnek már most a többi szolgák, a kik közül mindeniknek meg van a maga meghatározott foglalkozása. Az Aspez vagy szakács ételeket készít, az Asmehter pedig fölhordja azokat. A Serbetcsi theát, szorbetet s egyébféle italokat készít, hanem azonkívül jártasnak kell lennie sokféle bájitalok (elixir) és csodás decoctok előállításában is. A Pajeke a Csilin-re (pipa) visel gondot, mely az udvarnál aranyból vagy ezüstből készíttetik és a melyet minden megtömés alkalmával friss vízzel kell megtölteni. Közép-Ázsia többi udvarainál e hivatal nem létezik, mert a dohányt a törvény szigoruan tiltja. Az igaz, hogy öltöző szobája (budoir) a tatár fejedelem ő felségének ninesen, de azért toilette-jével mégis elég szolgálatkész szellem van elfoglalva. Mialatt a Silapesi térden állva a mosdótálat tartja, addig a Kumgandsi (kannatartó) ezüst- vagy aranyedényből vizet önt és a Rumaldsi azonnal kész az ujjá hegyével tartott törölköző-kendőt fejedelmének átnyújtani, mihelyt az előbbieik visszavonultak. A khánnak egy külön Sertaras (fejborotváló) van, kinek gyors ujjakkal s ügyes kezekkel kell birnia a koponyanyomogatásra, mely Keleten mindenfelé közkedvességü; azonkívül van a fejedelemnek egy Ternakcsi-ja, vagyis körömlevágója, egy Khadimdsi-je, ki ő felségének a hátát szokta megdöngönyözni s rajta keresztül-kasul térdelni, hogy tagjai ropogjanak, ha a khán hosszas fáradtság után tagjai megropogtatása által akarja magát

kipihenni. Végre még van egy Tösekesi-je is, egy ágyvetője, kinek az a hivatala, hogy a puha nemezdarabokat vagy mádráczokat éjjel elegyengesse. A pompás nyeregszerszámok és fegyverek a Khaznadsí (kincstárnok) felügyelete alatt állanak, a ki nyilvános kilovaglások alkalmával az uralkodó közelében szokott menni. A Dsigadsí vagy kócsagtartó a szolgálatszémélyzet élén halad.

A fejedelem ruházata és ételei csak igen keveset különböznek azoktól, melyeket gazdag kereskedők vagy előkelő hivatalnokok házaiban találhatunk. A király ugyanoly nehéz juhbőr-sapkát, ugyanoly esetlen s több rőfnyi vászonkapeczával teletömött csizmákat, épen olyan vastag bélésű karton- vagy selyemkabátokat visel, mint alattvalói s épen oly rettenetesen izzad e szibériai öltözékben a nyomasztó juliusi hőség miatt, mint amazok. Egészen véve a kharezmí fejedelem sorsa épen oly kevésbé irigylésre méltó, sőt mondhatnók, sokkal silányabb, mint a többi keleti fejedelmeké. — Oly országban, hol rablás és gyilkolás, féktelenség és törvénytelenység napi renden vannak, a fejedelem személye a tulságos félelem és páni rettegés miatt, melyet annak szükségképen ébresztenie kell, bárminemű érzelmet képes előidézni, csak ragaszkodást és szeretetet nem. Sőt legközelebb álló környezete is fél tőle korlátlan hatalma miatt és rokonai épen úgy, mint saját neje és gyermekei is gyakran leskelődnek élete ellen. A mellett az uralkodó kénytelen az iszlám érnység és özbeg szokás és erkölcs mintaképe lenni, mert ő felségének minden legkisebb, legjelentéktlenebb vétsége azonnal a városi pletyka tárgyává lesz s jól lehet senki se merészli a fejedelemnek még nagyobb hibáit is ócsárolni, mindamellett is az ily tények miatt

a befolyásos Mollahk sértve veszik magokat, a mi pedig egészen a fejedelem érdeke ellen van.

Mint minden igazhivő, úgy a khán is tartozik napfelkeltekor ágyát elhagyni s a gyülekezetben a reggeli imánál jelen lenni. Ez után, mely egy fél óránál tovább tart, egy néhány csésze theát iszik, mely zsirral és sóval van fűszerezve s melyre gyakran több tudós Mollah is meghivatik, a kik aztán a szent törvények magyarázatásával vagy bármi más vallásos kérdés vitatásával, melyhez ő felsége természetesen csak nagyritkán ért valamit, szokták a reggelizést élénkiteni. A mélybeható vitatkozások az álmodat lassanként előcsalogatják, s miután a khán hatalmasan horkolni kezdett, a tudós világ visszavonul. Ezt reggeli álomnak nevezik, mely rendszerint két-három óráig tart. A fölébredés után kezdődik a miniszterek s más magas hivatalnokok Szelam-ja (elfogadás). A khán teljesíti uralkodói tisztét, tanácskoznak a tervezett rablótámadások felett, magas politikát űznek a szomszéd Bokharát, a Gomud- és Tsaudor-turkománokat, kozákokat és mostanság hihetőleg a mind közelebb-közelebb nyomuló oroszokat illetőleg is; vagy számadásra vonják a tartományok kormányzóit és a kiküldött vámhivatalnokokat, kik a legnagyobb pontossággal tartoznak a fölszedett pénzről számolni, mert a legcsekélyebb hibánál is könnyen az történhetik a feleletre vont egyénnel, hogy feje nélkül lesz kénytelen eltávozni. A több óráig tartó kormányügyek elintézése után szolgálják fel a tulajdonképeni reggelit, mely nagyobbára könnyebb ételekből áll, természetesen egy özbeg gyomorra nézve „könnyebbek“-ből, mert ő khivai fölségének Dejeuner à la fourchette-je (villás reggeli) nálunk több izmos

hordárnak is elég lenne. Az evés alatt minden jelenlévő tiszteletteljesen körülállva tartozik végignézni azt s csak annak bevégezte után szólittatik fel néhány kegyencz a leülésre, hogy az uralkodóval néhány partie sakkot játszdjanak, a mely multság egészen a déli imáig tart. Ez utóbbi körülbelöl egy óráig foly. Annak bevégezte után ő felsége az előudvarba megy, ott egy lépcsőzetes magaslaton helyet foglal s kezdődik az Arz (nyilvános kihallgatás), melyre a népnek minden rendje és osztálya, férfiak, nők vagy gyermekek, a legnagyobb pongyolában vagy félmeztelenül is, megjelenhetnek. A bemenetnél tolongó sokaság kiáltozva, orditozva várja a kihallgatást. Mindenik magára bocsáttatik be; egészen közel járulnak az uralkodóhoz, előterjesztéseikben egészen fesztelenek, kérnek, néha ellenvetéseket is tesznek, sőt igen gyakran a leghevesebb szóvitába bocsátkoznak a khánnal, vele, kinek egyetlen intése elég arra, hogy bárkit is a legkisebb ok nélkül a hóhér kezére juttasson. Kelet a legszembeszökőbb ellentétek országa volt mindig s az jelenleg is. A tapasztalatlanok ez eljárást igazságszeretetnek tarthatják, én részemről semmi egyebet nem látok benne, mint szélséységet, mert egyiknek meg van engedve, hogy a királyi tekintélylyel a legdurvább szavakban daczolhasson, míg a másik éltevel lakol, ha az illemet a legkisebb mozdulatával megsérti. Az Arzon nemcsak nagy szereket intéznek el, nemcsak halálítéleteket hoznak s hajtanak végre, hanem gyakran a legaprólékosabb cizvódásokat is, mint például házaselek között, elintézik. Egy szomszéd bepanaszolja a másikat egynehány krajczárért, egy szomszédasszony a másikat egy lopott tyúkért; senkit sem szabad visszautasítani. A khán

elküldhet később valakit a Kadilhoz (bíró), de előbb ő maga kénytelen kihallgatni. Csak a késő délutáni imát véget e fárasztó foglalkozásnak. A későbbi órákat sétalovaglásra fordítják a városon kívül, de a fejedelem közel naplemente előtt vissza szokott térni. A negyedik, az esti ima, hasonlóképen társaságban végeztetik s azután a fejedelem estebédjére vonul vissza. A vacsora leggazdagabb s tovább is tart, mint a többi étkezés. Khiva és Bokhara fejedelmei csak ritkán élnek szeszes italokkal, bárha a királyi család többi tagjai és az ország nagyjai e tekintetben a kelleténél is tovább mennek. A vacsora után énekesek és zenészek vagy szemfényvesztők jelennek meg, a kik egynehány darabot adnak elő. Az elsőbbséget kivált Khivában igen kedvelik és művészetök miatt Turkesztánban, sőt az egész iszlamhitű Kelet-Ázsiában a leghiresebbek. A hangszer, melyen művészkednek, Girdsek-nek nevezik. Ez általán véve a mi hegedűnkhez hasonlít, csakhogy hosszabb nyaka s egy sodrony- és két selyemhúrja van; vonója is hasonlít a miénkhez. Ezenkívül van még Tambur kopoz (koboz) és Dutara is, melyeket a Bakhsi dalainak kísérésére használ. A közönséges életben csak mindennapi hősöket énekelnek meg, ellenben a királyi udvarnál többnyire Nevaji-ból s a persa költőkből vesznek át ghazeleket s minthogy az ifjú hercegeket a zeneművészetben is oktatják, néha a khán őket is fel szokta szólítani, hogy magokat vagy magánosan vagy az udvari dalnokok kíséretében produkálják. Különös vidámságot és jó kedélyt, miként az a teheráni lakosoknál s a Bosporus melletti palotákban otthonos, az özbegi fejedelmek udvaránál nem igen találunk; az itt ismeretlen, vagy legalább is nincs gyakorlatban. A

tatárok nemzeti jelleme főképen a komolyságban és szilárdságban áll; a tánczolás, ugrálás és bármi egyéb csintalanság szerintök csak asszonyhoz vagy gyermekhez méltó. Nem is láttam soha egyetlenegy előkelő özbeget sem szerfölött nevetni.

Naplemente után mintegy két óra múlva az uralkodó a hárembe vagy hálósobájába vonul vissza, és ezzel a khivai fejedelem mindennapi munkája be van végezve. A hárem itt a világért sem az, a mi a török vagy persa udvaroknál. A nők száma csekély, a hárem-élet tündérszerű színezete egészen hiányzik, minden a legszigorubb szűziességre és erkölcsösségre van számítva és e tekintetben a khivai udvar felette is áll a többi keleti udvaroknak. A jelenlegi khánnak csak két törvényes felesége van, bárha a Korán négyet enged meg. Ezek mindig magából a királyi családból választatnak, s nagyon ritka eset, hogy vagy egy magasabb hivatalnok leányát, ki nem tartozik a családhoz, e méltóságra fölemeljék. Bárha a fejedelem neje felett épen úgy mint minden alattvalója felett korlátlanul uralkodik, mindazáltal neje, ha valami különös vétket elnem követett, szelidebb bánásmódban részesül. De czime, vagy valami más előjoga épen nincs; udvartartása csak annyiban különbözik a többi háremektől, hogy neki több cselédje és rabnője van. A nőcselédek rendszeren hivatalnok nejei és leányai, a rabnők többnyire persa nők s egynehány fekete arab nő; s minthogy ezek, főképen Iran leányai testi szépség tekintetében az özbeg dámáktól nagyon hátra állanak, így az uralkodónőnek semmi oka sincs vetélytársaktól tartani. A mi a külvilággali érintkezést illeti, e tekintetben a khivai fejedelemnők sokkal inkább meg vannak szorítva,

mint Kelet többi uralkodónéi. Az említett szűzesség törvényei követelik, hogy a nap legnagyobb részét a háremben töltsék, ahol cziczomára és öltözködésre lehető legkevesebb időt pazarolnak; de nem is igen sok pazarolni való idejük van a hárem hölgyeinek, minthogy egy országosan divatozó szokás azt követeli, hogy a ruhákat, szőnyeget s egyéb kelméket, miket a fejedelem használ, ha nem is mind, de legnagyobb részét, saját felesége készítse el. Ez hatalmasan emlékeztet a régi patriarchális életmód szokásaira, melyből Turkesztán, durvasága daczára is, még elég sok kedves vonást őrzött meg.

Sétákat és kirándulásokat a khivai fejedelemnő csakis a város közelében fekvő kéjlakokba és nyári palotákba tehet, a mely alkalommal soha sem lóháton megy oda, mint az Persiában közönséges szokás, hanem egy tarkára festett, vörös szőnyegekkel és posztókkal bevont és elzárt nagy szekérben. A jármű előtt és után egy néhány lovag baktat, kik fehér botokkal vannak ellátva. Utjában mindenki tiszteletteljesen áll fel üléséről s mély hajlongással üdvözli őt. A szekér belsejébe merész vizsgatekintetet vetni senkinek sem jut eszébe; nem is érne az semmit a gondos elleplezés miatt. Különben egy ily merész tett, nem csak az uralkodó nejénél, de minden más hivatalnok nejénél is halált vonna maga után. A persa királynő sétatlovaglása alkalmával a számtalan Ferras (szolga), kik a menetet megnyitják, a kíváncsi néptömeget jobbra-balra bőven osztogatott csapásokkal szokta elűzni. De a komolyabb természetű özbegeknél erre nincs szükség, mert a háremélet ott nem oly szigorú s jól tudjuk, hogy

minél elnézőbbek a törvények e tekintetben, azoknak megszegései is annál ritkábbak.

Nyáron át a királyi család Rafenek-ben és Tashauz-ban, két közelfekvő kéjlakban, tartózkodik, melyek régibb fejedelmektől persa izlésben építették s ablakiüvegeik és tűkördarabjaik által tűnnek föl; főképpen ez utóbbiak a khivaiak szemében nagy fényüzési czikk gyanánt szerepelnek. Tashauz nincs minden izlés nélkül építve. A kastély egy tágas kertben áll, néhány viztartója is van s erősen emlékeztet a nigarisztami kastélyra, mely Teheran kapui (Simran) közelében fekszik. A telet a városban töltik; de még itt is többre becsüli ő özbegi felsége a falakon belől felütött sátort, a mi különben nem mutat rossz izlésre, mert a kerek, hófehér posztóból készült lakás, melynek közepén barátságos tűz lobog, nem csak hogy épen oly meleg, mint bármely kőépület, de azonkívül valami sajátságosan vonzó is van benne és nem gyakorol olyan mogorva, bárátságatlan benyomást, mint Turkesztán ablaktalan agyagkunyhói.

VII.

Öröm és szomorúság.

Az öröm és bánat elvitázhatlanul azon tükör, melyben egy népnek jellemét, szokásainak hű képét megláthatjuk. Az öröm és bánatban tova tűnnek a színlés mesterségének jelei; az ember mivoltának valódi színében tűnik fel, árny- és fényoldal egyiránt lesznek előtérben; mert a hol az érzelmek visznek szerepet, ott hasztalan volna másnak mutatkozni, mint a milyenek vagyunk, másként szólni és cselekedni, mint ezt belső szózatunk parancsolja.

Az emberi nem nagy családjában az életnek három állapota van: születés, házasság és halál, ama képek, melyekben az öröm és bánat vonásait legjobban tanulmányozhatjuk. A körvonalak ugyan mindenütt egyenlők, de a szín- és kivitelben imitt-amott találunk különbséget, melyek a legmíveltebb népeknél sem hiányoznak. Az ethnografia fáklyája e tárgyat a világ különféle részeiben gyakran világosságba helyezte; de mindazonáltal meg kell vallanunk, hogy Közép-Ázsia mezején még meglehetősen setéség uralg. Ezért egy pár szikra nem lesz épen felesleges, és ha a vad polinésiai és közép-afrikai hiában daczoltak a vizsgáló szemével,

miért ne szellőztetnők a fátylat a durva és gyanakodó özbeg felett is? Ez az első, és így csak gyenge kísérlet.

1. Születés.

Midőn a közép-ázsiai nő — értem a bennlakót — a vajadás közeledését érzi, elhivatja közeli rokonait, egy szülésznőt és gyermekápolónőt. A sátorban vagy szobában leteritenek egy új nemezt vagy szőnyeget, és arra ül a szülendő összecsomporodott lábakkal. A szülésfájdalom nagyobbodtával közeli rokonai melléje guggolnak, ő pedig karjait legjobb barátnéjának nyaka közé fűzi, és a bába által, a ki ágyékánál fogja, mindaddig ide s tova csusztatik; a míg méhgyümölcsétől megszabadul. És csak ennek megszabadulta után fektetik ágyba, midőn a rokonok a gyermekágyast, a bába a gyermeket veszik gondjaik alá. Az előbbi a halántékon és üteren alkalmazott dörzsölések által felüdítettik, s míg az utóbbi rejtve fekszik, addig a bába pólyákat vág egy darab új gyolcsból, melyekbe különféle babonás szokások szoros megtartása mellett betakarják. A polyaszeletek hulladékait elviszik az anyának, midőn egyszersmind a gyermek neméről és kinézéséről tudósítják. Hasonló módon megviszik az atyának is az örvendetes hírt, és pedig az ugynevezett pólyavágó (Kindikkeszen), a ki különösen fontos szerepet játszik és tudósításaért megajándékoztatik. Három napig a gyermeket senkinek sem mutatják, ezalatt pedig szorgalmasan kenetik vajjal, szemeit megmossák sós vízzel, különben veres szemei lesznek úgy hiszik, melyek gyűlöletesek nagyon, és miután ráadták az első inget, teveszórón közszemlére kiteszik. Ekkor a barátok és ismerősök látogatást tesznek, a férj nejének valamely

ajándékot ad s az anya mindig remeg, hallván a gyermek jövője feletti jóslatokat, melyeket tapasztalt matrónák a kis testnek tagjai- és mozdulataiból olvasnak. Így p. rossz jelnek tartják, ha a gyermek bal lábbal vagy bal kézzel jött a világra; a kis szemgolyó azt jelenti, hogy magzatuk tolvaj lesz; széles homlok bátorságot, a lábakkal való nyugtalan tombolás jövőendő gazdagságot jósol stb. Mindenki jelentékeny arccal bámul, és ha nem kötötte volna az anya saját kezeivel gyermeke bal karára a fehér varázskövet, bizonyára nyugtalanítaná őt a gonosz szemektől félelme.

Csak miután a csille (40 első nap) eltelt, kezdik meg az ünnepélyeket. Leánynál ezek jelentéktelenek, de fiunál még a legszegényebb is rajta van, hogy minél nagyobb számú vendéget maga köré gyűjtsön és azokat a legfényesebben megvendégelje. Nagy lakoma, versenyfutás, küzdés, zene, napirenden levő dolgok, és a születésünnepnek sajátosságát képezi az ugynevezett Altin-Kabak, mely abban áll, hogy egy magas fa csúcsára egy arany vagy ezüst golyót tesznek, és a ki azt egy lövésre, akár puskával akár nyíllal lelövi, az nem csak a golyót nyeri el, hanem azon felül bizonyos számú juhot, sőt tevéket és lovakat is, melyek díjul kitűzettek.

Egy év eltelte után, mialatt a gyermek macskáktól, gonosz szellemektől és más veszedelmes dolgoktól szigorun őriztetik, az említett fehér kő helyét egy kerek csont pótolja, és sapkájára egy argusteket (egy titokszerűen faragott és festett fadarabot), egy nuszkhát (talizman), mely tudós kéz által iratik, több korált, egy hyénafogat, és ha a körülmények engedik, egy kis zacskót Mohamed szent sirjáról való földdel raknak.

Ez gyakran jókora csomóvá nővi ki magát, mely a szegény teremtménynek fejét terheli; de ők ezt nem veszik figyelembe. De sőt vigyáz az anya és aggodalmas szemmel őrködik, nehogy ezek egyike vagy másika hiányozzék, mert mindenik biztos óvszer némely veszélyek ellen.

A gyermekek játékkora Közép-Ázsiában valamint egész Keleten csak nagyon rövid ideig tart. A leánynyal nagyon hamar megkedveltetik a fonást, szövést, varrást, tűrókészítést stb., a fiut már öt éves korában lóra ültetik és tizedik évében, sokszor már korábban, a szintusákban mint lovas, vagy a pályafuttatásokban mint jokey szerepel. Csak a tehetősebbek adják fiaikat a Mollahnak. Miután olvasni megtanult, megkezdődik a Korantói vagy Korani ünnep, mely az oszmanli Khatem-Düjünü ünnepével azonos, azon különbséggel, hogy az utolsó csak akkor áll be, midőn a fiu Mohamed szent könyvét először átolvasta, az itteni pedig akkor tartatik, midőn az olvasást megkezdi.

2. Házasság.

Jóllehet a gyermekkor csak rövid tartamu, mindazonáltal a férfi csak 18 éves korában neveztetik jigid (érett ifju)-nak, a leány pedig csak 16 éves korában küz- (hajadon)-nak. Vidéken a két nem közti társalgásra a Korán nincs legkevesebb befolyással. Valamint nyugaton, úgy találjuk az özbegnél is képviselve a szerelem rózsás játékát minden örömei- és kellemetlenségeivel, minden varázsával és ihletségével. Hogy miként találhatnak helyet a leggyöngédebb érzelmek szívében egy közép-ázsiaiának, ki kora ifjuságától fogva csak rablás-, gyilkoláshoz, árvák, özvegyek és rabszol-

gák könyvéhez szokott, az eleinte engemet is csodálatra ragadott; de volt alkalmam meggyőződhetni, hogy a szerelmi viszonyok itt sokkal sűrűbben, mint más iszlam országokban a legtarkább kalandokban nyilvánulnak. Az özbeg szenvedélyes kedvelője a zenének és költészetnek, s mint ilyenél hogyan lehetne a szerelem idegen az ő ábrándos érzelmeitől?

Ha hosszabb viszony két szívet közeli bizalomba helyezett; ha a szerelmesek kölcsönös egyetértése a határozatot megérlelte, az illetők csak akkor avatják be szülőiket titkukba. Ha ezek beleegyeznek, akkor a kezdemény az ifju részéről történik. Ő ugyanis elküld két követségi nőt (Szoucsi-Khatun), hogy a leány kezét szüleitől megkérje. Ezek a követségről nagyobbára már eleve értesültek; a küldöttség tisztelettel és kitüntetéssel fogadtatik, az ajánlattal megelégednek, de még sem adnak feltétlen határozott választ. A nyers „igen“-t kimondani nem épen tetsző, és az ifjunak a kis czélzásokból kell kiolvasnia kívánságának teljesülését. Egy ilyen követség után mindenek előtt a kalimot (nászhozományt) tárgyalják, melyet a férfi jövőőjeért adni szándékszik vagy adhat. Így szokták kérdeni: „Hányszor kilencz?“ azaz, hányszor 9 juhot, tehenet, tevét vagy lovat, vagy hányszor 9 darab aranyat, a városban divatozó szokás szerint, kell az atyának leánya átengedéseért fizetni? A szegényebbek adnak kétszer kilenczet, a gazdagabbak hatszor kilenczet, a khánnak kilenczszer kilenczczel kell menyasszonyát megvásárolnia. A Kalim után a második horderejü kérdést képezi az eginbas (ékszerajándék), melyet a vőlegény adni köteles. Ez áll 8 gyűrűből (jüzüg), egy fél tiarából (segendsin), egy egész tiarából (sekergül), egy karkö-

tőből (bilezig), fülfüggőkből (iszirga), orrpereczekből (arabek) és mellfüggőkből (öngülük). E tárgyakból semminek sem szabad hiányoznia, és megállapittatik egyszersmind, hogy ezeket aranyban vagy ezüstben kívánja-e megadni. A közép-ázsiai tehát nagyon drágán vásárolja meg nejét. Az alkudozások hosszan folynak, és miután minden határozottan megkötetik, akkor összehivatnak a szomszédok és rokonok az eljegyzési ünnepélyre (Fatiha toj), a mely két napig a menyasszony házánál, két napig a vőlegény házában tartatik. A Mollah vagy egy aggszakál tudtára adja az összegyűlt vendégeknek a viszonyt. Elmondja, mily nagy volt az átengedési ár, mikor lesz a menyegző, és rövid beszédét egy fatihával végzi, mire mindenki az ünnepélyhez lát és négy napig mulat. Ilyes ünnepélyeknél, melyek toj-nak (magyarul tornak) neveztetnek, mindnyájan egy szobában, de több csoportra oszolva vannak. A terem főrészt az öregek foglalják el, a jobboldali fal mellett tartózkodnak a nők, míg a leányok és ifjak egy szegletbe, jobbra a zenészek és énekesek mellé telepednek. A toj nemcsak ünnepi lakomából áll, hanem a zenét, énekelőadásokat, daljátékokat is magában foglalja, de főleg a lófuttatást, mely utóbbi Közép-Ázsiában minden ünnepélynél kiváló szerepet játszik. Kitűznek e mellett jókora összegeket, fiatalok és öregek élénk részt vesznek benne. A pálya egy vagy három mértföld nagyságu; az egyikre csak két éves csikókat bocsátanak, a másikkra teljes évű, erős lovakat. Mindig két megnevezett távolban fekvő helységet választanak, s míg az egyiken az ünnepi tömeg gyülekezik, addig a másik helyre felügyelőül egy toj emírt (ünnepi tisztet) rendelnek. Ő felvigyáz rá, hogy egy-

szerre induljanak, és azon lovas, ki a másik hely bejáratához alkalmazott jelt legelőször átfutotta, az a nyertes. A lovak e műtetre hetekig gyakoroltatnak, kis fiuk szokták megülni, a kik ez alkalommal szűk, rövid ruhát viselnek, mely nem nagyon elütő az angolországi jokey-öltözettől.

A fatiha toj és a menyekző közti időköz a menyasszony kora szerint határoztatik. Az utóbbi előtti héten a vőlegénytől a tojlukot (nászkiöltséget) kéri. Hust, lisztet, rizst, zsirt, czukrot és gyümölcsöt küld jövődöbelije lakására, s nemsokára anyja és nőrokonai több szekerekre rakva jönnek, kik a jövődöbelinek vendégei lesznek. Az ünnep előtt két nappal lóra ül a vőlegény, barátjai kíséretében; minden a legünnepiesebb pompában, így az ember és a ló. Ő is ipához megy; csak atyja marad otthon, nem a házat őrizni, hanem az előkészületek megtevéseért, hogy az új házaspárt visszatérésében ünnepélyesen fogadja.

Ezalatt a dolgok a menyasszony házában, hol a nászünnep megkezdett, egyre-másra a legtarkább rendben folynak. A fiatal nők viszik a szakácsnői szerepet, buzgóan és szorgosan sürognek-forognak az óriási üstök körül. Rendkívül nagy egy özbei nászünnep ételkészlete, mert a tömeg étvágya is rendkívüli. Mig a fiatal leányok sütnék, főznek, addig a kedvhajhászó ifjuság mindenféle élvezekkel enyeleg. Az élvezelő, a ki az üstből egy koczot vagy másnemű nyaláunkságot kap, az ebben jóakaratot lát kedvese részéről; de a ki izmos ütlegeket kap a főzőkanállal, az még boldogabb, mert az a nyaláunkságoknál többre becsültetik. Közel a főzőhelyiséghez a férfi- és nővilág egyes csoportokra oszolva tréfál, fecseg, kiabál és nevet, zenészek játszanak és énekelnek, gyermekek kurjongatnak és ujjon-

ganak, juhok bognék, kutya ugatnak, lovak nyeritnek, szamarak orditnak; és ezen iszonyatos zürzavarban kell a bohóskodónak hatalmas harsány hangon az özbeg humor durva élezeit mindenfelé hangoztatnia. Ő az egész vigságnak valódi achillesi sarkpontja. Taglejtései, torzképei, melyekkel kíséri élezeit, forrásai a folytonos kacajnak. Most egyiket, majd a másikat utánozza, majd elbeszél egy tréfás bohóságot, majd fütyöl mint a madár, majd nyáfog mint a macska, és jóllehet sürűen foly az izzadsága, mégis szakadatlanul kell folytatnia művészetét. Csak nagyon különös, hogy a vőlegénynek az első napokban nem szabad elhagyni a számára kijelölt sátrat; a menyasszony és barátnői kíváncsian kémlelődnek a sátor körül, s az előbbi olykor-olykor már barátnőitől és rokonaitól unszoltatik egy titkos négy szemköztre, és csak az esketési jelenet bevégezte után szabad a társasághoz sorakoznia.

Ez a második nap után az egész társaság jelenlétében megy véghez. Mindkét rész két-két tanu által személyesítettik. A mollah megkérdi ezektől a házasulandó beleegyezését, és már végre akarja hajtani az esketést, midőn a menyasszony tanui tiltakoznak. Értésére adják (természetesen csak külszinleg), hogy a rájuk bizott kincset addig ki nem adják, míg a vőlegény egy bizonyos összeget vagy ajándékot nem ad. Az utóbbi a követelt összeget igen nagynak találva, addig ígérnek és alkuszak, míg a tanuk kielégítettnek, és csak akkor fognak az esketés ünnepélyes végrehajtásához. A mollah felolvassa a reisz (vallásfő) engedélyét, erősítik és esküvel állítják, hogy az illetők valóban eljegyeztettek, ők ezt mindig felette fontos

arczezal teszik, és miután egy rövid imát elmondtak, megtörtént az esketés.

Zsiros pogácsát és gyümölcsöt hordanak körül, és pedig maga a menyasszony, a ki egyszersmind fehér kendőket, ruhákat vagy más ilynemű ajándékokat osztogat a molláhnak, aggszakáloknak, de főleg a tanuk gyanánt szerepelt ifjaknak. Most a vőlegény is megjelenik a vendégségnél, mindazonáltal néhány lépésnyire az ajtótól meg kell állnia, és miután ez is véget ér egy óriás lakomával, bevégeződnek a vendégségek a leány házábanál.

A vének és házások eltávoznak, a fiatalok pedig szekérre rakják a menyasszonyt és hozományát, s ő barátnőinek kíséretében jövődöbelijének házához megy. Törekednek az oda vezető utat hosszabbítani, és gyakran, midőn a távolság csak nagyon közeli, egy két órányi körutat tesznek, hogy a menet alatt, mely *Bolus*nak (magy.: válás) neveztetik, a játékokat és tréfákat annál tovább üzhessék. Az első szekeren ül a menyasszony jövődöbeli ágyával, a fiatalság gyors lovakon körülöttük sűrög, és a ki sebes vágatásban megkerülve a menetet legelőször hozzájuk érkezik, annak jutalmul egy kendőt dobna. A többi lovas iparkodik azt tőle elragadni, kitelhető módon vágta, és nem szabad őt többé üzni, ha a szekeret újra elérte. A nyert kendők a ló kantárára köttetnek és még sokáig megőriztetnek *).

Ha a menet egy falun visz keresztül, a nászmenet itt gyakran feltartóztatik. Itt vámpénzt követelnek; a

*) Ez Magyarországon ma is divatos; azon szokás, hogy a nászünnep alkalmával a lovak kantáráira tarka kendőket kötnek, valószínűleg még Ázsiából veszi eredetét.

menyasszony mellett ülő ágy kalácsot osztogat és az átjárás szabad.

Folytonos tréfa és bohóság közt a menyasszony jövendőbelijének háza elé érkezik, és alig hogy ezt észrevette, arczát újra elhálózni és vig kedvét komoly arczczal felcserélnie kell. A vőlegény atyjától a szekérről leemeltetik, a házba vezettetik és a háznak egyik szegletében függönyökből és szőnyegekből rögtönözött sátorba vonul. A vőlegény nemsokára utánna megy, és atyja jelenlétében már másodszor emeli le fátylát, és az atya, ki is menyének néhány bókot tévén, bájjainak első megtekintését ajándékokkal megfizetni köteles. Az új házaspár magára hagyatik, de még sokáig kell a sátran kívül levő csoportnak tréfáit és czélzásait meghallgatnia. Mindenki kirakja szellemi készletét és csak az éj beálltával lesz általános csend.

A turkománoknál, valamint a kirgizeknél is az új házaspár egynehány napi együttlét után egy egész évre elkülönítettik. A férfi megjelenhetik ugyan nejének házában, de csak éjjel és akkor is csak nagyon titkosan. A nomádok azt hiszik, hogy ezáltal azon mondás szerint „a lopott vizek édesek“ a házasság első idejét annál kellemesebbé teszik; innen azon vélemény is, hogy az elsőszülött mindig erőteljes és szép gyermek kell hogy legyen.

A születés- és házassági ünnepélyeken kívül az özbegek noruzban (újévben) egy a persa őslakosoktól származott nemzeti ünnepet ülnék, mely Közép-Ázsiában ugymint Persiában nagy fénynyel ültetik, azon különbséggel, hogy náluk ó és egy új noruz van, de az utóbbi csaknem semmi különös jelentőségű. Mulatós játékokban sincs hiány és csodálatos, hogy né-

melyek a legveszélyesebb vakmerőségig elfajulnak. A kártya (sokti) természetesen alakok nélkül, mely Oroszországból hozatott át, még nem egészen divatos, de annál elterjedtebb az asik- (juh bokacsont) játék, melyet ők, az európai koczkákhoz hasonlólag, négy juhkokaacsonttal játszanak és pedig példátlan szenvedélyvel. A kis csontocska felső részét tavának, az alsót altsinak, a két oldalt jantarapnák nevezik. A játészó mind a négyet tenyerével feldobja és a betétel felét kapja, ha két tava és egy altsi esik, ellenben az egész betételt megnyerte, ha mind a négy tava vagy altsi megüti. A fortély csak a dobásban rejlik, mert a csontocskákkal csalás nem történhetik, mert gyakran megváltoztatván egyesektől összerakatnak. E játék a bennlakóknál valamint a nomádoknál egyiránt kedvelt, és daczára minden kicsinyes látszatának gyakran meg-esik, hogy az asik-játészó, midőn szenvedélyre gyúl, egész vagyonát, sőt nejét is a betételbe adja. Igen, az emberek mindenütt egyenlők önmagukhoz. A finom európai a *rouge et noir* asztal mellett áldoz, az özbeg a homokos talajon négy csontdarabbal.

3. Halál.

Ha egy családtag halála közeledik, közeli rokonai elszoktak távozni a házból vagy sátorból. A mollah vagy az idősebb szomszédok körülfogják a haldoklót, és míg kívülről jajveszéklés tölti be a levegőt, azalatt benn imák közt várják az utolsó lehellet kibocsátását. Némely haldoklónak, a ki egy idő óta szótlanul fekszik, nedves gyapjuval vizet csepegtetnek szájába, nehogy a szólásától megfosztott szomjuságnak essék áldozatul. Haláljelének tekintik a szem ferdítését és

az orrhegy vékonyodását, és miután az utolsó lehellet-ről meggyőződtek, felkötik a halottnak állkapcsát, és ha végkép levetköztették az egész testet, betakarják. A ruhákat megsemmisítik, mert még a legszegényebb özbeget sem lehetne rábirni, hogy a halottnak ruhái közül egyet is fölvegyen.

Valamint minden iszlam országban, ugy itt sem marad a hulla 12 vagy 15 óránál tovább temetetlenül. A mosást nem deszkán, hanem egy gyékényen (buria) eszközlik, mely azonnal elégettetik, és miután a rokonok és szomszédok sőt az összes lakosok az illető helyről a halottért eleget sirtak, kiabáltak és panaszkodtak, sirba takarítják. A közép-ázsiai bennlakóknak vannak temetőik, a nomádoknál minden egyes halott külön temettetik a pusztában, és ha ez valami különös tekintélyben állott, nagy halmot (tumuli) szoktak fölibe rakni, mely munkán a törzsnek összes férfi tagjai részt venni tartoznak. Minél tiszteltebb volt a személyiség, annál magasabbra és nagyobbra rakják a halmot (joszka). A hátramaradott rokonok büszkeséggel tekintenek reá, és bizonyos ünnepeken valamint a halál-napon ételeket és némi ajándékokat szoktak a szegények részére kirakni, és a nomád, jóllehet a legnagyobb távolságbóli, ha ilyesmit észrevesz, sohasem szokta elmulasztani, hogy a halottért egy rövid imát magában elne mormogjon.

A csatában elhullottakat sem le nem vetkeztetik, sem meg nem mossák; mert a bátornak vére a legnagyobb ékességül tartatik és ártalmasnak vélik azt eltávolítani.

A halotti tort mindjárt az eltakarítás után egy rövid ebéddel ülik meg, melynél *ijiszt* (zsirban sült

kenyeret) osztanak gazdagnak szegénynek, és mindenki tartozik azt megenni. Ezt harmadik, hetedik és tizen-negyedik napon a halálozás után ismétlik, és később az évfordulati napot is megülik egy halotti torral, melyet a legszegényebb sem szokot elmulasztani; mert félnek, hogy e kötelesség elmulasztásával a halott éjjel megjelenik, és a hátramaradottakat megintve panaszkodik, hogy elfeledték a világot meghívni, hogy lelkének üdvéért imádkozzanak. A nomádoknál a halotti tor nagyobb szerepet játszik. Ugyanis egész első éven át, minden héten a halálnapon lakomát rendeznek és az asszonyok — mint ezt utleírásomban a turkománokról már megemlítém — naponta azon órában, midőn a családtag meghalt, gyászdalokat énekelnek. Egyáltalán a halott az utóbbiaknál különös tiszteletben részesül.

VIII.

Lakás, élelem, ruházat.

A ház, vagy állandó lakás Közép-Ázsiában ez ideig még ott sem tudott erős gyökeret verni, hol a település már több száz év óta fennáll. A népesség egy része ugyan épít házakat, de ezekről ők azt tartják, hogy mogorvák és búskomolyságot okoznak olyanynira, hogy a könnyű sáternak mindig elsőbbséget adnak. Ez okból főképen csak az özbeg lakosoknál találhatunk építményekre, miknek előállítását ők a persa őslakóktól tanulták el; minthogy pedig ez utóbbiak sok tekintetben hasonlítanak a mai Iran lakóihoz, ennél fogva Közép-Ázsia építészete a kezdetleges irani s többnyire az uj-persához is hasonló.

Ha egy házat akarnak építeni, legelőbb is az arra szánt talajt szokták egy nehéz fabutykóval megvergetni 's egyenlővé tenni. Alapot csak nagyobb épületeknél ásnak, míg közönséges mód szerint egy két lábnyi magas töltést hánynak fel puha sárból s miután az keménynyé száradt, a falat arra rakják, melynek közvetlen alapjául nád és fa szolgál, hogy azok a földből felszivárgó nedvességet a falaktól visszatartsák. Az utóbbiak vagy Tim-nak neveztetnek, azaz agyagból

vagy kőből vannak, vagy pedig Akcsub-nak, azaz vékony fagerendákból állóknak, melyeket rácsalakulag állítanak fel s a közöket agyaggal és vályoggal tömik ki. A padlás szorosan egymáshoz csatolt gerendákból áll, melyek a szegényebbeknél pusztán maradnak, de a tehetősbecnél bemázoltatnak s gipszszel és mészszel vonatnak be. Az ablakok helyét apró nyílások pótolják, melyek nyárban nyitva állanak, télen pedig olajos papirosokkal vannak beragasztva. A fedél, mint Perziában, terüfokos és a forró nyári éjeken alvóhelyül szolgál.

Tulajdonképeni kőművesek nem igen vannak; mert mindenki azt hiszi magáról, hogy van annyi építészeti tudománya, a mennyivel egy szükségének megfelelő lakást építhessen magának, s minthogy pedig a mérón még ismeretlen előttök, ne csodálkozzék rajta senki, ha a falak, melyek hol görbék, hol hajlottak és vagy nagy kidülyedésekkel vagy bemélyedésekkel vannak ellátva, elébb-utóbb összedőlnek.

Egy ház belső berendezése a következő: Egy széles kapun át, mely a főbejárást képezi, egy fedett folyosóba jutunk, melyet Dalon-nak neveznek. A kapunál jobbra két vagy három nagyobb szoba van (mihman-khane), melyek vendégszobákkul szolgálnak s a mellett fegyvereket s egyéb inkább használt házi szereket tartalmaznak és ezek mellett még két kisebb kamara, élelemtárak. Balra fekszenek a kocsiszinek és istállók, míg a bejárattal szemben, a Dalon háttérében egy kis ajtó a belső szobákba vagy a háremrészekbe vezet. Ez utóbbiak többnyire Ejvan-ok, azaz olyan szobák, melyek egy vagy két oldalról egészen nyitva állanak s legtöbbször egy kertre nyújtanak kilátást. Ezeket a

városokban kedvencz nyárilakokul használják és a benők tartózkodás valóban igen kellemes, kivált éjnek idején, ha ágyunk fölébe Pésekhane-t, egy szunyoghá-lóból készült négyszögű sátrat állítunk; mert egészen a szabadban hüléseknek teszszük ki magunkat, melyek Közép-Ázsiában épen úgy, mint Persiában is, felette veszélyesek. A vidéken a házak szétszórtabban feküsznek. Minden udvar (Havli), mely több részből áll, magas, bástyaalaku védfallal van körülvéve és egy kis erőd kinézésével bir. Belseje mindig téres. Egyik felől az épületek állanak, melyek mindig alacsonyabbak, mint a védfal, másik felől a sátrak; mert az állandó lakók itt is kizárólagosan csak az állatok számára vagy élestárákul szolgálnak. Imitt-amott a belső tér oly nagy, hogy egy kis konyhakert is elfér benne. A falon kívül, annak közelében, egy nagy viztartó van, melynek partjai platánokkal beültetve, nyáron át a legkedvesebb nyughelyül szolgálnak. Ezen fák Ázsia e részében kitünően tenyésznek s bámulatos magasságot, szélességet és magas kort érnek el, úgy hogy nem ritkán találhatunk olyanokat is, melyek 3—400 évesek és a rekkenő nyári napokban üdítő árnyékkal kedveskednek. Az özbeg órákig elalhatik ott, mert míg a sűrű lombozatu korona őt a perzselő napsugaraktól védi, addig a platánok alól soha sem hiányzó szél tova kerget minden kinzó bogarat.

A ház butorzata, mint Persiában is, szőnyegekből, nemeztakarókból, nagy veresszinű ládákból, melyekben a ruhák állanak, egy néhány üstből s más konyha- és vizedényekből áll. A pompa és fényűzés teljesen hiányzik s még azon ujitások is, melyek néha napján az ablakokon és ajtókon történnek, mind Persiából

származnak, honnan azokat ügyes rabszolgák hozták be imitt-amott. Európából csak úgy juthat el ide valami, ha előbb a török és persa műveltség csatornáján áthatolt. És így minden a maga megszokott csiga útján halad; mert valamint hogy a persa az európai intézményeket csak a törökök után majmolja, úgy látjuk, hogy Közép-Ázsia népei meg csakis azt fogadják el, mi hozzájuk Persiából került.

A tatárok eledele kiválólag húsétkekből áll, sőt sok vidéken a kenyér, habár nem ismeretlen, mégis ritka csemege. Legkedveltebb husnem a juhhus, aztán a kecske-, marha- és lóhus; legkevesebbre becsülik a tevehust. A lovat is Mekruh-nak (utáltnak) tartják imitt-amott a kegyesebbek s húsát nem eszik, de a vidéken türelmesebbek az emberek, sőt a Torama, mely vereshagymával, sárga répával és tésztával vegyített puhára főtt lóhusból áll, igen kedvencz ételök. Sajátságos az, hogy a lóhus első leve még a tatár gyomrokra nézve is nagyon erősnek és nehéznek látszik s csak a második levét szokták használni. Némely vidékeken a ló beleiből hurkát készítenek, mely nyalánkság gyanánt szerepel, de azt még sem tapasztaltam sehol, hogy ezen állat nemi részei oly kedvencz étek lettek volna az özbegeknél, miként azt Persiában közönségesen állítják. A tevehust, mely mindenütt igen kemény és szivós, elébb összedarabolják s tésztatáskában megfőzik és csak azután sütik meg zsirban. Ez az étel, melyet Szomszának neveznek, nem egészen izetlen, de a mi gyomrunkra nézve olyan, mint egy ólomteher.

A mindenfelé általán kedvelt nemzeti étel a Pilau vagy As volt s az is marad, mely a persák Pilaujával és a törökök Pilaf-jával ugyan rokon, de izletes-

ségre azokat jóval felülmulja. Sokáig táplálkoztam vele s készítéséből az európainak egy kis oktatást fogok adni. Felolvasztunk egynehány kanálnyi zsirt (Közép-Ázsiában a kövérfarku juhok fagygyát használják) egy vaslábosban s miután az egészen forróvá lett, apróra vágott husdarabokat vetünk bele. Miután ezek félig megsültek, három ujjnyira vizet öntünk rá s addig főzzük, míg a hus puhává lett. Ezután borsot és vékonyra szelt sárga répát kell ráhinteni s mindezekre pedig nyálkás alkatrészeitől megtisztított rizskását kell szórni. A rizsre aztán egy harmadrésznyi viz öntetik s miután ezt az előbbi felitta, akkor a tüzet a szorosán elzárt vasedény alatt be kell fojtani és ezt addig kell a szenen tartani, míg a rizs, hus és sárga répa a gőzben kellőleg megpuhult.

Egy félórai gőzölgés után a fedelet föl kell nyitni és az ételt oly módon kell kitálalni, hogy a különböző rétegek a tálban is elkülönítve maradjanak. Alant fog lenni a rizs, mely zsirban úszik, e felett a sárga répa s legfelül a hus, s ennél kell kezdeni az evést is. Ez az étel kitünő s az egyetlen, melynek úgy a királyi asztalról, mint a legszegényebbek viskójából hiányoznia soha sem szabad. Innen az afghánokhoz is elterjedett, s minthogy ez utóbbiak a persákat is megismertették vele, ez okból Iránban Kabuli-nak nevezik azt. Ha nem csalódom, a Pilau eredeti hazája Közép-Ázsia s onnan terjedett el széltében és hosszában Nyugot-Ázsia felett.

A tatárok második nemzeti étele a Böreg, egy levesfaj téstátáskával, melyet apróra vágott hussal és fűszerekkel töltenek meg. Azt mondtam „leves“, pedig ez az étel egymagára is elégséges egy egész ebédre, mert

oly mennyiségben élvezik, hogy más ételekről könnyen lemondhat az ember. Ez az ozmanliknál is ismeretes Tatar börek név alatt.

Harmadszor Seöle, vékony rizsétel hussal s aszalt gyümölcsessel vegyítve.

Negyedszer Bulamuk, mely egyszerűen lisztből, vízből és zsirból készül.

Ötödször Mesztava, savanyu tejben főzött rizs, nyári étel, az előbbi pedig téli eledel.

Ezeken kívül készítnek még: Jarmá-t, mely kásává őrölt buza tejben főve; Gödsé-t, mely pépforma étel Holcusorghum-ból készítve.

Általán véve a nehéz, erős és pikáns ételek a tulajdonok. Édeset nem igen esznek, mivel a cukor és méz náluk ismeretlenek; a különféle siré-k (szörpök), miket szőlőfürtökből, dinnyéből s más gyümölcsnevekből készítenek, a konyhákban felette ritkán használnak. A kenyeret, mint Ázsiában mindenütt, itt is csak a napi szükségre sütik. A tésztát nem nyújtják el oly nagyon lepénynyé, mint Persiában, hanem inkább hasonlít azon kerek, vastag kenyérnemhez, mely Erzerum körül található s Lavas-nak neveztetik. Ezenkívül még van egy neme a zsirba sült kétszersültnek is, melyet utazáskor használnak.

Italok tekintetében a letelepült közép-ázsiaiaknál a thea, a nomádoknál s különösen pedig a kirghizeknél a Kümisz viszi a főszerepet. Az előbbieknél nyáron át a zöld theát használják, mely a vért vékonyabbá teszi s az emésztést elősegíti, télen pedig a fekete téglatheával élnek, melynek rendkívüli izgató hatása és fanyar íze sokkal szenvedhetetlenebb s bizonyosan veszélyesebb is.

Ezekén kívül még hűsítő italul használják az Airan-t, mely vízzel föleresztett savanyu tejből s aszalt gyümölcsből készült különféle decoktokból áll. A kávé egészen ismeretlen; mert a Mokka-nedv magában Persiában is csak a délen fekvő Fars tartományban és Irakban a felsőbb osztályoknál tudott elterjedni.

A szeszes italok közül bort és pálinkát a fővárosokban imitt-amott ugyan árugatnak titkosan a zsidó gyárosok, de a fogyasztók száma igen csekély. A szigorú iszlám törvények halálos büntetés alatt tiltják a szeszes italok élvezetét, ámde azzal még nem vetették elejét a bűnnek. A ki izgató szert kíván, mákonyhoz, Teriak-hoz vagy más narkotikus méreghez folyamodik, és ennél fogva, hogy egy kis bajon segíthessenek, egy nagyobbak tárnak ajtót és kaput, mely a legtöbbnek, a kik ráadják magukat, életébe kerül.

Közép-Ázsia lakóinak szegénysége leginkább öltözetükön mutatkozik s a szemnek igen nehezen esik, hogy az egyszerű gyapotkelmékhez vagy kiáltó színű selyemhez szokják, miket az egész világ, férfi és nő, ifjú és öreg visel. Posztót vagy más európai gyártmányt, mint a fényűzés „netovább“-ját csakis rendkívüli ünnepélyek alkalmával a gazdag és előkelő hivatalnokokon láthatunk. Máskor, akár tél van, akár nyár, csak a már említett Aladsá-t láthatjuk és a különböző évszakok öltözetei közt levő különbség csak abban áll, hogy azokat kevesebb vagy több gyapjuval, vászonnal vagy prémbőrrel bélelik meg. Öltözetök szabása is, mondhatnám Ázsia minden bennszülött népei között, a legkezdetlegesebb. A test növést kiemelni, czélszerűen és izletesen öltözködni senkinek se jut eszébe. Csak arra törekszenek, hogy befedjék vagy bebonyálják

magokat s a persának tökéletesen igaza van, ha durva szomszédait azzal gunyolja, hogy az egész nemzet ágytakaróba burkolva jár. A ruhatár fődarabját a Csapan (felöltöny) képezi, mely a mi hálóköpenyünkhöz hasonlít; ezt Khivában eléggé testhez állón szabják, de már Bokharában oly bő, hogy két ember is beleburkolózhatik, Khokandban pedig legbővebb. A látvány, midőn egy férfit ebben a kaputforma, redős, dagályos öltözetben ide s tova tipeggni látunk, nagy mértékben komikus és habár azt fel tudnám is fogni, hogy valaki melle körül oly sok ránczot csináljon, hogy azokban egy egész konyhakészletet, uti szükségletet és két napra való élelmi szert elrejthessen, az mégis talány maradna előttem, hogy az ujjak miért két akkora hosszúságúak, mint a karok s voltaképen miféle előnyök azok, ha az ujjak felgyűrése által a karokon nagyobb s hatalmasabb ruhatömeg támad? A Csapan alatt nyárban Jektej-t (vékony alsóruha) viselnek, ez alatt pedig bokáig érő inget, mely a többi ingektől, melyek Ázsiában szokásosak, abban különbözik, hogy nyílása a bal vállon s nem elől van és egészben véve egy zsákhoz hasonlít. Feltűnő, hogy a turkesztániak éjjelre kihuzzák az ingujjakból karjaikat s összeguggoltan mintegy vászon-
tokokban alusznak. Télen ez öltözetet még egy Csekmen-nel, egy durva kelméből készült széles öltönynyel szokták növelni, s imitt-amott, főkép Khivában, hol a hideg nagyobb, idétlen, vastagon vattázott nadrágot is hordanak.

A főveg Khivában a Telvek, egy kupalaku széles nemezkalap, mely igen nehéz, Bokharában pedig közönségesen a turban, mely a balról lecsüngő csokor és a felkötés ügyes módja miatt felette regényesen néz

ki. Khokandban még ezelőtt 20 évvel is egy kicsi vékony sapkát viseltek, mely a mi papi kámzsánkhoz hasonlított; de az újabb időben a bokharai műveltség a turbán által kiszorította azt. A lábviseletnél a Bokharában és Khokandban készült férficsizmák a legjobbak. A bőr jó, az alak is elég szép, csak hogy a vékony, hosszú sarok miatt felette komikus, mert a sarok vége nem szélesebb egy szeg fejénél. Az előkelőbbek egy szattyánbőről (Meszt) készült harisnya-nemet viselnek s ezen pedig felsősarukat, melyek közül a legjobbak Szamarkandban készülnek. A mi a nők viseletét illeti, úgy látszik hogy abban még inkább kerülni akarnak minden közeledést a pompa, fényűzés és feltűnő külső felé, mint a férfiruháknál. Pongyolában a nők nyáron át egy hosszú, bokáig érő inget viselnek, melynek hátsó részét durva vászonból, elő részét pedig többnyire világosszínű, erős orosz kartonból készítik. Épen így a gatyá is térdig érő felében vászonból, az alantibb része pedig, mely a bokáknál szorosan hozzá áll, kartonból vagy más színes kelméből készül. Télen a nők az ingen felül még egy vagy két vastagon vattázott öltönyt viselnek, melyek a cipő körül egy kendővel meg vannak erősítve. A házon kívül mindezek fölé egy férfikabáthoz hasonló hosszú ruhát vetnek, melybe a nő magát egészen beburkolja s kebelén mind a két kezével összetartja. Lábaik esetlen csizmákkal vannak fedve. Valóban nem képzelhetünk szomorubb látványt, mint mikor Közép-Ázsiának vagy egy városi nőjét e visszatetsző öltözetben járkálni látjuk. Minden figyelmét arra kell fordítania, hogy a felöltöny kezeiből valamiképen ki ne csuszszék; mert beestelen dolognak tartják az alsóbb ruhákat mutogatni s jöllehet a durva lószőr-

fátyol a legmerészebb pillantást sem engedi áthatolni, mégis mindig fél, hogy a járókelők tekintetét magára vonja.

Vidéken a viselet sokkal szabadabb. A nők nagyon ritkán, a leányok pedig soha sincsenek elfátyolozva. A felöltöny rövidebb s csak a vállra van vetve, míg a czipők, vastag sállal körül kerítve, annak ide s tova lebegő végei által meglehetősen szép színezetet nyernek. Fájdalom! e türelmességet a vidéken csak Khivában és Khokandban gyakorolják. Bokharában az iszlám polgárosultság érvényre juttatá zsarnoki törvényt a nők felett és csak ritkán akadunk egy-egy kivételre.

A férfiaknál ékszerűl szolgálnak a Kosbag-ról lecsüngő tárgyak, mint jó kések ezüstös vagy másképpen diszitett nyelekkel, arannyal himzett zsebecskék theának, borsnak és sónak; továbbá gyűrűk, Teszbih (olvasó), néha pecsétnyomók, de csak ritkán karperecek, arany- és ezüsttokok amuletek és órák számára, mely utóbbiak, mint különös fényüzési tárgyak, csak az előkelőknél találhatók. A nők ékszereiről a lakodalmi szokásoknál már tettünk említést. Tehát kényelmet vagy fényüzést Közép-Ázsiában hiába keresünk akár a házban és háztartásban, akár az élelemben és ruházatban. Itt minden az ősrégi szokások és erkölcsök bélyegét viseli s minden hű akar azokhoz maradni. A kormány a Mollahkkal vállaltatva dolgozik azon, hogy a dolgok státus quo-ja fenntartassék, főképen azáltal, hogy a külföldi termékek bevitelét törvényellenesnek nyilvánítja s a vásárpiacon azokat leszorítani törekszik, mert félnek, hogy Turkesztán lakóinak a nem annyira természetokozta, mint

inkább a társadalmi viszonyokból folyó szegénység igen érezhetővé lesz. S pedig ez mégis hiu törekvés! A vasutak és gőzösök még a pusztai vidékeken is végig dörögtenek hatalmas Veto-jokat a visszamaradás ellen. A hajók, melyek az indiai tengeröblöt, a Fekete- és Káspitengert, az Aral-tót, a Volgát s ujabb időben a Jaxartest is szeldelik, Közép-Ázsiát a nyugoti világhoz tetemesen közelebb hozták. A gőzmozdonyok, melyek délen Lahore-ig, északon Nisnei-Novgorodig rohannak tombolva a keletiek nagy bámulatára, távol vannak ugyan az Oxus és Jaxartes belföldeitől, mindazáltal a közlekedésre jelentékeny befolyást gyakorolnak. Az özbeg kereskedőnek csak Orenburgot és Pesavert kell elérnie s már Pétervár, Bombay s egész Európa nyitva áll előtte.

Valóban, bárha még tudományos és kereskedelmi utazóink előtt egy kissé hozzáférhetetlen is, Közép-Ázsiában az utóbbi 25 év óta lényeges különbség vehető észre. Csak az angol és orosz határvárosok vámlistáit kell átnéznünk, hogy az európai bevétel óriási növekedésén elbámuljunk; mert 1840—50-ig az orosz határnál csaknem egy millió font sterling értékű portéka vitetett be és 1860-ban annak értéke két millió fontra rugott. Legjelentékenyebb összeget adtak ki gyapot- és selyemkermékért. Nyugot termékeit, dacára a termelők iránt érzett minden utálatnak és gyűlöletnek, mind jobban-jobban keresik és fizetik. A mint tudva van, a kartonok, zsebkendők és perkálok a polgárosultság legjobb előfutárai, s a nyugoti műveltség néma apostolai, melyeknek megjelenése, bárha itt-ott európai fegyverek és hadi művészet is követik nyomait, mégis csak áldást áraszt szét; mert némely

fölhevült üres fő bármily boldognak találja is a félvad népek állapotát, a praktikus vizsgáló mégis csak arról kénytelen meggyőződni mindig, hogy a mi civilisatiónk a legjobb s hogy annak átültetését minden égöv alá szent kötelességünknek kell tartanunk.

IX.

Khivából Kungrátba s onnan vissza.

A fiatal kungráti mollah, ki további utazás végett Szamarkand felé karavánunkhoz csatlakozott, használni akarta Khivában mulatásunkat, hogy szülővárosának s ottani rokonainak „Isten hozzád“-ot mondhasson. Közölte velünk szándékát s nagy volt öröme, mikor megtudta, hogy magam is azon gondolkozom, hogy őt oda elkísérjem, részint azért, hogy egy kolduló köruton valamit összekaparinthassak, részint pedig azért, hogy az unalmas veszteglést a tikkasztóan forró Khivában kikerülhessem. A mollah aranyhegyeket ígért nekem s mindent a legtündöklőbb színekkel ecsetelt, hogy elhatározásomban megerősítsen. Egyébiránt buzgólkodása egészen fölösleges volt, mert ez alkalom épen kíváratom szerint jött s két nap múlva már utban valék Jengi-Ürgends felé, hogy onnan az Oxust elérjem, hol egy félig megrakodott hajó készen állott, hogy minket szerény vitelbérért magával vigyen.

Khivából Kungrátba nyárban többnyire vizen szoktak utazni és az utazás az Oxus gyors futása miatt lefelé sohasem tart 5 napnál tovább. Ezt a forró nyári hónapokra kell érteni, ha a víz a Hindukus-on

és bedäkhsáni hegyek ormain fekvő hó olvadása miatt legfőbb magasságát éri el. Ősszel s tavasszal alacsonyabb vizállás mellett az utazás hosszadalmasabb s télen egészen félbe van szakítva, mivel az Oxust, bár nem épen mindenütt, de sok helyen jég borítja.

Már Khiva falai előtt mindjárt hajóra ülhetne az ember, t. i. a Hazreti-Pehlivan csatornán, de akkor nagy kerülőt kellene tenni, minthogy ez észak helyett délen Hezareszp-nél ömlik az Oxusba; ugyanez áll a másik csatornáról, a Gazavat-ról is, hanem az a várostól meglehetősen távol van s ez is inkább Kelet felé mint északra foly. Ennél fogva inkább mennek Jengi-Ürgends-be, a Khánságnak egy igen szorgalmas és kereskedő városába és onnan a part mellett fekvő Akhun-Baba-ba, mely egy szent sirja néhány szerte-szét fekvő udvarral (Havli) és kikötőhelyül szolgál az említett két városnak. Az egész, körülbelől 4 német mértföldnyi terület meglehetősen népes és jól van művelve. Az út szántóföldeken, kerteken és réteken visz keresztül; itt találhatók a legszámosabb és legnagyobb eperfák s ennél fogva a selyemtermelés is virágzó, sőt e vidék jogszerűleg megérdemli, hogy az egész Khánságban a legszebbnek nevezzük.

A parton izzó, csaknem tűrhetetlen hőség uralkodott, s midőn e miatt aggodalmamat fejeztem ki, a hajósok azzal nyugtatának meg, hogy e bajon lefelé igen könnyű lesz segíteni egy Pesekhane (szunyogház) által, mely minthogy a hajót csakis a két végén vezetik, senkinek sem fog útjában állani. Ezt egy mennyezet alakjában azonnal föl is állították, hogy nappal a nap ellen, éjjel pedig a veszélyes szunyogok ellen védelmezzon s miután az elindulásnál megkívántató

Fatiha-kat (áldóima) elvégezték, négy hajós és két más utazó társaságában a partot elhagyók.

Kezdetben az ut felette egyhangu volt. A két hajós a jármű felső és alsó végén a folyónak mindig olyan helyeire kormányozta azt, hol a víz legzavarosabb és legsárgásabb volt, mivel ott, a mint nekem mondák, a folyam gyorsasága legerősebb. A kormányrudak hosszú póznákból állanak, melyeknek végei laposra vannak faragva; és a kormányosok, mert a hajót mindkét felől együtt vezetik, ott a hol különös figyelem nem kívántatik, ülve szokták végezni teendőjüket. Körülbelől minden két órában fölváltják egymást. A kimerültek, vagy jobban mondva a naptól megaszaltak, olyankor társaságunkba jöttek a fedél alá, nagy alkalmatlanságunkra, egész hosszaságukban végig nyújtózkodtak s nemsokára azután rágyújtottak duettben horkolni, míg újból fölváltották őket. A mi két utitársunkat illeti, szerencsére csak az egyik volt beszédes, és mennyire örültem, a mikor láttam, hogy tatáromat gyakran fölvilágosítá egy vagy más dolog felől, mindegyre kiigazítólag vágott beszédébe s tudnivalóimat hosszadalmas magyarázatásokkal elégité ki.

Az Oxus partjai nem igen bírnak valami különös érdekességgel, ámbár sokkal többet nyújtanak, mint a mennyit Buteniew utleírásából olvashatunk, a ki követsége alkalmával 1858-ban ugyanazt az utat tévé meg Kungráttól Jengi-Ürgends-ig a folyamon fölfelé. A jobb parton, azon hely átellenében, a hol mi hajóra szálltunk, láthatók Sáhbaz-Veli (a szent hős) nagyszerű romjai, mely az előkorban, a mint állítják, erős várvala és a Kalmüköktől dulatott szét. Átalában úgy látszik, hogy a khivai Khánság történelmi szétrombolói

a Kalmükök voltak. Dsingiszkhán alatti becsapásuk idejekor az akkortájban virágzó Kharezmet kegyetlenül elpusztították, de az mégis tulzás, mintha minden rom pusztításaik műve lenne, miként azt a hagyomány állítja. Még beljebb egy más, az előbbinél sokkal terjedelmesebb rom is van kőépületek maradványaival és ezt Gaur Kalisszi-nek (a gaurok várának) nevezik. Kezdetben azt hívták, hogy Gaurok alatt az őskor Gebreit vagyis tűzimádóit értik, de nagy bámulatomra azt hallottam, hogy e név alatt egész Közép-Ázsiában az örményeket, vagy helyesebben mondva, nestorianusokat értik, kiknek ott az iszlám előtti időkben egészen a mongol uralom elenyészéig jelentékeny telepeik voltak, melyek az Aral tótól messze Khináig terjedtek. Az előbbnevezett romtól lefelé három órányira, a jobb parton, egy meglehetősen sűrű, Khitabegi nevű erdő (Tokaj) terül. A fák különösen magasak, de a nap az Oxustól táplált posványokat nem képes kiszáritani és az erdőt csak kevés helyen lakják a marhatenyésztést űző Karukal pagok. A bal parton, melyet a tulajdonképeni erdőnek tekinthetünk, a Havli-k (udvarok) láncolata ritkán van félbeszakasztva, imitt-amott nagyobb falvak is mutatkoznak egészen a part közelében, így pl. az özbeg falu Taskale, mely egy magas partvidéken fekszik, és a kis Vezér falu, melynek közelében a Kilidsbaj csatorna ömlik, vagy jobban mondva, tör be az Oxusba, hogy aztán Szilali mögött a homokban elveszen.

Theafőzés, Pilau készítés, szent regéknek elbeszélése és hallgatása valának a nap szüntelenül változó foglalkozásai. Néha az egész utitársaság, a kormányosokat kivéve, álomba merült, s e szünetelés nekem

kedves változatosságot nyújtott és a vén Oxus sárga hullámaira tekintve, képzelmem oly örömet röpkedett néhány európai folyó tükre felett, melyeknek habjait száz meg száz hajó susterogva szeldeli, melyeknek virágzó partjai duzzadó étellel vannak telve — mily óriási különbség! Az Oxus megtestesült képviselője azon vidéknek, melyen átbarangol. Futásában vad és fékezhetségtelen, mint a közép-ázsiaiak természete, sekélyeit és zátonyait épen oly nehéz kipuhatolni, mint a turkesztáni jó és rossz tulajdonait; naponként új ágyat ás magának, mert valamint a nomád nem tud sokáig egy vidéken időzni, úgy látszik, hogy régi ágyát ő is megunta.

Másnap korán reggel Görlen városa előtt haladtunk el, mely a parttól egy kissé távol van, s a tulajdonképeni kikötőhely egy Isimidsiran nevű falu. Ezzel átellenben, a jobb parton, fekszik Rehmiberdi-Beg vára, melyet csak azért említünk meg, mivel a délkeletről észak felé vonuló Oveisz Karajne*) hegység innen kezdődik. Első tekintetre mind magasságra, mind alakra nézve sok hasonlósága van a Khiva és Asztrabad közti pusztaságon fekvő nagy Balkánnal; de közelében csakhamar észreveszszük, hogy terjedelme nagyobb s különösen a buja növényzet és erdőségek lepnek meg

*) Oveisz Karajne Mohamed egyik hű párthivének a neve, ki a proféta iránti vonzalmából minden fogát kiverette, mivel az utóbbi az ohudi csatában egy ellenséges fegyver által két előfogát elveszté; és mikor Mohamed meghalt, egy rendet akart alapítani, melynél ezen önesonkitás főszabály lett volna, hanem az neki természetesen nem sikerült. Azon állítás, hogy ő Khivába jött és ott halt volna meg, úgy látszik, hogy a mesék országába tartozik.

kellemesen, melyekkel csúcsa fedve van. Az említett hegy egyik csúcsán van Oveisz Karajne állítólagos sirja, egy híres bucsujáróhely Khivában, s a távolban csakugyan több épületet fedezhetünk föl, melyeket Rehimberdi-Beg építtetett a buzgólkodók kényelmére. Ettől oldalfélt fekszik a Munadsat daghi (buzgalom hegye), melyet egy Amberene (Ambra anya) nevű szent nő nyughelyének tartanak. A szent nők a szunnita Iszlamban nem igen gyakoriak, de mégis van egynehány Közép-Ázsiában, mi új bizonyítéka annak, hogy az iszlam nem bánik a szép nemmel épen oly mostohán, miként azt Európában hiszik. Ami Amberene nagysámat illeti, a monda azt beszéli, hogy őt, ki szépségben egy Zuleikha, erényben egy Fatima volt, férje azért gyűlölte, s később azért üzte el magától, mivel ő az Iszlamot vallá, holott férje halálos ellene volt annak. Fejedelmi lakából Jengi-Ürgends-ben kénytelen volt e vadon vidékre menekülni, s bizonyosan éhen veszett volna el, ha egy szarvastehén barlangja nyílásánál naponként meg nem jelent volna, mely türelmesen hagyá magát megfejni és akkor ismét eltűnt. Kinek nem jutna itt eszébe Genovéa története? Az akkori párisiak nem voltak jobbak a mai özbegeknél s hányszor nem találunk azonosságot vallási és világi mondákban a szellem nyilatkozványait illetőleg egymástól oly messze élő népeknél is?

Ha Görlentől négy órahosszat lefelé mentünk, a parttól másfél órányira fekvő Jengi jap-hoz érünk, mely egy földfaltól körülvett jelentéktelen mezővárosocska s körülbelől két órányira tovább a khitaji kerületbe jutunk, mely ott kezdődik, hol a Jumalak, egy kúpalaku halom, közel a balparton, emelkedik. E köz-

ben a jobb oldalon az Oveisz hegység mind közelebb nyomul az Oxushoz, a kiálló Jampuk hegycsúcs mellett elhaladunk, melyet egy régi kastély romjai koronáznak és Jumalakkal átellenben a keletről nyugotra terjedő Seikh-Dseli hegyláncz már egy szorosutat (melyet itt Kisrak-nak neveznek) képez, mely sokkal keskenyebb, mint a Vaskapu a Dunánál és a két szikla közé szorult folyam hatalma miatt a hajósoknak gyakran veszélyes. A víz e helyen tompa morajt okoz, úgy tetszik, mintha az Oxus a kemény kövekre morogna, hogy azok őt, a fékezhetlen csavargót, úgy bebörtönlözték. Különben a legszűkebb hely igen rövid, a balparton a hegy hirtelen végződik, ellenben a jobb parton a magasság fokenként apad s miután a balra eső Tama-t elhagytuk, a vidék mindenfelé sík.

A hegyes vidékkel az Oxuspart minden regényes oldala is eltűnik. Két napi utazás alatt a képzelem és szem jóllakott s habár a reggeli és esti órák még nyujtanak is némi kedves dolgot, de már nappal a hőség s éjjel a szunyogok és legyek, melyek mellett a kolumbácsi szunyogok az Al-Dunánál gyöngéd pillangók lehetnének, csaknem kiállhatatlanok. Mihelyt a nap lement, mindenki szorgalmasan a durva vászonból készített szunyogház alá bujt és keserves vala kinom, hogy az utitársaimtól megrontott levegőt üdével nem cserélhetém föl. Estve felé végre elértük a Mangit ke-
rületet, melynek hasonnevű városa a parttól két órányira fekszik és a folyóról egy kis erdő miatt láthatatlan. Itt hosszasabban mulattunk a parton s miután a hajó keskeny tüzelője helyett a szabadban kényelmesen ételt főztünk, utunkat tovább folytatók. Barátom nagy sajnálkozására az egy órányi távolra eső Bász-

jap-ot csak éjjel értük el. Meg akarta látogatni velem együtt az itt lakó igen híres nogaji Isánt, hogy tanácsát és áldását utiterveire kikérhesse. Ezeket a nogajokat, kik mindnyájan az orosz hatóságok vagy a katonai szolgálat elől menekültek ide, Közép-Ázsiában a szabadság és Iszlam vértanuiként tisztelik, de köztök mégis igen gyakran találtam kitűnő gazembereket, kik valószínűleg valami jól megérdemlett büntetés elől szöktek meg.

Korán reggel már Kipcsak-ot is elhagytuk, mely második állomásnak van kijelölve. Az Oxusban azon a részen, melylyel átellenben a város fekszik, egy a folyam széltében huzódó szikla emelkedik, mely a folyamágynak csaknem felét átfogja és a hajóknak csak a másik, azaz szabad felén enged átmenetelt. Alacsonyabb vizállásnál egynehány sziklaél is látható és a gyermekek egy lábnyi mély vízben gázolva játékból e sziklákon szoktak sétálgatni. Hanem a hajósoknak ez a hely nagy félelmet okoz, s csakis nappal merészelnek ott elhaladni. Kipcsak maga jelentékeny hely, az özbekgek hasonnevű törzsétől lakva, több mecsettel és kollegiummal, mely utóbbiak között a jobb parton fekvő és Khodsa Niaz-tól alapított ennek gazdag adományai miatt a leghiresebb. Nem messze e magányosan álló épülettől egy szorosan a part mellett fölemelkedő hegyen láthatók Csilpik romjai, melyről a rege azt beszéli, hogy a régi időkben erős vár volt és egy herczegnőnek szolgált lakásul, ki atyja rabszolgájába szeretett s minthogy a vadul fölingerelt papa bosszujától félt, kedvesével ide menekült. Hogy vizet kaphassanak, a hegyet egészen az alapjáig át kelle fúrniok; a földalatti ut még mai nap is meg van.

Kipesaktól fölfelé a jobb parton kezdődik az az erdő, mely kevés félbeszakítással a folyó hosszában Kungrát-on is jóval túl terjed. Hogy szélessége kelet felé mennyire terjed be, a vizről nem láthatám, de a mint állíták, maximuma 8—10 órányi. A parttal határos része általán véve posványokkal és mocsárokkal van fedve s csakis egy néhány ponton lehet hozzá férni. Kevésbé sűrű helyein a karakalpagok száz meg száz marhacsordája legelész és vadakban sem szenved hiányt, de a számtalan vad állatok között különösen a párduczok, tigrisek és oroszlánok felette sok bajt okoznak. A folyam bal partja, melyen innentől fogva Gör-lenig a legtöbb sekélyes hely van, annyira, hogy szüntelenül fennakadtunk, az említett ponttól kezdve egy messze északnyugotra terjedő fennsíkot képez, melyet a bennszülöttek Jilankir-nak (kigyómező) neveznek és a puszta nyugoti határánál épen oly meredek lejtőben végződik, mint a Kaflankir vagyis az egész üszt-jarti fennsík. Az Oxus part ezen részének népessége jomut-turkománokból és tsandorokból áll; az elsőbbek a folyó közelében barangolnak, Porszu és Jilali vidékén; az utóbbiak a pusztaság szélén és az Üszt-Jurt oázain és, a mint könnyen gondolható is, egymás között örökös villongásban élnek, mely épen úgy saját hátrányukra, mint az özbegek előnyére szolgál, minthogy egy egyesült erős nomád nép közvetlen közelsége a letelepültekre nézve mindig veszedelmes.

A harmadik nap estéjén Khodsaili*) előtt állot-tunk meg, a mely város a parttól két órányira fekszik.

*) Khodsa-ili (a Khodsa népe vagy a proféta utódai), kiknek meglehetősen nagy száma lakja e vidéket. Épen olyan tisztán özbeg

A lakosok nagyobb része azt állítja, hogy ők Khodsa utódai s nem kevésbé büszkéek arra a többi özbegekkel szemben. Az egész kerület sűrűn van lakva és a bal-part messzire egész Nöksz-ig*) az erdőségek és művelt földek egy szakadatlan láncolatát képezi. Az Oxusnak egyik legveszélyesebb helye itt van, tudniillik egy vizesés, mely utazásunk idejekor csaknem három lábnyi magasságról irtózatos zúgással, mely már egy órányi távolságban hallható volt, és nyilsebességgel zuhant alá. A bennszülöttek Kazankitken-nek nevezik azt, a mi azt jelenti, hogy: ott, hol az üstök elmerültek, minthogy itt egy jármű, a mint mondják, az említett konyha-edényekkel telve elsülyedett; és a hajókat a vizesés felett már egy negyedóránnyira a parthoz vonják és vontatókötelekkel gondosan vezetik le. Innentől kezdve lefelé a folyam áradások által jelentékeny tavakat képezett, melyek egymással apró természetes csatornák által összeköttetésben állanak s tavasszal ugyan kicsinyek, de csak ritkán száradnak ki egészen. Legjelentékenyebbek Kujruklu, Köl és Szari-Csöngül. Az első hír szerint egy-néhány napi járó földnyire terjed északkelet felé, az utóbbi területben ugyan kisebb, de annál mélyebb.

Nöksz előtt a negyedik napon haladtunk el. A műveltség már a bal parton is mind jobban tünedezik el. A folyót mindkét felől erdők koszorúzzák s fele utjában Kungrat felé egy jókora széles és mély Ögüz-

arczkifejezésök van, mint a Persiában lakó számtalan szeidnek iráni jellegök, de több előjogot élveznek, mint az utóbbiak.

*) A „Középázsiai utazásaim“-hoz mellékelt földabroszon Nöksz vétségéből fel van cserélve Khodsa-ili-vel s az előbbi egy órával távolabbra is van Kungrattól, mint a hogy ott ki van jelölve.

kitken nevü csatornát alkot, mely délnyugoti irányt vesz és a Sorkacsi tavába ömlik, mely utóbbit a nagy folyamtól gátak építése által hiába kísérelték meg elvágni; mert a víztömeg szerfölötti kiterjedése miatt épen itt legnehezebb a hajózás. Egy Afak-khodsza nevü szent sirjánál az erdőnek vége szakad s kezdődik a kungrati kerület, mely, a meddig csak a szem lát, kertekkel, szántóföldekkel és Havlikkal (udvarház) van borítva. Maga a város csak az ötödik nap estvéjén lett láthatóvá, miután egy vár romjai mellett, melyet a lázadó Törebeg épített Mehemmed Emin idejében s egy közel levő örvény mellett elhaladtunk.

Tartózkodásunk a khivai khánság e legészakibban fekvő városában csak igen rövid tartamu volt, mert fiatal utitársam, ki szülőit már egy évvel ezelőtt elveszté, egy itt lakó rokonától csakhamar elbucsuzott s maga sürgeté a gyors visszautazást. A városnak sokkal szegényesebb kinézése vala, mint a délen fekvő helységeknek s leginkább nagy vásárai miatt nevezetes, melyeken a szomszédságban lakó nomádok felette sok marhát, vaját, nemezszőnyeget, teveszőrt és gyapjút adnak el. Halakkal is, kivált pedig a szárítottakkal, melyeket az Aral tó partjáról szállítanak ide, jelentékeny kereskedést üznek a khánság többi részei felé. Mint nevezetességet kell megemlítenem, hogy itt két Iszlamhoz áttért orosz is találtam, kik jó lábon álló háztartásnak s gazdaságnak és népes családnak örvendezének. Foglyok valának a Perowsky-féle hadseregből és Mehemmed-Emin khántól azon kikötés mellett nyerték vissza szabadságukat, hogy az Iszlamot elfogadják. Az egyiket egy persa rabnővel ajándékozták meg; a barna iráni nő s Észak szóke fürtű fia jó egyetértésben él

egymással s bárha az utóbbi előtt a hazatérhetés már több izben lehetségessé vala téve, mindazáltal még eddig nem tudta rá szánni magát, hogy adoptált hazáját az Oxus partján odahagyja.

Végezetül még meg akarom emliteni azon kevés tudósításokat, melyeket itt az Oxus további futásáról Kungráttól az Aral tóba ömléséig hallottam. Az utóbb nevezett várostól két órányira lefelé a folyó két hatalmas ágra oszlik, melyek egymástól csak igen keveset különböznek. A jobb ág, mely az Amu-Derja nevezetét megtartja, hamarább éri el a tavat, de gyakori szétágazása miatt nagyon sekély, és alacsony vízállásnál a hajózásra nézve szerfölött alkalmatlan. A bal pedig, mely Tarlik (szorosság) *) nevet visel, keskeny, de általán véve mély s csak azért járnak rajta ritkábban, mivel a tóig menő útjában igen nagy kerülőt tesz. A mi az Oxus legalsó futásán üzött forgalmat illeti, ezt hasonlítani sem lehet ahoz, mely a Csardsuj és Kungrat közt eső téren végbe megy, mely Bokhara és Khiva között a fő kereskedelmi utat képezi. Összel különösen

*) Nem Taldyk, mint Butakow tengernagy a londoni földrajzi társulat előtt 1867. márcz. 10-ikén felolvasott értekezésében mondja. Abban sem egyezhetem meg vele, amit a Delta két szélső karjáról felhoz, melyek közül a keletit Janghi-nak, a nyugotit Laudan-nak nevezi. Lehet, hogy a folyamagyak gyakori változása következtében ez hajdan úgy volt; de ma már nem áll többé az az eset, mert a Laudan elnevezés alatt a legjobb és leghitelesebb forrásokból mindig úgy hallottam, hogy az Oxusnak azt az üres ágát értik, mely Kipsaknál kezdődve nyugoti irányban Köhne-Ürgends felé tart. A mi a Butakow Ulkun-ját illeti, melylyel ő a közép ágat jelöli meg, meg kell jegyeznünk, hogy ez a szó özbeg nyelven „Nagy“-ot jelent s mindig a főfolyam neve mellé függesztik. Ulkun, jobban mondva Ülkü, ennélfogva az én Azun-Derjámmal ugyanazonos.

a halászás üzi az özbegeket a tóhoz és a szárított tói halakkal üzött kereskedés a három Khánságban jelentékeny. Oly áruczikk az, melyet a sivatag lakói nem nélkülözhetnének, mivel nyájaik gazdagsága daczára is sokkal fösvényebbek, mint hogy hússal táplálkoznának és pótszerűl inkább szárított halat használják. Tavasszal ismét a vadludak, melyek nagy számmal tartózkodnak a torkolatoknál, csalogatják a vadászatkedvelőket az Aral tó partjaira, a mely évszakban a legtöbb bucsujárás is történik arrafelé, melyeket a kegyes özbegek visznek végbe Tokmak-Baba sirjához, egy kis hasonnevü szigeten a torkolathoz közel. Ez a szent, ki egyszersmind a halászok védszentje is, egy kis mausoleum alatt pihen, melynek belső tere még most is hiven őrzi a szentnek nagy régiségü öltönyeit és konyhaeszközeit, melyek közül az üst nagy tisztelet tárgya s azt beszélik, hogy magok az oroszok is, kiknek az idejövetel a gőzösök által meg van könnyebbitve, e szigetre csak ritkán lépnek s ha ide jönnek is, önkénytelen tisztelettől indittatva az ereklyékhez soha se nyulnak.

Ha már most e nevezetes folyó egész futására forrásától a Szer-i-kul-nál (tó kezdete) kezdve egészen az Aral-tóig egy általános tekintetet vetünk, észre fogjuk venni: 1. hogy hajózhatósága nem terjed ki egész hosszára, mint Burnes állítja, hanem hogy kisebb vagy nagyobb járművekkel csak Kerki-től, vagy jobban mondva Csihardsuj-tól lefelé járható. Felső futásától kezdve az említett helyekig csak tutajokkal találkozunk, melyek tüzi- és épületfát, melyekben a bedähsáni hegység lejtői meglehetősen gazdagok, szállítanak a fátlan sikságok partjaira s csak ritkán láthatunk eféle

tutajokon olyan egyes családokat, melyek az alsóbb Oxusvidékre települnének át. A Hezareszp és Elcsig közt fekvő téren, mely utóbbi város Bokhara főrak-helye, már nagyobb járművek is járnak Khivából vagy oda portékákkal és élelmi szerekkel; legélénkebb forgalmat kétségtelenül mégis azon a részen találunk, mely a khivai Khánságban foly, ahol a folyó, mint-hogy partjai közvetlen közelében sok város fekszik, úgy föl- mint lefelé kedvelt és olcsó eszközül szolgál nagyobb terhek szállítására, sőt a szegényebb osztály személyes közlekedésre is használja. 2. Ugy tetszik nekem (mert elégtelen szakismeret miatt biztosan állítani nem merem), hogy az Oxus bajosan fogja valaha Közép-Ázsia forgalmának életerét képezni, melyet a politikusok, Turkesztán jövőjéről beszélve, róla föltesznek. Hogy sohasem játszhatik oly fontos szerepet, mint a Jaxartes, melynek hullámain már ma is orosz gőzösök szeldelik, már csak ezen körülményből is elég világosan kitűnik, valamint abból is, hogy az oroszok hajócsapataikkal az Aral-tóba nem az Oxuson, hanem a hódítási tervekre kevésbé kedvező Jaxartesen voltak kénytelenek Turkesztánba hatolni. Hogy az utóbb említett folyó néptelen partjai a pétervári udvarra nézve nagyobb fontosságúak lennének, esztelen állítás, s pusztán csakis Közép-Ázsiát illető földrajzi ismereteink hiányán alapszik. Három gőzőssel nem csak az egész khivai Khánságot sakkban lehetett volna tartani és Kungrát, Kiptsak és Hezareszp várakat megszállani, hanem Karakölön át Bokharába, tehát Közép-Ázsia szívébe is, könnyen lehetett volna egy hadosztályt küldeni, ha ezen vízi út szerfelett nagy természeti nehézségei egy oly szándékot lehetetlenné nem tettek volna;

miről azonban az oroszok már Közép-Ázsiában tett első felléptök alkalmával eléggé meggyőződtek. Az Oxusnak, a Khodsa-ilk mellett levő vizesést, a kipsaki veszélyes sziklákat és a Jampuk melletti Kisznak-ot kivéve, legnagyobb nehézsége számtalan s néha órákig elnyúló homokzátonyaiban fekszik, melyek a homok nagy mennyisége következtében, mit a folyam hord magával, oly gyorsan változnak, hogy azok megjelölése teljes lehetetlen és a jó hajókázható vizet a leggyakorlottabb hajósok is csak színéről ismerik meg, de biztosan soha sem tudják meghatározni. 3. E folyam szabályozása, mely tavasz kezdetével s késő ősszel csak nem két harmaddal csekélyebb, mint nyárban, eltekintve attól, hogy a ragadozó vizár az eféle vállalatot szerfölött megnehezítené, már csak azért sem volna előnyös, mivel a sok ág és csatorna nem csak a szántóföldek öntözésére multhatatlanul szükséges, hanem mivel még a legtávolabb eső vidékeket is azok látják el ivóvizzel. Ha a khivaï Khán birodalma valamelyik lázongó részének hadat akar izenni, akkor legelőbb is a csatornákat és vízvezetéseket vágja el tőle, mely legérzékenyebben sujtja azt; és az a kormány, mely, hogy az Oxus főágyában a vizet nagyobbíthassa, zsilipeit betömne, annyit tenne, mintha egész birodalmának egyszerre izenne hadat.

Hogy az Oxusnak az említett tulajdonságokon kívül még szerfelett gyors folyása is van, a sok kitérésből, miket régi ágyától tesz, eléggé látható. Ezek alsó futásában a Hezareszp melletti elhajlás után kezdődnek s számosabbak, mint ahogy az előttünk maig ismeretes. Ha e felől a lakosokat megkérdezzük, ők úgy a jobb, mint a bal parton nyolcznál is többet

szoktak előszámlálni s habár ez talán régibb csatornákra vonatkozik is, mindazáltal borzasztó szabálytalansága kétségbevonhatatlan s ezen állásponttól indulva ki, semmi kétség sem foroghat fenn aziránt sem, hogy az Aral-tó, miként azt Sir Henry Rawlinson egy becses persa kézirat után állítja, a korábbi időkben teljességgel nem is létezett.

Az utazás Kungráttól Khiváig többnyire a szárazon történik, mivel a folyón felfelé 18—20 napot venne igénybe s ennél fogva csakis teher szállításra használtatik. Száraz földi út 3 van s még pedig: a) Köhne-Ürgendsen át, melyet nyári útnak neveznek s az Oxusnak minden az említett évszakban megnövekedett tavát, kiöntéseit és karjait kikerüli; 56 Farszakh-ot számlál s ennél fogva leghosszabb; b) Khodsa-ili-n keresztül, ezen csak télben szoktak járni, ha az említett tavak stb. be vannak fagyva s csak 40 Farszakhnyi hosszú; c) mely az Oxus jobb partján Surakhán-on keresztül vezet és nagy kerülői s a mellett számtalan homok sivatagjai vannak.

Visszautazásunknak a lehető leggyorsabbnak kellett volna lennie, mindazáltal kénytelenek voltunk a Köhne-Ürgendsen keresztül vivő hosszú útba belenyugodni. Szerencsénkre egy kis utitársasághoz csatlakozhattunk, melyből néhányan Köhne-Ürgendsig, mások pedig egészen Khiváig utaztak. Mindnyájan jó lovakon ültek, sőt még azok is, melyeket nekünk „lillah“ (kegyes jószívűségből) rendelkezésünkre bocsájtottak, fiatal erős állatok voltak, s minthogy egynehány süteménys egy kevés utikészleten kívül semmit se vittünk magunkkal, így a hőség daczára is, mely már a kora reggeli órákban is nagyon érezhető volt, gyorsan lova-

goltunk előre. A városkaputól kezdve a kungráti jól művelt területen keresztül északnyugot felé tartottunk s onnan kezdve pedig egy pusztai vidéken haladtunk át, míg egy nagy álló vízhez értünk, melyet Atjölunak neveznek s mely első állomásul van kijelölve és 7 Farszaknyi hosszú. Annak egy keskeny részén egy híd vezet keresztül és az út itt kétfelé válik, az egyik a Kazak-Örge nevű vadon hegység hosszában az Üszt-jort nagy fensíkon át Orenburg felé visz, a másik pedig Köhne-Ürgends felé tart. Mi az utóbbit választottuk. Erdőségeken és homokos vidékeken vonultunk át, jobbra és balra romok valának láthatók, melyek közül egyet kiemelték, t. i. Karagömbez-t (fekete kup), melynek közelében kristály fehér sót kapnak, mely a Khánságban legjobb, és a Barszakilmez-t (a ki megy, vissza nem jön), egy még a jelenkorban is gonosz szellemektől lakott veszedelmes fészket, hol már sok kíváncsi lakolt életével. Öt órai lovaglás után a második állomást is elértük, mely Kabilbeg-Hauli nevet visel. Ez egy magánosan álló udvar; de birtokosok régtől fogva bevett szokás szerint igen jól megvendégeltek s minthogy a legközelebbi állomásig, Kiziltsagala-ig nyolcz órányi hosszú lovaglás állott előttünk, vendégszerető gazdánk nem feledé el minket reggelire hussal és kenyérrel is ellátni. Még sötét volt, mikor elindultunk. Fegyvert viselő utitársaink rendkívüli gonddal vizsgálták meg fegyvereiket, én azt gondolám, hogy talán valamelyik ellenséges turkomán törzsön kellend áthaladnunk; de megnyugtatónak e tárgy felől, midőn azt mondták, hogy egész nap egy sűrű erdőn fogunk keresztül menni, melyben sok oroszlán, párducz és vaddisznó van, melyek néha az utazót is megtámadják. Bárha a veszedelmes helyet

csak fényes nappal értük el, mégis mindig a legnagyobb óvatossággal lépdeltünk előre; igen sok bizalmat helyeztek a lovakba, mert mihelyt ezek füleiket hegyezték vagy horkolni kezdettek, mindenki fegyvert ragadott. Hogy az oroszlanok és párduczok Közép-Ázsia égalji viszonyai következtében nem oly veszélyesek, mint indiai és áfrikai testvéreik, könnyen megfogható. Nem is osztám fiatal tatár utitársam félelmét, sőt inkább nagyon vágytam valami érdekes vadász-kalandban résztvenni. De valamint minden ázsiaiinak, úgy az özbegnek is tulfeszített képzelőtehetsége van; egy nyom, egy hang sem árulta el, hogy az állatkirály lakhelyének közelében vagyunk, csak egy néhány csürhe vaddisznót láttunk, melyek nagy csörtetéssel vonultak a sűrűn át. Annál nagyobb, mondhatnám mesés volt a gyöngytyukok és fáczánok száma, melyekkel találkozánk, és gazdag vadászzsákmányt vitünk magunkkal az esteli állomásra. Ezen vidék említett szárnyasai sokkal izletesebbek, mint a mazendráníak, és az özbegek jobban is megtudják készíteni azokat, mint a persák. Ott, hol az erdő végződik, a megerősített Kiziltsagala helység, melyet özbegek laknak, nem-sokára láthatóvá lesz; elég jókor érkezünk meg oda és más nap reggel utunkat a Jomutoktól lakott kerületen keresztül folytatók tovább.

Köhne - Ürgendset negyedik állomásnak veszik, noha az út oda csak három óráig tart. A Közép-Ázsiában kitűnő hírű Kharezmnek eme régi fővárosa a legszegényebb minden sorstársai között Ázsiában, s bár mennyire dicsőíti is letűnt fényét a szó és írás, a meglevő romok látásánál úgy fogjuk találni, hogy az csakis tatár műveltség központja volt. A mai város

kicsiny, piszkos és jelentéktelen, de hajdan sokkal nagyobb lehetett, mert a falon kívül szétszórva heverő romok gyanitni engedik hajdani terjedelmét. Ezek csak az iszlám korból, Sahi Kharezmian műveltségi korszakából származnak. Legnevezetesebb itt az utleirásomban már említett Törebeg-Khamin (nem Khan) mecset, mely nagyobb és pompásabb, mint a Hazreti-Pehlivan, pedig ezt Khiva város legszebb emlékének tartják és Kási műveivel, melyekben a sárga szín túlnyomó, Turkesztán hasonnemű építészeti emlékeinek nem áll utánna. Seikh-Seref siremléke magas, azurkék kupolájával, valamint Pirijarnak, a nagy hirű Pehlivan atyjának sirja és Seikh-Nedsm-ed-din Küberának.

Az utóbbi, mely az összeromláshoz közel volt, újabb időben Mehemmed Emin-Khan bőkezűségéből újból helyreállíttatott. Hir szerint a környékben több kőből épült egyes torony és fal van, mint pl. Puldsajdu (pénzt pusztít), mely 3 órányi távolra fekszik. Ha ott egy-egy vihar a homokfelületet fölszántja, pénzdarabok s egyéb ezüst- és aranyszerszámok jönnek a fölszínre és az emberek, akik ott homokat szitálnak, munkájokat gyakran gazdagon jutalmazva látják. Ajszanem, vagy Ajszanem és Sahszanem kettős kioszkja, a hires szerelmes páré, kiknek sorsát, egy regénybe gyűjtve, a troubadourok gyakran megénekelték. Ugy látszik, hogy ez minden magányosan álló rompárnak gyűjtőneve, mert Sahszanemek épen úgy találhatók Khiva és Bokhara más részeiben is, mint Herat közelében, és kevés változtatással ezekről is ugyanazon mondákat regélik el.

Köhne-Ürgends-ből az út kétfelé válik, melyek a távolság tekintetében csak igen csekély különbséget tesznek. Az egyik, kevésbé lakott, Porszu és Jilali felé

megy és csak nagy utitársaságok járnak rajta, mert a rabló Csaudorok és Jomutturkománok közelsége az utat legalább Tashauz-ig nem igen teszi nagyon biztossá. A másik mind inkább közeledik az Oxushoz és annak csekély félbeszakítással majorudvaroktól (Havli), falvaktól és mezővárosoktól fedett partvidékén vonul végig. Nyárban legtöbben mégis az utóbbi utat választják, bárha hosszabb s az útban találtató sok öntözőcsatorna és árok miatt fáradságosabb is; mert míg az elsőben a karaván csak Tashauznál oszlik fel, mivel utját mindenki csak egyedül folytathatja, ez eset az utolsó uton már Kipsaknál beáll.

X.

T a t á r o m.

Képzeltetünk-e két nagyobb ellentétet, mint egy ázsiait s amellettt épen közép-ázsiait, ki ezelőtt két évvel még bő, redős öltönybe burkolva egy nomád nép kezdetleges és egyszerű ételeivel táplálkozott, és most európai s azon felül még szűk, magyar viseletben, csizmában és sarkantyúval jár s a Nyugot étkeit és szokásait már egészen magáévá tette; egy ázsiait, ki a mollahosztálynak szánva Khivában a Medreszsze Mehemed-Emin magányos szobácskájában órákig foglalkozott imádságokkal és az Iszlam tanaival, és most egy európai tudós társaság könyvtárában dolgozik s bölcsészetről, világ- és egyháztörténetről irt foliánsokat, görög, latin s mindenféle más kigondolható szerzőket keresgél; egy ázsiait, ki Európa nevét alig, vagy csak a legnagyobb utálattal hallá emlittetni, ki csupán vad, keleti világának intézményeit és gondolkozásmódját ismeré egyedül helyeseknek és józanoknak, és most európai hírlapok vezérczikkeit tanulmányozza, a nyugoti államok politikai viszonyairól fecseg s amellettt a két világrész felől a legmerészebb összehasonlitásokat állítja fel?

Ezek bizonyára szembeszökő ellentétek s mégis ez ellentétek Mollahmban megtestesülve mutatkoznak, azon Hadzsiban, kit Közép-Ázsiából magammal hoztam, ki mekkai útja közben találkozott velem Khivában, de a legszentebb város helyett most már velem együtt Magyarhon fővárosában él. Hogy e tatárt miként birhattam ezen elhatározásra — az már sok embert kíváncsivá tett s különösen pedig azon benyomás után tudakozódtak igen élénken, melyet átváltozásom gyakorolt rá, mikor jámbor dervisből európai utazóvá lettem. Eme kíváncsi kérdezgetők legnagyobb tévedése természetesen azon sajátságos hiedelmen alapszik, hogy én magamat egyszerre, hirtelen lepleztem le. Oh nem, sőt az átváltozás még ugyan csak fokozatosan történt és annak egyes mozzanatai annál is inkább érdekesek, mivel azok a keleti és nyugoti élet kiszinezésére igen jó szolgálatot tesznek. A történet valóban megérdemli, hogy részletesebben elbeszéljük.

A mint említém is, legelőször Khivában találkoztunk össze. Tatárom, egy vándorlási vágytól izgatott fiatal Mollah, társat keresett mekkai útjára s mivel azt hívé, hogy az áltörökben, a szent helyek szülőttjében, legjobb utitársra fog találni, mindjárt kezdetben nagyobb bensőséggel ragaszkodott hozzám. Eleinte csak a tudós, vakbuzgó Mollah-t látta bennem, kivel csak a legnagyobb tisztelettel bátorzkodott szembeülni s kinek ajkairól minden szót a legmélyebb figyelemmel lesett el. E viszony fennállott közöttünk Bokharán, Szamarkandon és Karsi-n keresztül egész az Oxus partjaira tett utazásunk alatt. Az utóljára említett helyen egy kissé már bizalmasabb lettem, a kölcsönzött szentség fátyolát egy kissé föllebbentém, pajtásokká lettünk, csekély

utikészleteinket egy közös tarisznyába pakoltuk s mint-hogy igen becsületes és jó szive volt, tettetés nélküli hű barátsága valóságos vigaszul és támaszul szolgált magános, veszedelmes utamon. Ő természetesen csak lassan és nehezen tudta megszokni a valódi meghittséget; teljesen bele látszott nyugodni a famulus szerepbe és kolduló körutainkon elvitázhatatlan feladatának tartotta a nehezebb súlyu adományok, mint fa, liszt stb. összeszedését, míg a krajczárok gyűjtését rám hagyta. Estve a konyháról is ő gondoskodott s ha a rizst egy darab rongyon vagy deszkán föltálalta, mindig lelkiismeretet csinált abból, hogy csak azután nyuljon hozzá, ha én markommal már kétszer jó példát mutattam neki. Valjon tisztelet vagy bizalom gerjesztett-e benne oly nagy respectust irántam — nem tudom; elég az hozzá, hogy mindig vonakodott velem egyenlő lábon állani. Nem akartam kedvét szegni és szabad tetszésére bízam az egészet.

Az Oxus tulsó partjától Herátig azon mértékben apadott kegyességem, amint a vakbuzgó Bokharától eltávozáink. Imádságok, mosakodások, jámbor elmélkedések — minden ritkábbá lett. Tatárom ugyan észrevette azt, de nem sokat törődött vele s ő is maestro-jához alkalmazkodott. Vallásos kérdezősködései mind ritkábbakká lettek, de annál inkább növekedett a figyelem, melylyel elbeszéléseimet és leírásaimat a távol Frengi földről és vázlataimat ama csodálatos vidékekről hallgatá. Az eféle előadások mindig az éji menetek alkalmával történtek, mikor mi a karavántól egy kis távolságra magánosan s bizalmasan lovagoltunk együtt. A mennyire igazán jól esett nekem, hogy e veszedelmes barbárság közepette a kedves Nyugotról beszél-

hettem, éppen oly nagy vala tatárom csodálkozása is, midőn hallotta, hogy még vannak városok, melyek Bokharánál szebbek; midőn hallotta, hogy vannak országok, hol a rablóktóli félelem és a szomjanhalás veszélye nélkül lehet utazni ide s tova; és különösen meglepte őt azon biztosításom, hogy a Frengik, a kiket ő úgy ismert, mint durva, kérlelhetlen emberevőket, a viláért sem oly szív- és érzéketlenek és hogy ők sokkal jobbak, mint hirők Keleten. Ő ezt minden más körülmények között kétségbe vonta volna, de hisz ezt maga az Efendi, az ő tanítója és ura állítja s föltétlenül hitt nekem.

A fiatal tatár tudományszomja és ragaszkodása tetszett nekem s az én hajlamomat is megnyeré számára. Mindig távol tartá magát a többi közép-ázsiaiaktól, saját földieitől és annál szorosabban csatlakozott hozzám. Minthogy csakhamar átláttam, hogy a fiatal emberből még valóban lehet valami, nem sokára azt határozám el magamban, hogy a fiut nem hagyom el többé, sőt ha lehetséges, magammal viszem Európába. Ez akkor történt, mikor még Heráttól meglehetősen távol voltunk. E városban ragaszkodásának és hűségének fényes tanubizonyságait adá. A mint tudva van, ott kellett legtöbbet szenvednem. Az élelmi szerek teljes hiánya nem ritkán érezteté velem az éhség kínait, és ha az előhaladott évszakban a hideg éjek fagya az alvásban akadályozott, tatárom volt az, ki vékony rongyait velem becsületesen megosztá, hogy melegebb takarót és nyugalmas álmot szerezhessen számomra. Hat heti tartózkodásunk alatt Herátban igen sokat szenvedtünk. Biztatásaim, hogy a közeli Persiában biztos segílyt fogunk találni, utitársam bátorságát megerősí-

tették. Az a gondolat, hogy az eretnek siiták földén a jámbor szunnitának jól fog menni dolga, elég furesának tetszett előtte, de gyermeki ártatlansága és zavartalan bizalma minden további fontolgtatástól visszatartá — s ő is, mint én, vágyva tekintett Irán határaitra, Khoraszan fővárosa felé.

Végre megérkeztünk Meshedbe. Az ottan talált angol tiszt benső barátsága, jóakarata irántam s tatárom iránt is, ez utóbbi előtt kezdetben rejtély vala. Tudta, hogy Dolmage Frengi volt — mi mindent nem gondolhatott ő bámulatában, mikor engem, egy jámbor mohamedánt, az ő adoptált szellemi főnökjét, egy hitetlennel órákig beszélgetni hallott egy idegen nyelven, sőt egy és ugyanazon tálból látott vele enni. Az angol tiszt környezete s a városban sok egyéb dolog is gyakran fölvilágosítá őt a felől, hogy ura egy átöltözött Frengi. E gondolat elborzasztá őt. Haraggal és boszankodással hallá e gyanitgatásokat, de sohasem intézett egyetlen egy kérdést se hozzám e tekintetben és régi hite még most rendületlenül erős maradt.

További utazásunkon Teherán felé, hol tatár öltözetében a bosszuvágyó siitáktól megtámadtatya, benem védelmezőre és baráttra talált, hozzám való ragaszkodásának eo ipso növekednie kellett. Természetesen nem kevés merészség vala tőlem, hogy ez emberrel egy hónapig egészen egyedül utaztam s vele oly sok éjet töltöttem egyedül egy-egy elhagyatott pusztá helyen — egyetlen gonosz gondolat, és könnyű dolog lett volna engem a néptelen országuton megölni déli álom közben s lovaimmal, fegyvereimmel és pénzemmel az északon elterülő pusztába a turkománokhoz futni. De e gyanu mindig távol maradott tőlem. Egész

bizalommal adtam át neki puskámat, kardomat és lovamat, ha fáradtan a homokra vetém magamat. Egész gondtalanul aludtam, mialatt ő őrt állott, mert mindjárt ismeretségünk kezdetén fölismertem jó szívét s nem mondhatnám, hogy e tekintetben valaha csalódtam volna.

Sahrudban másodszor látta, hogy egy hitetlent megöleltem. Feltűnt neki, de mégis azt mondá: „Uram, valóban helyesen teszed, hogy mindig a Frengikkel tartasz, mert ezek a persák, bárha a Koránban és Mohamedben hisznek, istenemre százszorta gonoszabbak, mint a hitetlenek!“ Itt, mikor Britannia második fiát meglátta, csodálkozását fejezé ki az iránt, hogy ezek a Frengik külsőleg is belsőleg is mind olyan kedves emberek; de csak negynehezen közeledett hozzájuk s órahosszáig is eltartó bámulata elég világosan mutatá, hogy nála, daczára annak, hogy a meggyökerezett előítélet egy része eltűnt, még mindig meg vala a félénk tartózkodásnak egy bizonyos mértéke.

Utazásunk utolsó napjaiban a persa főváros felé vidám kedélyem gyakran dalokat ébresztett föl bennem. Bizonyos dalművekből kedvencz dallamokat kezdettem elébb füttyölni, később énekelni. A füttyölés Keleten nincs szokásban s igen illetlennek és frivolnak tartják; mindazáltal a szép melodiák a Troubadourból, Ernániból és Luciából nagyon tetszettek neki. Egész naivul kérde: „Valjon Mekkában a Koránt ezen dallamok kíséretében éneklik?“ s midőn tagadólag feleltem, nagyon csodálkozott.

Hogy az ahuani postaházban mi történt, az olvasó előtt nem ismeretlen*). Először hallott európai nevemen

*) Lásd „Vándorlásaim és élményeim Persiában“ 382. lapon.

szólíttatni. E név szívének leggyöngédebb izmait is megrendíté. Kétségen kívül sokáig küzdött magával, míg végre elhatározá, hogy megkérdezzen. Mondám, hogy majd Teheránban fogok felelni, mi őt egyelőre megnyugtató. Teheránban régi barátainhoz szállottam a török követségnél. A fiatal Efendik, a kik a szultánt képviselik, egészen fashionable európai diplomaták, öltözetöket s modoraikat illetőleg a frengiségnek sokkal erősebb színezetét viselék magokon, mint én magam is. Ez és Nyugoton élő szunnita testvéreinek modern polgárosodása felől tett fölvilágosításom egy kissé apasztá gyanuját s lassanként megmutatá neki azt a nagy örvényt, mely Stambul és Bokhara között tátong. Hallá az oszmánlik folytonos törekvését, hogy a Nyugottal s ha lehetséges, annak műveltségével azonosúlhassanak s nem tudta megállani, hogy e példát ne kövesse maga is. Elhez járult még az is, hogy ama néhány Frengitől, kiket eddigelé megismerni alkalma volt, csak szépet és jót látott, és így gyűlölete és előítéletei is napról napra tűnedeztek. Teheránban földimmel, Szántóval, ki engem gyakran meglátogatott, közelebbről megismerkedett s lassanként meghittjévé lett. Szántó nem csekély örömmel beszélte el neki, hogy csakis ő és ura (már mint én) az egyedüli magyarok Persiában. Ezen fölül a magyarok rokonai az oszmánliknak, vélé a philologizáló szabó, a mi a tatárnak nagyon feltűnt, anélkül azonban, hogy őt különösen nyugtalanítaná, mert a hosszasabb együttléte és régi barátság mindennel kibékítették őt. És mivel nálam több szeretetre talált, mint a valódi törököknél, ennélfogva abból a kis nemzetiségi külömbségéből nem sokat csinált. Jó kedvvel járdalt elé s hátra Teheránban, a persák szokásaival

és nyelvével megismerkedett s nagyon örvendett, midőn több heti mulatás után lovainkat a tovább utazásra Konstantinápoly felé újra felnyergeltük.

Eddigelé még mindig ugy volt, hogy csakis Konstantinápolyig fog elkísérni s onnan Alexandrián keresztül Mekkába utazik. De csakhamar észrevettem, hogy ez az eredeti terv neki nem tetszett és hogy mást forgat elméjében. Az európai mintára berendezett török követtség Teheránban és a többi követtségekkel való gyakori érintkezés a nyugoti élet némely oldalait már kellemes színben tünteték fel előtte s fölébreszték benne a kedvet, hogy ezt a csodálatos országot társaságomban meglátogathassa. Hogy azon előbbi vágya, miszerint homlokát a szent próféta sirjához dörzsölhesse, mindinkább háttérbe szorult, nem nehéz felfogni. Egészséges józan esze csakhamar átlátta a vallásos humbugot, s minthogy természeténél fogva sajátságos hajlama volt a kalandokra, könnyen elhatározta magát arra, hogy a magasztos Mekka helyett az előbb annyira félt és utált Frengisztánt (Európa) látogassa meg.

Tettem magamat, mintha semmit se vettem volna észre, Konstantinápolytól partra tévém s miután pénzzel eléggé elláttam őt, elakartam tőle búcsuzni. A szegény tatár mereven nézett rám, szemeiben egy könnycsepp rezgett s daczára a büszke minaretek látásának, daczára az igazhivők tömegének, mely őt körülhullámzá, mintegy kényszeríté őt valami, hogy reszkető hangon és zokogva így szóljon: „Efendi, ne hagyj itt engem egyedül. Te Turkesztánból engem ide ebbe az idegen országba hoztál, én itt senkit sem ismerek, csak téged; szívesen követlek, bár hová még is!” — „Mit, hát Frengisztánba is eljössz velem?” kérdezém tőle; „onnan igen messze van Mekka,

ott nincsenek mecsetek és fürdők s nincs muzulmán konyha; hogy fogsz megélni ott?“ Meg volt ütközve, egy néhány perczig, hallgatott s azután így szóllott: „Oh a Frengik olyan jó és barátságos emberek, nagyon szeretném hazájokat látni s azután Sztambulba visszatérni!“ Ez nekem elég volt. Közép-ázsiaimat megértém, a Boszporusz partjain újra összepakoltam őt s három nap múlva már egy dunai gőzösön volt, csupa európaiaktól környezve s a közeli magyar főváros felé utazva. A gőzös fedélzetén gyakran gondolatokba merülve találtam; még nem mert európai ételhez nyulni, környezetére mindig félelemmel tekintett, de lassanként mégis hozzá szokott mindenhez, és — néhány nappal azután Pest utczáin sétálgatott bokharai öltözetében. Az első napok alatt alig tudott szóhoz jutni bámulatában, mert minden varázsszerűnek tünt fel előtte. Mindent megbámult, a mit csak látott; az utczai járda kockára faragott köveitől kezdve egészen föl a magas épületekig és tornyokig, s könnyen elgondolható, hogy milyen furcsa kérdéseket, milyen különös és néha felette komikus megjegyzéseket tett a puszták ezen gyermeke az első európai város közepette. A gyors járás az utczákon, az emberek és kocsik élénk lőtásfutása különösen meglepte őt. Legjobban pedig a nők lánczolták le figyelmét s nem tudá elképzelni, hogy a Frengik, akik máskülönben olyan okos emberek, miként engedhetik nőiket oly esetlen öltönyökben, minden felügyelet nélkül kóborolni. Nappal gyakran láttam őt a távirdasodronyoknál órákig leskelődni; hallani akarta a hangokat, melyek azokon végig futnak. Éjjel a gázlámpákat bámulá s kíváncsian tapogatódzott körül, hogy valjon csakugyan a vas ég-e?

A vendéglőben a fényűzés és pompa tulságosnak tetszett előtte, s minthogy az embereket csak öltözetök után ítélte meg, mindenkit nagy urnak tartott s gyakran mondá: „Óh ez az igazi boldog ország, hiszen itt nem is lát az ember szegényeket!“ A fürkésző tekintetekhez is hozzá szokott nemsokára, melyek őt mindenfelé kísérték. Egykori félelme a Frengiktől, egészen eltűnt, mindenkinek barátságos arcot mutatott s gyakran bocsájtkozott élénk beszélgetésbe bárkivel is, ki elébe akadt. Ami legsajátságosabb, egészen elfeledé, hogy itt őt senki se érti s kedélyesen diskurálgatott tovább, anélkül, hogy a megszóllítottak bámuló arca által zavarba jött volna.

Örömetst magammal vittem volna londoni utamra, de mégis jobbnak láttam egyelőre Magyarhonban hagyni őt. Szilády Áron és Budenz József, tudós barátaim vendégszeretőleg magukhoz vevék őt s mikor egy év múlva Angliából visszatértem, nem kevésbbé csodálkoztam el, ahogy tatáromat magyar öltözetben, a turbán helyett gondosan fodorított hajfürtökkel, furcsa illedelmességgel s némi feszes méltósággal viszontláttam. Nagyon rövid idő alatt magáévá tette a magyar nyelvet; mindenfelé szerették és szívesen látták s mikor legelőször láttam őt keztyűsen és feleziczomázva egy nővel szembe szépelgő beszélgetésbe merülve, a nevetést nem tudtam visszafojtani. Ki ez előtt két évvel még egy Medressze Mollahja volt, ma már fél dandyvá nőtte ki magát. Mi mindent nem csinálhat az ember egy keletiből! Minthogy a nyelvvel együtt az írást is elsajátította, barátaim jóakaratból nemsokára állomást is szereztek számára. A magyar akadémia könyvtárában alkalmazták s maig is ez állomásban van.

Ha új életmódja felől kérdezem őt s a keleti és nyugoti élet között levő különbségről beszélek vele, úgy találom, hogy multja álmoként lebeg lelke előtt, oly álmoként, melyre szívesen visszaemlékszik a távolból, de a melyet mostani helyzetével éppen nem cserélne föl. A honvágy nem ritkán bántja őt. A mi nyugoti műveltségünket következő okok miatt szereti: Először különösen tetszik neki a tökéletes biztonság a társadalomban s a kormány zsarnoki önkényének teljes hiánya. Közép-Ázsiában az országuton az embernek pusztá élete sem biztos a rablók elől s a városban örökös veszély fenyeget a hatóságok barbar rendeletei miatt. A gyakori kegyetlen kivégeztetések, a pusztító polgárháborúk még csak most tűnnek fel neki, mert látja itt, hogy ezer meg ezer ember érintkezik naponként egymással, anélkül, hogy veszekedés, verekedés és vérontás történnék, a mi pedig hazájában gyakran megesik. Másodszor az európai kényelem az, mely neki jól esik és őt ha nem is sokára, de a jelenben még lelánczolja. Látja, hogy nálunk egy egyszerű polgár lakhelye jobban el van látva, mint fejedelme palotája. A tisztaság ruhában úgy mint ételben, a finomabb modor, melyet itt az emberek egymással szemben használnak — mindezek mágnesek, melyek őt ide vonzzák anélkül hogy a zordon hazát elfeledtetnék vele. Harmadszor különös tetszésére van az, hogy itt a vallások és nemzetiségek közti különbségek alig érezhetők, mik azok a távol Keleten hatalmas válaszfalakat képeznek. Náluk otthon már az a gondolat is, hogy valaki a Frengik földéhez közeledik, bizonyos halál volna, s ime most ő ezen ország kellői közepében él nemcsak minden megtámadtatás nélkül, de sőt

mindenütt és mindig szeretettel és melegséggel fogadják őt.

Ami iszlam érzelmeit illeti, e tekintetben már saját szemlélődései világosíták fel őt. Ugyanis észrevette, hogy minél jobban közeledett a Nyugothoz, a mohamedán fanatizmus annál inkább apadott s minthogy ugyanazon mértékben az emberieséghez és jó rendhez is mind közelebb jött, csakhamar gyanitnia kellett, hogy az Iszlam, legalább is az az Iszlam, melyet ő ismert és vallott, a polgárosodásnak és azon finomabb életmódnak, melyet ő Európában talált, határozott ellensége. Gyűlöletet vagy rosszalást az arab proféta tanait illetőleg még ugyan nem nyilvánított, de okoskodásai és szemlélődései eléggé elárulják, hogy belsejében hatalmas változás ment végbe. Anélkül, hogy a nagy különbség okát Kelet és Nyugot között feltétlenül a keresztyénségnek akarná tulajdonítani, következtetéseiben már mégis annyira ment, hogy most már a mi nyugoti műveltségünk és életmódunk összeférhetetlenségét a Mohamed tanaival ő is átlátja. Határozottan még nem nyilvánítá nekem, hogy melyiknek adja az elsőséget s bizonyára sokáig fog tartani, míg egy olyan gondolatot nyíltan ki mer mondani. Mindazáltal célzatai és szakadozott észrevételei azt bizonyítják, hogy ő ezen kérdésekkel sokat foglalkozik s önmagával még mindig heves küzdelemben áll.

És így történik ez minden muzulmánal, ha egyszer nyugoti civilizációnkkal megismerkedett, legyen bár tatár, arab, persa vagy török. Teljes átlépés a régi műveltségből az ujhoz csak ritkán történik. Azon fellette fontos kérdés, hogy valyon a keleti vagy nyugoti polgárosultság, valjon Krisztus vagy Mohamed

tana jobb-é? Ázsia népeinél még sokáig megfajtatlanul fog maradni; mondhatnók egészen addig, míg a nap sugarai nálunk mérsékelt, amazoknál pedig égető hőséget okoznak; addig, míg a Kelet és Nyugot között a külső elválasztás fenn fog állani. Ha Krisztus tanait a keletieknek tetszetősebbekké tudnák vagy akarnák tenni, ha a megtestesülésről, szent háromságról stb. szólló tételeket félre lehetne tolni és az ilyen módon megváltoztatott tant a Korán helyébe lehetne tenni, ezáltal kínálkoznék némi eshetőség arra, hogy egy csekély, habár nagyon csekély lépést is tehesünk előre; egy csekélyt, mondom, mert a keresztyénség, bárha keleti föld terméke, mégis rég olyan növénynek mutatta be magát, mely csakis nyugoton tenyészhetik. És ki akarná ignorálni azt, hogy a Koránt és a Védákat keleti szellem találta ki, az tartotta fenn és az dicsőítette azokat oly nagyon, mint semmi mást még soha? Kiszorittatásuk új, hasonnemű termékek teremtését vonná maga után; sőt hajlandó vagyok azt állítani, hogy a keleti földön a Krisztus tana maga is kevés idő múlva a Korán vagy Védák egy nemévé változna át, s kellene is átváltoznia, hogy a keletiek azt valóságos tulajdonuknak érezhessék. Igaz, hogy a nestorianusok, örmények s a keleti egyház más hivei is mindnyájan keresztyének; de a mily nagy a különbség köztök és európai hitfelek között, épen oly kevésé különböznek gondolkozásmódjokban, nézeteik- és érzelmeikben máshitü földiektől Keleten.

XI.

Fővárosi élet Bokharában.

„**H**adzsi, te ugy is sok országot láttál már; mond csak, van-e a világon még egy város, melyben oly kellemesen lehet élni, mint Bokharában?“ Ez vala a kérdés, melylyel a tatár fővárosban oly gyakran alkalmatlankodtak nekem azok is, kik már többször meglátogatták Indiát, Persiát és Törökországot. Hogy mit felelhettem ily esetekben, könnyü átlátni. Az ily kényes természetű kérdések ép annyira zavarba ejtik az utazót Párisban, Londonban és Pétervárt, mint Konstantinápolyban, Teheránban és Bokharában. Hiúságot mindenütt találhatunk, s habár egy és más tekintetben elismerik is az elsőbbséget, mégis városok és országok épen ugy mint egyesek mindig törekeshetnek bizonyos tulajdonságokat kiemelni, melyekben felülmulthatatlanoknak tartják magukat. Ezen előjogok egy összehasonlító átnézetnél gyakran kicsinyesek és nevetségesek, de csak világpolgárok tesznek összehasonlító átnézeteket és az ember mint városi Ázsia belsejében is épen az, a mi nálunk Európában.

Bokhara, a tatár műveltség ezen középpontja, kétség kívül sok olyannal bir, mi egy fővárosra emlékeztet,

főleg az idegenre nézve, ki hetekig tartó pusztákon és sivatagokon át jutott oda. A fény, melyet lakásokban, öltözőekben és életmódban úznak, összehasonlítva Nyugot-Ázsia városaival, alig méltó említésre; mégis van abban valami sajátságos, s legkevésbé sem lehet csodálnunk, ha a szokás és önszeretet a bokharaiakat büszkévé teszi fővárosukra.

Az agyagból és fából épített háznak görbe és meszeletlen falaikkal még komorabb kinézése van, mint más mohamedán városok lakainak. Ha az alacsony ajtón át az udvarba lép az ember, azt hiszi, hogy egy várba jutott. Minden oldalon magas védfalak vannak emelve, nem annyira a tolvajok ellen, mint inkább a szomszédok kacsintgatásai ellen. Bokharában, a leggyalázatosabb bűnfészekben, melyet Keleten ismerek, már a távolból vetett pillantást is megbecstelenítőnek tartják. Az egyes szobák száma a tulajdonos vagyoni állása szerint változik. A nagyobb rész a háremet foglalja magában, melyet itt Enderun-nak (belső hely) neveznek; továbbá a kisebb vendégszobát és elfogadó termet; ez utolsót, a ház legtágasabb részét, leginkább felékesítik; mint minden szobának, úgy ennek is kettős padlása van, melyet lomtárnak használnak. A padozat téglákkal és kövekkel van kirakva és csakis köröskörül a falak hosszában van szőnyegekkel ellátva. Az egyik szegletben egy kivájt négyszögű kő van felállítva, hogy a szent mosakodást a szobában nyugalmasan lehessen végezni, ez oly szokás, mi egyetlen mohamed országban sincs meg. A falakon nincs valami különös diszitmény, csak is arra vannak virágedények és különös arabeszek festve, mely Mekka felé van fordulva. Az ablakok egyszerű nyílásokból állanak, kétfelé nyíló fatáblákkal;

üveget sehol sem lehet találni s még annyi fáradságot is kevesen vesznek maguknak, hogy zsirba mártott papírt használjanak. A butordarabokat, melyek egész Keleten ritkák még, itt nevökről is alig ismerik; s nem is igen csodálkozhatunk azon, mert gyakran magam is Európában megfordult keletieket így hallottam beszélni: „Nem esztelen-e a Frengiknek az a szokása, hogy szép, tágas szobáikat egy csomó asztallal, kanapéval és egyéb eszközökkel úgy megtömik, hogy alig marad nekik annyi hely, hova kényelmesen leülhessenek (t. i. a földre)?“

A fényűzés a ruházatban egészen megfelel a háznak és berendezésének; posztót igen ritkán lehet találni, és azt a khán csakis mint különös ajándékot osztogatja főbb hivatalnokainak. Különböző minőségű aladsát (gyapot kelme) használnak ruházatul minden osztálybeliek, a királytól le a dervisig, télben és nyárban. Bárha a bokharai felső ruha alakja mindig hasonlított egy bokáig érő hálóköntöshöz, szabásában, ujjában, nyakában és szegélyzetében mégis van időnként némi kis változás, mely megfelel a mi divattrendszerünknek, s melyre épen oly szigoruan ügyelnek Bokharában, mint Párisban. Egy dandy Bokharában igen ügyes, hogy turbánja a szokott divat szerint legyen ránczolva, minthogy ez jó izléséről tanuskodik. Különös gondot fordít shawljára, melyet alsó ruhája csipőjéhez van szorítva, ugyszintén kosbag-jára, mely erről lecsüng; ez utóbbi egy több ágból álló bőrdarab, melyen egy vagy két kés hüvelyével együtt, egy kis theazacskó, egy miszvak (fogtisztító) és egy bőrzacskó a rézpénz számára stb. függnék. A közép-ázsiaiainak ez nélkülözhetetlen kelléke, és az egyes tárgyak minősége

és becse után ítélik meg az ember állását, jellemét és neveltetését.

A ki Bokhara fashionable világát akarja látni, az pénteken délelőtt 10 és 12 óra között álljon meg azon utcán, mely Deri Rigisztántól a Meszdsidi kelanhoz (nagy mecset) visz. Ekkor szokott az Emir nagyjai kíséretében, teljes diszöltözetben a pénteki imára menni. Mindenki legjobb ruháit ölti magára s lovát, mely itt a fogatokat helyettesíti, a legfényesebben disziti fel. A bő, kemény és kirívó színű atresz-(selyem)-ruhák feltűnő ellentétben állanak a sarkantyus hosszú csizmákkal. Igen komikus azon vánszorgó, jobbra és balra himbáló járás, melyben mindannyian ki akarnak tűnni. Azon ingadozó és csoszogó járást (reftari khiraman), melyet Kelet költői oly bájteljesnek találnak s melyet a szellőtől megmozgatott Cyprus hajlongásaihoz hasonlítanak, Persiában és itt igen gondosan tanulmányozzák. Előttünk európaiak előtt egy ily divat embere úgy tűnik fel, mint egy hizott lúd, mely bízogva megy haza a mezőről; még sem kellett volna nevetéssé tennem, mert a mi feszes és gyors mozgásunk épen annyira visszatetszik a keletinek, s udvariatlannak kellene lennem, ha felhoznám azon hasonlatot, melyet ők velünk szemben használnak.

Nem kevésbé feltűnő Bokharában az, hogy a férfiakat bő és világos, a nőket szűk és sötét ruhában látjuk. Bokharában, hol az iszlám keleti műveltség ős bélyegét leghivebben megtartotta, a nőknek, a keleti törvényhozás ezen mártýrjainak, legrosszabb dolguk van.

Törökországban a keresztény elemekkel való érintkezés máris sokat változtatott és a jasmakot (fátyol)

inkább tekintik az öltözék kiegészítő részének, mint valamely bilincznek. Persiában még eléggé el van ugyan takarva a női világ, de mégis kiáltó színű csaksurt (nadrág és harisnya egy darabban) viselnek, és a rubend (vászonfedő, melyen a szemek számára hálózattal van) aranyos boglárokkal van ékítve. Bokharában még semmi nyomát sem lehet észrevenni efféle türelmességnek. Itt a nőknek semmijök sincs, mit éknek és diszitménynek lehet nevezni. Az utcán egy sötétkék hosszú kabáttal tekerik körül fejüket, annak üres ujjai hátra vannak akasztva, úgy hogy kissé hátulról tekintve Bokhara szépeit, az ember hajlandó vándorló ruhataratóknak tartani. Az ábrázatot s még a mell nagyobb részét is egy lószőrből szőtt fátyol fedi, egy oly szövet, melyet nálunk Európában még szitának is igen rosznak tartának, és ennek az arczczal és orrali érintkezése bizonyára nem lehet kellemes. A lábbeli idomtalan nehéz csizmákból áll, melyekben a szegény női lábacskák egy csomó kapeza között rejtőznek.

Egy ilyenmű öltözék nem nagyon csábító és még ebben sem szabad igen gyakran az utcára menniök. Előkelő és jóhirű nőknek soha sem szabad a bazárt és nyilvános helyeket meglátogatni; a bevásárlásokat a férfiak teszik, s ha rendkívüli látogatások ki is csalják őket, úgy illik, hogy mint szegények és öregek tünjenek fel. Azt kívánni, hogy egy 18 vagy 20 éves ifjú nő, pezsgő életerővel, elfedve, egy botra támaszkodva járjon, s csak azért, hogy öreges kinézésével bizonyos tekinteteket kikerüljön, ez valóban a zsarnokság és képmutatás netovábbja! Az erkölcsösségről ily téves fogalmakat az egész Keleten többé vagy kevésbé mindenütt találhatunk, mégis sehol sincsenek oly lázító

példái a keleti szélsőségnek, mint Bokharában, az ó-
iszlami műveltség ezen székhelyén. Konstantinápolyban
s úgy mint Törökország más városaiban is vannak bi-
zonyos Szeir-jeri-k (sétatér), hol a nők, bár csendesen és
elrejtve, de mégis élvezik bizonyos mértékben a férfi-
világ társaságát. Teheránban, Iszfahánban, Sirázban
szokás az, hogy a feleziczomázott nők pompás lovaikon
a város környékében fekvő búcsuhelyeket meglátogat-
ják. A szent sirja rendez-vous helylyé lesz és imák
helyett gyakran mondanak egymásnak szerelmi vallo-
másokat. Bokharában mind ezeknek még árnyékát sem
lehet észrevenni. Soha sem láttam együtt egy férfit és
egy nőt nyilvános utczán, az emberek kikerülik saját
házastársukat (mi talán nálunk Európában sokaknak
tetszenék), mert minél kevesebbre becsülnek egy nőt a
nyilvános helyeken, annál nagyobb a tisztelet, melyet
iránta tanusítanak, és ismeretes dolog, hogy ha az emir
nejei valahol megjelennek, a férfiak mindenikének gyor-
san kell onnan távozni.

Hogy és minő társaságos élet lehet oly viszonyok
között, mindenki könnyen elgondolhatja. A hol annyira
el van különítve a két nem egymástól, ott a társada-
lom soha sem mutathat örvendetes látványt; minden
mesterkélt, minden tettetett, minden elnyomott azon
természetellenes törvények alatt, melyeket, isten paran-
csaként levén fölállítva, szigoruan meg kell tartani.

Ha a nyilvános életet akarjuk tanulmányozni, elő-
ször a theabódékat kell fölkeresnünk, melyek a külön-
böző osztályok gyűlőhelyei. A bokharai vagy a közép-
ázsiai általában, ha nincs valami különös sürgős teendője,
bizonyára nem tud elmenni két vagy három theabódé
mellett egymásután. Mint már mondtuk, mindenki

magával hordja theazacskóját, melyből, midőn belép, egy bizonyos adagot a hely tulajdonosának átnyújt, kinek főkeresete inkább a meleg víz, mint a thea eladásában áll. Nappal s főleg nyilvános helyeken csak könnyű, czukornélküli theát isznak, egy vagy két *gulcsé* kíséretében; ez juhzsirból és lisztből készült pogácsa, melynek előállításában Bokhara kitűnik. Minthogy a thea megfűvását, bár minő meleg legyen is az, a legnagyobb illetlenségnek, sőt véteknek tartják, a közép-ázsiai addig himbálgatja a csészében kedvencz italát, míg az megiható lett. A jobb könyököt a balkézre támasztva, különös bájjal kell a csészét rázogatni, hogy illedelmes embernek tartsák és egy cseppet sem szabad elöntenie. Órákon át képes csevegni a bokharai egy ilyen theakörben, és a mily kevésbé fárasztja ki őt a társalkodás, ép oly kevésbé van ellenére a végtelen theaivás, s előre lehet tudni, mennyi idő szükséges, hogy bizonyos theanemeket végigizzadjon. Valahányszor a kanna kiürült, a kifőzött thealeveleket körbe nyújtják, s csak annyit szabad venni, a mennyit két ujj között meg lehet fogni, minthogy ezt ezen hivatott theaivók úgy tekintik, mint valóságos csemegét.

Nagyobbszerű időtöltések azon kirándulások, melyeket a város környékére tesznek, részint a szentek sirjaihoz, részint a szentség hírében álló bizonyos isan-ok (hitfőnökök) khanka-jához (klastrom), vagy a Dervaze-imám közelében fekvő Csiharbag-Abdullah-Khan-ba. Az elsőnemű kirándulásokat Ziaret-nek (búcsumenet) nevezik, de a vallás mégis igen gyakran csak czég, s ha mondanak is el néhány rövid imát, a teljesített kötelesség kontójára nemsokára a legaljasabb vétkeket követik el. Persiában, főleg Ispahan némely városrészeiben, gyakran

részesültem azon lázító látványban, hogy az emberek a benső áhítatosság után azonnal a leggyalázatosabb tivornyaiba rohantak, de Bokharában tett tapasztalataim mégis árnyékká süllyeszték a persák bűneit. Bokhara erkölcsi romlottságát leírni teljes lehetetlen. De hogyan is lenne másképen? Ott, hol a szüziességet és erényességet a tökéletesség oly tulzott és nevetséges fokára akarják emelni, mulhatatlanul a legélesebb ellentét szélsőségébe kell esni.

Egy khanka meglátogatása költségesebb élvezet, mint a búcsujárás egy sirhoz. Valamint a meghalt, úgy az élő szenteknek is vannak bizonyos elfogadó napjaik. Ott ő szentsége utódai azok, a kik az adót elfogadják, s itt azon szerencsében részesül az ember, hogy magok a szent kezek által ürittetnek ki a zsebek. Az isan mindig komorabb kedélyű látogatás alkalmával mint rendesen, és a mint szent szeme már a vendég külsejéről fölismeri az elveendő ajándék mennyiségét, ép azon mérték szerint szokott hosszabb vagy rövidebb áldásokat is mondani. Ilynemű jelenetek engemet, ki mint alárendelt néző szerepeltem, mindig érdekelték, és egyet, a melyen szivemből hoszszasan nevettem, soha sem fogok elfeledni.

Bokhara környékén betértem egy hitfőnökhöz, hogy áldást és egy kevés pénzsegélyt kérjek tőle. Az elsőt csakhamar megadta, de a másodiknál vonakodott. Ekkor jelentkezett egy turkomán, hogy egy áldóimát nyerjen; bebocsáttatott, ő szentsége a legnagyobb buzgósággal tette meg a hokuspokust; a turkomán úgy ült ott mint egy ártatlan bárány, és miután hathatósan meg lett lehelve, pénzzacskójába nyult, a melyből egy néhány darabot, a nélkül hogy megszámlálta vagy

megnézte volna, az oldó kezeibe tett. Én láttam, hogy az utóbbi miként dörzsölé meg ujjai között az ajándékot, s valóban meg voltam lepetve a mint nekem intett és a pénzdarabokat a turkomán jelenlétében, a nélkül hogy csak meg is nézte volna, átadá.

Az mégis nagylelkűség, fogják mondani némelyek. Igen, én is úgy gondolkoztam egészen addig, míg a bazarba mentem, hol egy kenyérárus a pénzdarabok egyikét mint hamisat nem akarta elfogadni; a többieket előmutattam, s mindeniket is rosznak és értéktelennek találta. Az ép oly ravasz, mint babonás nomád a nem valódi árut hasonló pénzzel fizette, és miután ő szentsége az érczet már fogásáról megismerte, engem tettek vele szerencsésné és a kettős gazságnál én voltam az utolsó megcsalatott. Midőn a város környékére kirándulásokat tesznek, a jobb birtokosok konyha és theaeszközeiket is magokkal szokták vinni. Mások az ily összejövetelekre alkalmas helyiségeket keresnek fel. A mily kevésbé szeretik az út közelében telepedni le, éppen annyira igyekeznek hogy a bódében lehető legjobban el legyenek rejtve. Minthogy az a szokás, hogy minden elmenőt, bárminő állásu és koru is legyen az, különbség nélkül, az evéshez és iváshoz meghivnak, azért jogosan tartanak attól, hogy a szokásos köszönés „khos!“ (jó) helyett sok résztvevőt találának. Valakit meg nem hívni, rút véteknek tartják, azonban csak egyes vidékeken szokták feltétlenül elfogadni a felszólítást. A legnagyobb és mégis csak látszó vendégszeretet ezen szabályai mindkét félre nyomasztók és kellemetlenek, és a meghívó megütközött, sőt mondhatnám zavart arczvonásai előttem mindig furcsán tüntek fel. Általában ezen egyes körök tekintete igen szomorú vidámság képét mutatja

fel. Ámbár nincsenek szűkében a nyers élczeknek, nevetéseknek és kiabálásoknak, de mégis ott, a hol a társaság koronája, a nő hiányzik, ott minden hiában való, ott nem lehet és soha sem is fog valódi élet lenni.

Ha nem csalódom, a Csiharbag-Abdullah-Khan még legtöbbet tud felmutatni abból, mi egy nyilvános mulatóhelyet jellemez. Ez egy magos fáktól elég jól beárnyékolts hely, melyen át egy csatorna foly; ennek partjain pénteken délután szoktak megjeleneni nagyobb-részt a számos medreszé-k növendékei és a tehetősebb osztályok ifjai. Mint mindenütt, úgy itt is nélkülözhetetlen a theaedény, de mint egyedüli nevezetessége ezen helyiségnek érdekessé teszik a kosviadalok, melyeket itt szoktak tartani.

Ezen erős és fölizgatott állatok vad egymásra rohanása, a két homlok hatalmas összeütése, de főleg a kísérlet, hogy ellenöket visszataszítsák, oly látványt nyujtanak, mely a bokharait valamint minden közép-ázsiait szerfelett gyönyörködtet. A mi a bikaviadal Spanyolországban, a mi a lófuttatás Angliában, az Turkesztánban a kosok küzdése. A kosokat erre betanítják s valóban feltűnő, hogy ezen állatok némelyike miként áll ki száz lökést is. A közönség fogadásokat tesz, a mint ezek a szinkörben megjelennek, t. i. a felett, hogy egyik vagy másik kos hány ütést fog kiállani. A gyengébb néha visszavonul, de igen gyakran az egyik vagy másik viaskodó összerogyásával végződik a harcz, a mi a koponya szétzúzása miatt következik be. Szörnyű látvány, mégsem annyira Tatarország közepében, mint nálunk Európában, hol ilyenemű játékok még vannak, és a melyekben némely művelt nyugati országok még időtöltést találnak.

A bokharai fővárosi élet külső színezetét a következő rövid vázlatban kísértem meg ecsetelni. Reggel, — gondolom még nap feljötte előtt, minthogy vallásos kötelezettségének mindenki kora reggel tesz eleget, — lehet egyes egyéneket találni, kik félig álmosan, félig megmosdva, félig felöltözve a legnagyobb gyorsasággal sietnek a mecsetbe, mert az elkésés nemcsak szégyent, hanem büntetést is vonna maga után. Ezen vakbuzgók gyors lépéseikkel felköltik a részint utcazúgokban, részint trágyadombokon alvó kutyákat. Ezen elsoványodott mocskos kutyák, melyek mellett konstantinápolyi testvéreiknek még fejedelmi kinézésök van, beszélő bizonyosságai a képmutató bokharaiak fös vénységének. A kutyákkal egyszerre ébrednek fel a tatárfőváros pariai, kik semmivel sincsenek jobban elszállásolva. Azon szerencsétleneket értem, kik a gyógyíthatatlan fehér rühvel eltelve, az utcaszegleteken nyomorult sátrak alatt laknak. Persiában is vannak ilyenek, de távol a városoktól és faluktól, a főutakon, itt pedig az egészségügyi szabályok hiánya miatt a város közepén túrik őket; sorsuk mégis a legborzasztóbb a mi csak földi halandót érhet, s legnagyobb szerencsétlenségük az, hogy még sokáig élnek. Mig az anya átokban nemzett gyermekét egyes rongyokkal betakarja, az atya többnyire elrutitott sarjadékaival az út mellé ül, hogy az elmenőktől alamizsnát kérjen. Alamizsnát, hogy egy oly életet éldelgessen!

Miután a nap ezen irtózatoss látványokat már eléggé megvilágította, a város is minden részeiben lassan fölédni kezd. Az emberek csoportosan térnek haza a mecsetből, és már lehet találni a minden kapun benyo-

muló szamar-csordákat is, a melyek fával, gabonával, fűvel, nagy tejfazekakkal és tejfölesedényekkel megterhelve a legvegyesebb zúrzavarban mozognak a szűk és görbe utczákon. A hajcsárok rikoltásai közé vegyülnek a vásárlók és eladók alkudozásai és a szamarak erős „iá“-jai (miért ezen állatok Bokharában mindenfelé hiresek). Első tekintetre azt hinné az ember, hogy itt a forgács tejjel, a fű tejfellel, a szén gabonával, a selyembogárgubó savával tutti-fruttiként tálaltatik fel. De nem, semmit sem öntenek el, semmit sem döntenek fel. A hajcsárok ugyan testvériesen el szokták egymást páholni, mégis minden sértetlenül eljut rendeltetése helyére. Napfeljötté után egyórával már sirsaj (tejes thea) csészéje mellett ül a bokharai, a mely italt a fekete dohányhulladékforma téglatheából főzik s tejjel, tejföllel vagy megsózott juhzsiradékkal dúsan megfűszerezik. A tatárok ezen kedvencz italát, melybe egy csomó kenyeret aprítanak, inkább levesnek lehetne nevezni s mindamellett is, hogy izét oly jónak mutatták fel nekem, mégis csak alig tudtam megszokni.

A thea után megkezdik a napi munkát s az utczákon bizonyos élénkséget lehet észrevenni; hordárok nagy csomaggal megrakva sietnek a bazárba. Ez a zsibkereskedők portékája, kik áruikat minden estve összehcsomagolják s haza viszik. Itt egy nagy sor üres két pupú tevét vezetnek a karavánseregbe, melyek közép-ázsiai termékekkel megrakva minden irányba szét fognak menni, ott Oroszországból érkezik egy nehéz karaván, melyet a vámszedők és társaik kémlő szemekkel kísérnek, mert a hosszú csomagok hitetlen kezek által előállított becses termékeket tartalmaznak,

melyeket a nemes Bokharában kétszeresen kell megvámolni. Nemzet- és vallás-különbség nélkül sietnek a kereskedők a karaván után, s az ujdonsült árucikkeket gyakran már a kicsomagolás előtt is elárusították, és az ily perczekben afghanok, persák, tadsik és hinduk sokkal felindultabbaknak látszanak, mint a mi börzehőseink Párisban, Bécsben, majnai Frankfurtban stb. Csak a kirgiz, ez a pusztáról megérkezett tevehajcsár, a legnyugodtabb mindenik között. Ő egészen meg van zavarodva és nem tudja, hogy az agyagkunyhók fényét, a ruházatok színét vagy a hullámozó tömeget bámulja-e. Előttem mindig a legmulatságosabbnak tünt fel az, hogy a bokharai az ő nagyvárosi minőségében, miként gunyolta ezen nomádokat, és az ő finom szokásai és műveltsége által miként akarta megszégyeníteni a puszták fia darabosságát.

Mialatt a bazárélet lármájával, zajával, kiabálásával, alkudozásával, kalapácsolásával, veszekedésével és kopogtatásával teljes folyamatban van, az alatt a tudni-vágyó ifjuság a számos medresze-t (collegium) rajongja körül, hogy a haszontalan tudományokban nagyobb ostobaságot és aljasabb képmutatást tanuljon. Legérdekesebbek a gyermekiskolák, melyek a bazár közepén, gyakran 10—15 kovácsműhely közvetlen szomszédságában vannak fölállítva. Ezen nyilvános tanodák valóban komikus látványt nyujtanak, midőn bennök egy mollah, több gyermeksortól környezve, ezen pokoli zajban olvasni tanít. Hogy ott, hol erőteljes karok kezelik a kalapácsokat, egyetlen egy hang sem hallható, könnyen lehet gondolni. Tanító és tanítványok oly vörösek lesznek a kiabálástól, mint a kakaspuly-

kák, és mégis csak a szájak vad felnyitása és az ezek kidagadása bizonyítja, hogy ők tanulnak*).

A déli órákban (csak a nyár folyama alattiakat értem, mert a téli időszakról nincs személyes tapasztalatom) valamivel csendesebb lesz az utcákon és a bazárban. A vizeztartóedények és csatornák partjain a szent mosakodással foglalkoznak az igazhivők. Mig az egyik izzadt és mocsokba fullt lábait mossa, a legközelebb álló ugyanazon vizet már szájmosásra használja, a harmadik pedig éppen szomját enyhíti azzal. A víz, a mely több mint 120 pintből áll, az iszlám rendelete szerint vak, az az piszok és szenny elenyésznek abban s az igazhivőknek azon kiváltsága van, hogy minden mocsokot úgy élvezhetnek, mint tisztát. A mecsetbe menés után minden újra éled; másodszor térnek a napi munkához, de ez erőre és tartósságra nézve meg sem közelíti az első. A muzulmán lakóság korán megszűnik munkálkodni; és csak a zsidók és hinduk foglalkoznak hosszasan; az első, kik itt nagyobb részt selyemfestők, félénken és remegve mozognak az utcákon, megrettentve a hosszú és nehéz szolgaság által; az utolsók folytonosan futnak ide s tova, mintha örültek volnának, és bátor magokviselete azt bizonyítja, hogy hazájok nincs távol s nem régen volt, midőn nekik is meg volt saját kormányuk. De ki ismeri Izrael szerencsétlen gyermekeinek hazáját? Ki emlékezik még arra az időre, midőn ők is uralkodó nemzet valának?

*) Bazár közepében berendezett iskolákat Persiában is lehet találni; ezek a legjobb gyermekiskolák, de mégis megfoghatatlan előttem az, hogy a keletiek miként tudnak tűrni egy ily természetellenes dolgot és hogy ezen nevelőintézeteket miért nem helyezik inkább valamely csendes utcába.

Három óra van naplemente előtt. A társaság java a khanká-ba (klastrom) megy, hogy ott vallásos irodalmi élvezetben részesüljön. Ez a Mesznevinek, egy költeménynek nyilvános felolvasása, a melyet a nap ezen óráiban begyakorlott olvasók tartanak a khanka előcsarnokában. A keleti bölcsészet ezen remekműve a földi lét felőli elmélkedésben igen sok felemelőt tartalmaz, a versezet, irály és hasonlatok valóban elragadó szépek, de a hallgatók Bokharában nincsenek azon helyzetben, hogy ezt megérthessék, és lelkesültségük mindig csak színlelt. Ily körben gyakran volt oldalam mellett egy férfi, ki enthusiasmusában mélyen felsóhajtott és ordított, mint egy bika. Egészen el voltam bámulva és a mint később jelleme felől tudakozódtam, hallottam meg, hogy ő a legzsugoribb fősvény, a kinek több háza van és mégis egy fillérért bukfenczet hányna. Mindenki távol van attól, hogy életét az olvasmány szelleméhez idomítsa, de mégis szokás az, hogy a szavak szépsége megragadja őket. Mindenki tudja, hogy szomszédjának sohaja és fölkiáltása hamis, de mégis vetekednek a lelkesültség nyilvánításában.

Még mielőtt a lemenő nap utolsó sugarai elenyésznének a nyugoti homok-pusztában, a tatár főváros már nyugodni kezd. A beálló hűvös idővel eltűnnek a fojtó porfellegek. Sok ház előtt, ott, hol a csatorna vagy a vizeztartó közel van, öntöznek és sepernek. Letűnnek az árnyékba, hogy bevárják az esti imára való ezánt, miután valóságos csend áll be, mert azonnal mindenki a hatalmas pilaf tál körül ül s miután a gyomrot ezen nehéz és kövér étellel megtölték, elmulik a sétára menés kedve. Naplemente után két órával minden utca kihaltnak látszik. A sötét éjben csak a fel- és lejárákáló

mirsebek (éji örök) nehéz léptei visszhangoznak, kik a legszigorubb rendőrséget kezelik a tolvajok és szerelmi kalandosok ellen, s a legbecsületesebb embert is elfogják, ha háza küszöbét átlépte azután, hogy a fejedelmi takarodó trombitái mindenkinek alvást parancsoltak.

Azt, a mi a bokharainak ezen városi életben anyyira tetszik s a mi őt oly elfogulttá teszi fővárosa előnyei felett, könnyű kitalálni. Nem egyéb, mint az életmód megszokott egyszerűsége, melyben még kevés fényűzés van és a melyben a külső formaságok csak kevésbé teszik észrevehetővé az osztályok közötti különbséget. Az egyenlő szegénységbe való ezen belenyugvás, vagy jobban mondva, a látható vagyonkülönbség hiánya, Bokharát sok ázsiai szemében igen kedvencz helylyé varázsolja. Teheránban egy persával találkoztam, a ki 15 évig rabszolga volt Bokharában, és mégis siita hazájában, rokonai között a tatár főváros után sohajtozott és epedett. Kezdetben tetszett neki a persa székhelynek európai fényűzési czikkekkal kirakott bazárja, mert gyermekiesen örült annak; de később mégis látta azt, hogy a gazdagok minő vásárlásokat tesznek, és hogy őt szegényes kinézésű gyapotruhájában itt mindenki miként vetette meg. Nem csoda tehát, ha azon helyre vágyott vissza, a hol, semmi nagyobb földi kényelmet nem ismerve, szemében egyetlen töviset, szívében egyetlen fájdalmat sem érzett.

XII.

Bokhara, az Iszlam támasza.

Motto: „Bokhara mirevi divanei,
Laiki zend'sire zindan khanei.“
„Bolond vagy, ha Bokharába mégy,
Méltó, hogy lánczra fűzve légy.
Mesznevi.“

Hogy Bokhara magát az Iszlam főoszlopának s a még fennálló mohamedán tan legtisztább kútfejének tartja, általunk épen úgy, mint Közép-Ázsia más beutazóitól is, már említve volt. De a turkesztáni főváros emez előnyeit nem csak magok a bokharaiak, hanem egyszersmind a többi más vidékek és országok iszlamhivői és mindnyájan elismerik és magasztalják. A közép-ázsiai zarándokot vándorlása alatt Kis-Ázsiában, Arabiában és Egyiptomban feltűnő tisztelettel és megkülönböztetéssel fogadják, benne mindig az iszlam erényesség remekét látják, és ha a nyugoti mohamedán s különösen az ozmanli, kit az újítások, melyeket honában a mi polgárosultságunk hozott létre, mélyen megsértettek, szemeit a proféta hamisítatlanul maradott tanán akarja legeltetni — olyankor kiváló kegyelettel tekint a távol Keletről érkezett hit- és törzsrokonra; felsóhajt s e felkiáltással: „Ha Bokhara Serif!“ (Oh te nemes Bokhara!) véghetetlen sokat mondott.

Ama különbség, mely Ázsia keletének és nyugotának mohamedánizmusá között fennáll, valóban nevezetes jelenség s megérdemli, hogy közelebbről vegyük szemügyre. Ha Bokharában a Mollahktól azt kérdezém, honnan van az, hogy ők jobb mohamedánok, mint a mekkai és medinai emberek, hol Mohamed élt és működött, azt felelték nekem, hogy „a fáklya, mely sugarait a távol messzeségbe lövelli, saját lábánál mindig sötétségben marad“. Eszerint hát Mekka volna a fáklya lába, Bokhara pedig a távol messzeség. Ez ugyan képletileg véve helyes, de az európai nem elégszik meg az efféle hasonlatokkal s minthogy a tárgy valóban megérdemli, kísértjük meg először a kérdéses különbség lényegesebb pontjaival s azután másodszor annak okaival közelebbről megismerkedni.

Ha azon részleteket, mikben az Iszlam mindkét ponton egymástól eltér, meg akarjuk vitatni, főjellemvonásul azt hozhatnók fel, hogy a muzulmán a távol Keleten vad, fanatikus makacssággal ragaszkodik a Koránnak és a hagyományoknak minden pontjához, mint megtestesült keleti minden újítást rettegéssel és utálattal néz, egy szóval minden törekvése oda irányul, hogy a vallást azon az állásponton tarthassa meg, melyen az a proféta és első khalifák boldog korszakában (Vakti Szeadet) állott. De ez nem eléggé világos; mert az Iszlam azon vidékeken oly stadiumba lépett, melybe azt a Szunna némely tulzó magyarázóí akarták ugyan helyezni, de a melyben az a mi tudtunk valósága szerint soha sem létezett.

A fanatizmus, a képmutatásnak és ájtatosságnak eme főoka, minden vallást megbecstelenítve tartott addig, míg a társadalom a polgárosodás gyermekkorában

az igazi hit tiszta fényét nem láthatá. Minden nép és minden ország mutathat fel abból valamit, de sehol sem lép az oly szembeszökőleg előtérbe, sehol sem találkozzunk avval oly utálatos torzalakban, mint épen Keleten, hol a vallás, hogy a lelket művelhesse, többnyire a testtel bajlódik, a hol, hogy erkölcsi befolyást gyakorolhassanak, az emberek phisikai semmiségekkel foglalkoznak, és a hol, amint előre is föltehetjük, a bensőt erősen elhanyagolva, az egész világ csak a külszinre törekszik. Bokharában az az elv: „hogy az embernek csak mutatnia kell valamit; hogy mit gondol, avval senki sem törődik“, teljes érvénynyel bir. Lehet valaki a legnagyobb gonosztévő, a legelvetemültebb ember, csak a vallás külső kötelességeit teljesítse s kikerül mindezen, mind a más világon minden büntetést.

E nézet legtalálóbbs felvilágosítására szolgál a tolvaj Abdurrahman (Duai Duzd Abdurrahman) általános kedvelt imádsága, mely körülbelől 15—20 mondatból áll s története következőleg hangzik:

„Mikor még a proféta (Isten áldása rajta!)“, így szól a történet, „Medinában lakott, egy délután háza fedélzetére ment, hogy imáját végezze. Áldott szemével körülnézett s egy városnegyedben egy temetési menetet látott az utczákon átvonulni, melyet csak igen kevesen kísértek, de a koporsó csodaszerű fénnnyel, mintegy a rózsaszínű sugarak tengerével, volt körülvéve. Mihelyt imáját bevégezte, arra a helyre sietett, hozzá csatlakozott a halottas menethez és nagy csodálkozására azt vette észre, hogy a fény soha sem vált el a koporsótól, sőt még akkor se, mikor azt a sirba lebocsátották. A proféta alig tudott hova lenni bámulatában; elment a megboldogult nejéhez s kérdezé tőle,

hogy ki volt a férje? „Ah!“ mondá ez sirva, „Isten legyen irgalmas hozzája, ő az emberek javára halt meg, mert egész élte folytában utonálló és gyilkos vala, több könyvet facsart ki az özvegyek és árvák szemeiből, mint a mennyi vizet megivott. Minden tette és működése csak szerencsétlenséget okozott. Gyakran intettem őt, de mitsem használt. Mint bűnös élt és mint bűnös halt meg.“ „Mit“, kiálta a proféta mindig növekedő csodálkozással, „hát épen semmi jó tulajdonsága sem volt, nem mutatott-e megbánást, vagy nem bűnhődött-e valamikor?“ „Oh nem!“ zokogott emez, „csak minden estve gyalázatos napi munkája után ezt a néhány sort (és a kérdés alatt levő imát előmutatá) szokta elolvasni s akkor elaludott, hogy másnap újból vétkezzék.“ A proféta megpillantá az imádságot, rögtön elismerte annak csodálatos hatását s ugyanazon minőségben hagyta hátra az igazhivőknek is.“

Az arról szóló tannak nincs szüksége magyarázgatásra s könnyen elképzelhetjük, hogy hány közép-ázsiai követi el a legirtózatosabb tetteket a legjámborabb öntudatban, ha egyszer ilyen recipe à la Tetz-el elláthatta magát.

A mi pedig a külső formaságok ezen elvének kivitelénél leginkább szembeötlő, az a tisztaság törvénye, melyet Közép-Ázsiában a legszigorubb pontossággal szoktak megtartani, bárha, a mint tudva van, ott a legundorítóbb tisztátlanságra találunk. A mohamedán törvény szerint a test minden ürülés után tisztátalanná lesz és mosást igényel, még pedig a viszonyok szerint vagy kicsit (Abdeszt), vagy nagyot (Guszl). Ugyanazt kell a ruhák tekintetében is szem előtt tartani, melyek a legparányibb cseppecske érintése miatt is tisztítás alá

veendő*). Csak az elsőt követik az egész Iszlamban szigoruan s ámbár az utolsót se hagyják minden tekinteten kívül, mindazáltal Ázsia nyugatán soha sem találtam olyan embereket, mint Bokharában, kik meztelenül végzik imájokat, csupán abbeli féltökben, nehogy ruháik, anélkül hogy a szem észrevehette volna, valami uton módon be taláztatott szennyeződni.

Nem elég nevetséges-é, ha egy vallás, miként ez az Iszlamnál történik, füzeteket sőt egész könyveket írtele a felől, hogy hivi a nagyobb vagy kisebb ürülés után miként tisztítsák meg testöket? A törvény például Isztindsah-t (eltakarítás), Isztinkah-t (megmosás) és Isztibra-t (száritás) rendel, azaz hogy először is a hely megtisztítására egy kis göröngyöt használjon az illető, azután legalább is egy kupa vizet s végezetül pedig egy rőfnyi hosszú vászondarabot, hogy minden nyomot gondosan eltakarithasson. Törökországban, Arábiában és Persiában csak egyiket, névszerént az Isztinkah-t, Közép-Ázsiában pedig mind a hármat használják, sőt hogy ájtatosságukat annál jobban bebizonyithassák, a buzgó mohamedánok három, négy ilyen göröngyöt is hordanak turbánjokban, melyeket öök egy külön erre a czélra tartott késsel földarabolva, készletül tartogatnak. E parancs teljesítése gyakran egész nyilvánosan a bazárban történik, mivel lelkiismeretes kegyességöökkel sokan parádézni akarnak, és soha sem fogom elfeledni azt az utálságot, midön egykor egy tanitót láttam,

*) A keletiek szemében csak a kutyák és európaiak tartatnak falravizelőöknek. Ezen actusnál egész Keleten le szoktak kuporodni, mivel félnek, hogy álló helyzetökben ruháikat egy csepp el találja rondítani.

ki mindkét nemű növendékeinek a göröngy, vászon stb. kezelésében tapasztalati oktatást adott. E tan szégyenletessége senkinek sem tűnik fel, senki sem látja, hogy a phisikai tisztaság szélsőségeiből az erkölcsi szenny tulságaiba süllyednek.

Azt a tulságos szigort, melylyel Bokharában a hárem-törvényt megtartják, a nyugoti mohamedánoknál, de sőt a Vehabiták vakbuzgó felekezeténél is hiába keresnők. E természetellenes törvény szükségképen egy természetellenes bünt idézett elő, mely bár a törököknél, araboknál és persáknál is föltalálható, de aránylag véve szűkebb határok között, és melyet, mint megvetésre méltó vétket, a Korán magyarázói épen úgy kárhoztatnak, mint maga a közvélemény. Közép-Ázsiában, s névszerént Bokharában és Khokandban, e gyalázatos vétek borzasztó arányban van elterjedve s minthogy azt az ottani vallás védfalul tekinti a hárem-törvény áthágása ellenében és nem tartja bűnnek, ennélfogva az à la Tiberius házasságok egész népszerűvé lettek; sőt az atyák a legkevesebb lelkiismeretet sem csinálnak magoknak abból, ha fiaikat bizonyos évi fizetés mellett egyik-másik barátjoknak vagy ismerősöknek átengedik. Európai tollunk visszaborzad attól, hogy ezen undorító vétket egész terjedelmében vázolja; amit nyujthatunk, csak gyöngé czélzatok, de elégségesek annak kimutatására, hogy a tulságba vitt vallási buzgalom milyen bűnörvénybe vihet.

Épen így áll a dolog a szeszes italok eltiltásával is. A Korán nemcsak a bortól, hanem mindenféle más részegítő italoktól is tartózkodást parancsol, minthogy az eszmélet nélküli állapot az imádságnak vagy valami egyéb jámbor kötelességnek elhanyagolását vonná maga

után. Az Iszlam nyugoti hivei mindazáltal e tilalom alatt a szó szoros értelmében csak a bort (Sarab) értik és az Arak (pálinka) élvezetét, mely Törökország és Persia művelt osztályai között épen oly általánosan kedvelt, mint Oroszországban a vodki, már csekélyebb hibának tartják, sőt némelyek hinni akarják, minthogy a Koránban úgy sincs határozottan megnevezve, hogy annak élvezetét, vízzel vegyítve, nem is lehet különös bűnül felelőni. Bokharában pálinkát úgy mint bort csak felette ritkán lehet kapni, sőt még a nem mohamedánoknak, mint pl. zsidóknak és hinduknak sem szabad élni avval, csakis lopva, és az igazhivők szemeiben még az is nagy véték, ha csak a Sarab és Arak szókat valaki ajkain kibocsátja. Nemde, itt azt kellene hinnünk, hogy mindenfelé a legnagyobb józanság uralkodik? De milyen borzasztó az a pótszer, melyet a képmutatás föltalált!

A közép-ázsiaiak a szeszés dolgokat folyó és szilárd testekre osztályozzák és ugyanazon mértékben, melyben az elsőket megvetik, ugyanazon mértékben tartják ártatlanoknak az utóbbiakat, melyek alatt a narkotikumokat értik. Mik Konstantinápoly híres mákonyevői, kik ma már majd mind kihaltak, de kiket még e század elején is a hirneves Direkali téren bámulhattak a járókelők; mik az egyes Hasisevők Egyiptomban, mik a nem veszélyes Terjakkedvelői Persiában, összehasonlítva Közép-Ázsia *Bengija*ival? (Beng mérget jelent, melyet a *Canabis indica*-ból nyernek.) Az elsőben említett helyeken a mákony Bachus apó mellett nem sok hivat tudott szerezni magának, de Turkesztánban, hol ez utóbbi idegen, birodalma igen terjedelmes és borzasztók a pusztítások, miket véghez visz. A

bengeevők száma Bokharában és Khokandban különösen nagy s nem tuloztam, ha azt mondom, hogy a tudós- és hivatalnokvilágnak, mely az ottani értelmiséget képezi, három negyede e bűnnök áldozata. A kormány teljes közönnyel nézi, miként követnek el százan, sőt ezeren, öngyilkosságot, és senkinek sem jut eszébe, hogy azt betiltsa, de ha csak egy csepp bor élvezetén rajta kapnának valakit, azt már azonnal föltétlenül el kellene ítélni.

Ezeket s más ilynemű balfogásokat csakis a létező törvények tulságos pontosságú követésének lehet tulajdonitnunk s a világért sem ütközhetünk meg azokon annyira, mint ama nézeteken, melyek a keleti mohamedánizmusban a hagyományos tan eltérő magyarázata következtében kaptak lábra és a nyugoti mohamedánizmusnál nem csak hogy nem uralkodnak, de sőt némely ottani tudós már gyakran tévedéseknek is kiáltá ki azokat. Ezek között legelső sorban mindjárt a rendiségre vagyis vallásos társaságokra találunk, melyek Közép-Ázsiában szembetűnő módon el vannak terjedve s még pedig oly szigorú szabályok alatt, oly bensőséggel, melyet a keletiek jellegének, s főképen a közép-ázsiaiaknak alig ha tulajdonítottunk volna. Mig a nyugoti iszlam tartományokban az Oveiszik, Kadriek, Dselalik, Rufaik, Bektasik stb. különböző rendei, melyek iránt az Ulemavilág minden időben ellenséges indulatu volt, csak egyes, különösen fölhevült főket tudnak bűvkörükbe vonni, azalatt a Nakisbendik és Makhdumaazamik Bokharában és Khokandban a népesség tekintélyes tömegeit olvaszták be magokba, melyeket a rendi tiszték, kik az ideiglenes főnökök, szoktak kinevezni, vezetni és kormányozni. Minden

községnek, ha még oly kicsi is, a törvényszerű mollah-kon, reisz-eken stb. kívül még egy vagy több Isane-ja (rendi pap) is van, s mindig bámulnom kellett, mikor azt a vak engedelmességet és mély tiszteletet láttam, melylyel a rendi testvérek ezek iránt viseltetnek. Hogy ezek a nagy befolyásu Isan-ok a kormánynak gyakran utjában állanak, mondanunk sem szükséges, de ez utóbbi soha se merte őket akadályozni semmi részben, mert a rendi intézményt itt elválaszthatatlannak tartják az Iszlamtól s bárha Mohamed határozottan kifejezte hogy: „La Ruhbanitun fil Iszlam“ (az Iszlamban nincsenek barátok), mindazáltal a Khán, az ő miniszterei s nagyon sok Ulema, kik egyébiránt az Isán-okat, mint hatalmas vetélytársakat, szivökből gyűlölik, mégis gyakran hódolni szoktak a közvéleménynek annyiban, hogy egyik vagy másik rend külső jelvényeit fölveszik.

Nem kevésbé meglepő a keleti mohamedánok eljárása a törvényes ügyekben, melyeknél ők az Ürf-et, az az a bíró saját belátása szerint hozott ítéletét ott, hol a Seriat (Korán-törvény) nem elégséges, valamint a Kanunt is, a későbbi törvényhozóktól alkotott törvényeket, mint eretnek ujitásokat, elvetik és csupán a Szeriatot, vagyis a Koránból kifolyó törvénykönyvet tekintik csálhatatlan irányadónak. Hogy azon törvények, melyeket Mohamed ezelőtt 1200 évvel az egyszerű arabok társadalmi szükségleteire alkotott, minden földövnék és minden korszaknak nem felelhettek meg, azon épen nincs mit csodálkoznunk. Törökországban és Persiában a kijavítás szükséges voltát már régen belátták s jóllehet hogy az Ulemák, akik e lépés által hatalmukat aláásni látták, vonakodtak ellene, mindazáltal a kormány mindenütt igyekezett pótszerek által

az eredeti törvénykönyv hiányain segíteni. De Turkesztánban nem csak a mollahk, hanem a kormány maga is — egy szóval az egész világ a leghatalmasabb ellene van mindenféle nézetnek, melyek neta-lán tán a kiegészítések iránt fölmerülnének. Szemeikben a Korán „finom, mintegy hajsza, éles, mint egy kard s az élet mindennemű szükségének megfelel“, s minden máskép vélekedővel feketelelkű hitetlen gyanánt bánnának el. Pontosan a Korán rendeletei szerint esznek, isznak és ruházkodnak, az adók és vámilletékek fölemelésekor, a hadi dolgokban és az idegen hatalmakhoz való viszonyok tekintetében mindig a nevezett könyvet tartják szem előtt uralkodó szabályul, és valamint a családi életben is minden ujtás, mint bűn, a legszigorubban tiltva van, épen úgy Angliát, Oroszországot s azon újabb államokat, melyekről a Korán említést nem tesz, a tatár uralkodók de facto sohasem ismerhetik el, sőt inkább kötelességöknek tartják a Dsihad (vallásháboru) törvénye szerént e föltolakodókat megtámadni, a mi természetesen, miként a jelenkor mutatja, végromlásukat fogja előidézni.

A siita persákhoz is más viszonyban állanak a keleti mohamedánok, mint nyugoti hitfeleik. A mint tudva van, ez a szakadás, természetesen igen sokszor csak időleges czélok ürügye alatt, hosszas és vérengző harcokat idézett elő. A törökök és arabok az Akkojunlu és Karakojunlu uralkodó családok első villongásai óta gyakran mérkőztek meg a persákkal pusztító háborukban, mély gyűlölet és keserű harag választá el a két felekezetet, de az elsőbbek soha se mentek annyira, hogy siita ellenfeleiket az Iszlám szövetségéből kitaszítsák. A persát eretnek muzulmánnak

ugyan, de mégis csak muzulmánoknak tekintették mindig s a szent városokba s bármi más bucsuhelyekre szabad járhatást engedtek nekik, egy mecsetben imádkoztak velök s az újabb időben a gyűlölet az ozmanli és iráni között már annyira eltűnt, hogy az utóbbiak az elsőbbekkel törvényes uton is megszógorosodhatnak.

Közép-Ázsiában eddigelé mindezeknek még nyoma sem látható. Itt a persákat a siita hitfelekezetben történt legelső föllépésök óta egyformán gyűlölik és üldözik, és a Hidsra 945-ik évében egy bizonyos Semszeddin nevű mollahnak, a ki Szamarkandból származott és Huszein-Baikera szultán idejében élt Heratban, egy Fetvája számüzte és hitetleneknek nyilvánította őket. Ez a Fetva a szegény irániaknak sok szerencsétlenséget okozott, mert habár a rabló turkománok törvénytelen uton elfogták is őket, a vakbuzgó Bokhara piacznán mégsem tudták addig eladni, míg a kafir bélyege (mert csak az olzanok eladhatók) alkalmasakká nem tette őket arra. Minden kegyetlenség, melyet rajtok elkövetnek, egy hitetlen megbüntetésének ürügye alatt történik s bármennyire igyekeznénk is a turkesztáni mollahkat avval kapacitálni, hogy hiszen a persák is ugyanazt a Koránt és ugyanazt a profétát vallják, mindazáltal az említett Fetvát helyesnek nyilvánítják s a nyugoti mohamedán tudósok ellenkező állítását tudatlanságnak és tévedésnek híresztelik.

A szertartásokban is lényeges eltérések vannak. Erősen kétlem, hogy még az Iszlam fénykorában, és magában Bagdádban és Damaskusban is, tiszték (Reisz) szaladgáltak volna szerte szét az utcákon, hogy napi foglalkozásában az egész világot föltartóztassák, maguknak a Farz-i-Ajin imádságot elmondassák és hogy

a nem tudókat azonnal megbüntették volna, miként ez Bokharában még mai napság is történik? A körülmetélés, házasság és temetés czeremoniái között sok olyan szokás található, melyek a nyugoti Iszlam előtt idegenszerűek, így például az ötszöri napi imádságok is több Rikat-ból (térdhajlítás) állanak, mint máshol, s nem kevésbé sajátságos az is, hogy a turkesztániak az Ezán-nál (imára fölhívás) minden dallamosságot, minden szép hangzást a legszigorubban kerülnek és azt csakis tompa mormogással mondják el. Azt a módot, melylyel Nyugoton az Ezant kikiáltják, itt bűnnek tekintik, és azokat a szép mélabús hangokat, melyek a karcsu minaretekről a Boszporusz mellett a csöndes, holdvilágos esti órákban oly megragadó bűvösen hangzanak szét, a bokharabeliek mély utálattal hallják.

Ha a mondottakhoz még odagondoljuk a sok mecsetet, a sok Medresze-t, melyek növendékekkel mind tömve vannak, a Kari-Khane-kat — oly házakat, hol a vakok egész napon át a Koránt ismétlik — a számtalan Khanka-t, hol vakbuzgók a Zikr-et éjjel-nappal szüntelenül bögik, a mely intézetektől minden város hemzseg; ha előnkbe képzeljük a Mollah-k, Isane-ok, Dervisek, Kalenterek és Asketák tagjártatásait, szigoruan komoly pillantásaikat és vad, fanatikus kinézéseket, akkor talán lehetséges volna némi fogalmat szereznünk magunknak Bokharáról, az Iszlamnak e támaszáról, a tulságba vitt vallási buzgalom e főfészkéről, hol az arab próféta tana oly alakba fajzott el, melyben az alapító művét hihetőleg soha sem szerette volna látni. A tan innen hasonló irányzattal terjedett el Afganisztánon keresztül Indiába, Kasmirba és khivai Tatárországba, valamint észak felé is egész Kazánig. Bokhara

szelleme mind e helyeken erős gyökereket vert; mert Bokhara az ő tanítójuk és irányadóul is Bokharát tekintik, nem pedig Konstantinápolyt vagy Mekkát. Polgárosodásunk erősebb akadályköre fog találni ott, mint nyugoti Ázsiában; a nogaji tatárokkal szemben Oroszország már szerzett is tapasztalatokat — s ha talán az angol kormány Indiában az ő 40 milliónyi mohamedán alattvalója mellett mai napig ezt még nem érezte volna, azon csak sajnálkozni kellene — mert a következmények bizonyára nem fognak elmaradni.

Csak ennyit akartam ezuttal a keleti és nyugoti mohamedanizmus között fennálló különbség felől mondani, és anélkül hogy különösen utána kellene járjunk, a következő pontokban annak főokait is fel fogjuk találni.

Először is Azsiát, a vallásos rajongás eme főszékét és főforrását annál hűbbnek fogjuk eredeti ősz típusához találni, minél előbbre hatolunk abban Kelet felé. Valamint általán véve India, Tibet és Khina lakói rajongóbbak, fanatikusabbak, vagy talán helyesebben mondva, inkább ázsiaiak, mint az Iszlám vallói, ugy a keleti mohamedánok is sokkal buzgóbbak, mint nyugoti hitrokonaik.

Másodszor éppen ez a túlfeszített vallási buzgalom, melyet a közép-ázsiaiak, mint a Zoroaszter tanának vallói is fölmutatának, volt oka annak, hogy áttérítések az Iszlámra az araboknak oly végtelen sok fáradságába került. Több mint kétszáz évig tartott, míg Mohamed tana a régi hitet ki tudta szorítani. Alig távoztak el a hódítók egy városból és az ujonnan áttértek azonnal visszaestek régi hitükbe, a várost újból be kellett venni és megtéríteni, s miután az arabok

vas kitartása végre mohamedánokká tette őket, épen oly hévvel ragadták meg az új vallást, melyet a régi iránt tanusítottak. A Szamanidák uralkodása kezdetén már találunk oly férfiakra Transoxaniában, kik részint tudományosságuk, részint példás kegyességök miatt az egész Iszlamban igen hiresek voltak. Belkh már akkor szerezte magának a Kubbetül-Iszlám — Iszlám kúpolája — nevet. Bokhara város és környéke már akkor hemzsegett a szentek és tudósok sirjaitól, s könnyen megfogható, hogy honnan jött az, hogy Turkesztán e városai kegyességben és tudományosságban Bagdaddal, a mohamedán világ akkori központjával, hol a vallásos erényt a világi nagyság fénysugarai elhomályosították, eredménynyel versenyezhetett. A Szamanida család kihalta után, s különösen pedig a mongol hódítások alatt, szenvedtek ugyan pillanatnyi hátrányt a vallásos törekvések, de még sem ingatták meg az épületet alapjaiban, mint Bagdádban, hol Helaku Motaszimdbillah árnykhalifaságának megsemmisítése után az Iszlám fő erőit minden irányban szétszórta. Transoxaniában a vallásos működés titokban tovább is életben maradt s minthogy Timur azon törekvéseit, hogy hazáját a mohamedán tudományosság főszékhelyévé tegye, a Seibani - uralkodóház fejedelmei is, habár nem épen oly öntudattal, de mégis tovább folytatták, épen nem csoda, hogy Bokhara, a vallási szigor eme képe, mely az Iszlámot csak a középkorban jellemezte, máig is fenn tudta magát tartani.

Harmadszor a szunnita világ nagy testét Persia siismusa, habár nem erkölcsileg is, de legalább tényleg két egymástól távol maradó részre különíté el. A zarándoklások Arábia szent városaihoz épen nem voltak

képesek a bizonyára nagyobb közlekedést helyettesíteni, mely a khalifaság idejében az Iszlam keleti határától a nyugotiig akadálytalanul fennállhatott. A szándékosan szított felekezeti gyűlölség Persiát minden szunnita utazóra nézve veszélyes átjárássá tette s míg a nyugoti szunniták nagy politikai forradalmok és a keresztyén Nyugottal való folytonos érintkezések miatt az idegen társadalmi viszonyok befolyását ki nem kerülhették, azalatt a keleti szunnitáknak, a kik meglehetősen magokra voltak hagyatva, semmi alkalom sem ajánlkozott arra, hogy társadalmukban újításokat vagy változtatásokat léptethessenek életbe; mert ők épen annyira utálták az eretnek Persiát, melyen át a közlekedést fenntarthatták volna, mint a khinaiakat és a hindukat.

Azon észrevételünk, hogy a nyugoti Iszlam, a keresztény Nyugot befolyása következtében, a keleti Iszlamtól sokban eltért, némelyeket arra a gondolatra vezethetne, hogy a mindig növekedő közlekedés, a gondolatoknak az európaiak és ázsiaiak között mindig gyakoribbá váló kicserélése lassanként a dolgok teljes átalakulását fogja Ázsiában előidézni, vagy, miként az újabb kor némely vérmes reményü utazói hinni akarnák, hogy Ázsia idővel eleurópaisodik. E kérdés bizonyára mindenkit érdekelni fog, a ki csak a társadalmi viszonyok javítását óhajtja Ázsiában, (és ki ne óhajtaná azt?) s természetesen sokkal fontosabb az, hogysem itt csak úgy en passant megvitathatók; de még sem mulaszthatom el, hogy bizonyos félreértéseknek vagy hamis számítgatásoknak elejét vehessem, legalább annyit megjegyezni, hogy ezen általunk fölhozott jelenséget még távolról sem lehet irányadó példának tekinteni,

mert felette nagy kár volna, ha az európai műveltség és gondolkozásmód azon aranyfüstjét, melylyel Törökországban és Persiában az újabb társadalom ócska, szennyes ruháját el akarja fedezni, valódi nemes ércznek tartanók. A mit az európai befolyás azon országokban mai napig eredményezett, fájdalom, azt kell mondanom: fájdalom! még igen csekély és kevés értékű. Nehány ruha- és butordarabjaink elfogadása egy-egy turista tapasztalatlan szemét megcsalhatja ugyan, de bensőleg minden úgy van, a hogy a régi időkben volt s valószínűleg sokáig, igen sokáig fog még úgy maradni.

Ez már egyszer úgy van kicsinálva, hogy mi európaiak anyánkhoz, Ázsiához épen oly viszonyban állunk, mint a közönséges életben némely felnőtt fiúgyermek anyjához, ki bizonyos babonaságoktól csak nagynehezen akar megválni. Ázsia anyó nevelt bennünket, szellemileg úgy mint anyagilag tőle származunk, de azért senki se vethet háládatlanságot vagy tiszteletlenséget szemiünkre, ha az „öreg mama“ nézeteit eldobjuk és saját javára imitt-amott a magunk eszméit erőszakoljuk rá.

Igen, ráerőszakoljuk, mondám, mert a mit mostanig az európai műveltségből Ázsiában elfogadtak, nem meggyőződésből, nem társadalmi viszonyaink iránti szeretetből történt, hanem csupán csakis félelemből, s minthogy a kierőszakolt szeretet sohasem tart sokáig, épen azért nagyon csalóka dolog volna a Nyugot-Ázsiában eddigelő létrejött változásokból egész Ázsia jövőjére következtetést vonni.

XIII.

Rabszolgakereskedés és rabszolgaélet Közép-Ázsiában.

Az utolsó ágyulövés, melyet a győzelmes unió-harczosok szeparatista-testvéreik ellen elsütöttek, a földgömbünk nyugoti oldalán a rabszolgakereskedésben, habár nem dönthető is azt romba egészen, de mégis hatalmas rést tört. Nagy-Británia lobogói Kelet-Afrika vizein s az egész Kaukázusnak iménti meghódítása Oroszország által, ezen utálatos kereskedésnek Nyugot-Ázsia mohamedánjainál is meglehetősen szárnyát szegték; a tunya, elpuhult keletiek még sokáig fognak Európa emberiségi törekvéseire keserű haraggal tekinteni; de az emberek vevése és eladása mégis mindenütt bizonyos tartózkodással történik mindenütt az európai szemektől szűgyenlés, vagy jobban mondva félelem fátyla alatt. Korlátlanul és akadálytalanul ez a kereskedés csupán csakis Közép-Ázsiában található még. Itt, az ázsiai durvaság és barbarismus ősi székelyén még most is minden évben ezrenként esnek a rabszolgakereskedésnek a legkeserveőbb áldozatul. Nem gyámoltalan, és az emberiség legsalsóbb lépcsőjén álló négerek azok, hanem egy oly nemzet tagjai, mely magas műveltsége miatt már eleitől fogva híres volt,

kiket a jobb műveltségi állapotok tűzhelyétől, családjaik köréből hurezoltak rabszolgaságba. Szívszakgatóbb és elszomorítóbb a közép-ázsiai rabszolgaélet képe, mint az, melyet egy szellemdús amerikai író vázolt a négerek sorsáról saját honában, s minthogy Európa ama távoli vidék szerencsétlen viszonyairól mostanig csak kevés és nem igen kielégítő tudósításokat nyert, épen a maga helyén fog lenni, ha mi arra vonatkozó tapasztalatainkat itt ismételjük és kimerítőleg közöljük: A mik a portugál rabszolgahajhászok és arab elefántcsontkereskedők Afrika belsejében, épen azok a turkómánok Irán északkeleti és északnyugoti részeire, sőt mondhatnók egész Persiára nézve. Ott, hol beláthatatlan, puszta sivatagokon nomádok élnek valamely művelt ország közvetlen közelében, ott a rablás és a rabszolgaság többé-kevesbé mindig elkerülhetetlen. A kopár, szegény és meztelen természet a maga gyermekeit fékezhetetlen kalandszomjjal és nagyobb physikai erőkkal ruházza fel; a mit hazájok terméketlen földje tőlük megtagad, kénytelenek azt áldottabb szomszédaiknál fölkeresni. A közlekedés pedig nagyon ritkán történik barátságos uton s minthogy a megrabolt és erősen megviselt békés szántóvető a gyors lovu nomádot a nyomtalan homokmezők határain túl nem üldözheti, de üldözni nem is meri, az utóbbi természetesen hazai földszíneinek védművétől oltalmazottan, rabló mulatságait egész büntetlenül gyakorolhatja. E szerencsétlen helyzetben voltak előbb a Szahara és az arab sivatag szélén fekvő városok is, az utóbbin a karavánok még ma is a legnagyobb veszélyeknek vannak kitéve és Persiára e nyomoruság annál nagyobb súlylyal nehezül, minthogy az északi határainál fekvő sivatagok a

legterjedelmesebbek és legfélelmesebbek s azok lakói is a nomádok között a legvadabbak. A sötét hajdan-kor harcainak is az irániak és turániak között, melyeket a „királyok könyvé“-nek mesterdalnoka megénekelt, úgy látszik, hogy az utóbbiak erőszakoskodása volt alapoka. Ámbár ama kor harcossai egy és ugyanazon törzs fiaiként vannak bemutatva, mégis úgy találjuk, hogy északi Irán népei nagy Sándor hódításaikor a nagy macedonitól kértek segílyt és védelmet északi szomszédaik ellen, kiket ők irtóztató, emberietlen alakoknak vázoltak (hihetőleg valódi mongol jelleggel, mely az iránitól erősen elüt). Sándor a káspi tengertől egészen a Kurd hegyekig egy nagy kőfalat vonatott, de ezen óriási mű, mely alapítója nagyságának egészen megfelelt, épen oly kevésbé nyújthatott maradandó hasznót, mint Khina hasonnemű építménye. A barbak ellenállhatatlan dühvel tovaáramló folyama ezt épen úgy, mint az előbbi csakhamar áttörte és az irtóztatós pusztításokat csak olyankor lehetett kisebb vagy nagyobb mértékben enyhíteni, mikor erélyes fejedelmek a kőfal helyett jól szervezett hadseregek védfalát tudták azok ellen fölállítani. És még ma is úgy áll a dolog. A turkománok és özbekék iráni száguldozásaik idejét és mértékét most is az ország békés vagy nyugtalan viszonyai, vagy a megtámadandó tartományok kormányzóinak erélye és hatalma szerint irányozhatják. A Kadsari uralkodó-ház alapítása alkalmával előfordult zavargások alatt egyes jomut-turkomán csapatok, noha nagy részök Aga-Mehemmed-Khán lobogói alatt szolgált, csaknem Iszfahánig terjeszték ki rablószáguldozásaikat, míg északkelet felé a tekke-k Szeisztánig nyomultak elő. Ma Khoraszán és Mazen-

drán tartományok szenvednek legtöbbet. A turkománok az ujonnan kinevezett kormányzók személyes tulajdonságait és jellemét előbb szoros figyelemmel kísérik, s ha azok gyávaságáról és kötelességmulasztásáról meggyőződtek — a mi különben gyakran megtörténik — akkor ők épen oly gyorsan és gyakorta ráütnek a védtelen kerületekre, miként alig merik mutatni magokat olyankor, ha e határvidékekben jeles tisztek állanak az ügyek élén. Utazásom idejében a khoraszani utak oly biztosak valának, hogy egyes utazók is eljárhattak oly területeken, hol azelőtt a legnagyobb karavánok is csak egy ágyuüteg és egy csapatosztály védelme alatt bátorkodtak átvonulni, mert Szultán Murad Mirza kormányzó a rabló nomádokat jól sakkban tudta tartani, minden mozdulatjokat kikémlelteté s csakis olyankor volt szabad mutatniok magokat, mikor őket saját buvóhelyökön megtámadták s szigoruan megfenyítették. Ellenben Asztrabadban, hol egy gyengefejú kormányzott, oly bizonytalan lábon állott minden, hogy a jomutok a persákat épen az említett város kapui előtt támadták meg.

A sivatag szélén és belsejében valamennyi turkomán törzs olyannyira elválhatatlannak tartja saját fennállásától a rabszolgarablást, hogy csaknem képzelhetetlennek tűnik fel előttök a pusztaságon való további megélhetés azon esetben, ha ez a főéletforrás kiapadna. A mit más nemzetek a „gazdag aratásra való kilátás“ alatt értenek, azt nálók „Iranba vivő nyílt utak reményé“-nek nevezik, és azt az időt, melyet más helyen mezei munkával, öntözéssel stb. szoktak eltölteni, ők a lovak idomitására, fegyverek készítésére és harczjátékokra fordítják. A szokás e gyalázatos mesterséget

becsületes keresetmóddá tette nálok, úgy tekintik azt, mint Dsihad-ot (vallási harczot) a hitetleneknek nyilvánított Siiták ellen, a rablásra induló hősöket a papság áldása kíséri, és azon esetben, ha valamelyik gyalázatos tetteiért életével talált lakolni, otthon szent vértanuvá teszik, a holttestek fölé, melyeket ritkán hagynak az ellen kezei között, nagy sirhalmot emelnek s annak tetejére egy lobogót tűznek föl és a buzgólkodók ájtatos szívvvel zarándokolnak egy olyan szent haramia sírjához.

Hogy az erősen látogatott tartományok pusztulása mily nagy, az a turkománok említett vakmerőségéből könnyen elképzelhető. Semmi háboru vagy bárminő elemi csapás sem képes fölélni a rájuk mért szerencsétlenséggel. Nem csak hogy az országutakon a kereskedelem és forgalom elakad, hanem a szántóvető is a maga földjére, melyet művelni akar, előbb védbástyát kénytelen építeni magának, hogy hirtelen megtámadtatások ellen a szabadban magát oltalmazni tudja; még a legkisebb falucska is magas kőfalakkal van körülvéve, de azért még itt sincsenek eléggé elrejtve, mert a turkománok az efféle megerősített helyeket nagy csoportokban szokták megszállani s gyakran az egész lakosságot magokkal hurezolják minden pereputyostul együtt.

Keleti Khorasanban oly falukon utaztam keresztül, melyek a leggazdagabb erdők daczára is, melyek a közeli környékben fekszenek, télen által fázódni voltak kénytelenek, mivel senki se mert a falakon kívül menni, hogy fát vágjon. Mások éhséget szenvednek, mivel vizimalmaik a falun kívül fekszenek és utrakelni meg épen a legveszélyesebb vállalat, melyre csak

a legsürgetőbb szükségből vagy fegyveres védelem alatt szánja el magát valaki.

Egyébiránt hogy ezen félelem a turkomán fog-ságtól mennyire igazolva van, utazási munkám olvasói előtt már eléggé ismeretes. A négerek sorsa, kiket egy hajó szűk terébe összeszorítva Amerikába küldenek, elég kemény ugyan, de nem kevésbbé terhes az is, mikor egy turkomán nyerge mögé csatolva a ló csuk-lójára kötött lábakkal, gyakran eleség és ital hiányá-ban, órákig, sőt napokig lovagolva kénytelen valaki az édes hazától, kedvesei köréből eltávozni. Hát még mily nagyok lehetnek az iráni nélkülözései és szenvedései, ki főtt ételekhez, egy állandó lakhely kényelmei-hez és hazájának polgárisult állapotaihoz van szokva, a szegény és vad turkomán sátrában, a kopár sivata-gok zordon égalja alatt, hol ő éjjel nappal, nehéz vassal terheltén, zsarnok ura szidalmainak és gúnyjainak, átko-zódásainak és ütéseinek ki van téve? Valóban, a nomá-dok közötti tartózkodás a legnehezebb megpróbáltatások egyike, egy nagy nyomoruságnak a kezdete az és mint minden kezdet, szerfölött nehéz és fáradságos.

Az emberrablás mesterségével ma már csak öz-begek és turkománok foglalkoznak. Az elsőbbek között különösen Khiva lakói érdemelnek említést, de csak olyankor, ha ellenségeskedéseik a turkománokkal őket Irán határaitra hozzák. A bokharaiak e század kez-detétől óta nem is közeledtek az említett országhoz és Khokanddal úgy szólva majdnem soha se jöttek köz-vetlen érintkezésbe. A turkomán törzsek közül ma a Tekke-k és Jomutok azok, akik e mesterséget legna-gyobb számban űzik, az előbbieket Khoraszánban, He-rátban, Szísztanban, sőt Afghanisztán nyugoti határai

hosszában is, az utóbbiak a Kaspi-tengeren és annak déli partvidékein. Ezek után a Szalorokat és Szarikokat kell megemlitenünk, kik számban és erőben megtörve, ritkán, de annál féktelenebb dühvel lépnek föl. Az alielik és karák csak olykor-olykor csiphetik meg a hinduk- és tadsiknak, s néha az afghanoknak is egy-egy karavánját, s azt is csak a Bokhara felé vivő uton, mikor a csaudorok az Oxus alsó futása és a Kaspi-tenger között, miután az oroszok többé nem adhatók el, de nem is oly könnyen megfoghatók, már ugy szólva semmi működési térrel nem rendelkezhetnek. Ennélfogva a rabszolgák Közép-Ázsiában nemzetiségekre nézve számuk többsége szerint siita persák, a már említett tartományokból s közbe-közbe Irán többi részeiből is, kik részint mesedi bucsujáró utjokban, részint pedig a háborukban estek szerencsétlen sorsuknak áldozatul. Továbbá szunnita persák Khafból és Herátból, az utóbbiakat nagyobb részint a mezőkön és pisztácziagyűjtésnél fogdossák össze. Dsemsidik és Hezarék, akik kölcsönös harczaikban pusztulnak el, ritkábban találhatók s még csekélyebb az afghanok és hinduk száma. Az arabok és oszmanlik, akik nagyra becsültetésök daczára is csak ugy eladatnak, tudtomra mostanában alig vannak négyen vagy hatan s csak a zsidók azok, a kiktől a nomádok, mint varázslóktól félnek s ennélfogva a turkesztániaknál a felette nagy utáltatás miatt eladhatatlanok lévén, a fogság lánczaitól menttek maradnak.

A mily nehéz az évenként fogságba hurczoltak összes számát meghatározni, minthogy ez, miként már mondva volt, az Iránban uralkodó viszonyok szerint különböző, épen oly nehéz a jelenleg egész Turkesztánban

élő rabszolgák mennyiségét csak megközelítőleg is kijelölni. Minthogy nem mindenkit adnak el rabszolgául a khánságokban, ki a turkománok kezeibe esik, ennél fogva az Iránban uralkodó vagyoni viszonyok mellett föltehetjük, hogy azoknak, a kiket Mazendranban és a tengerpartokon elfognak, majdnem egy harmadát kiváltják, mely körülmény a nomádra nézve különösen hasznos, mivel először a hosszabb tartás költségeitől kiméli meg őt s másodszor meg a vásár esélyeinek sem kell kitennie magát: mert ha például zsákmánya hibás, el sem adhatja azt. Hanem ez a viszony nem mindenütt egyforma. Fogságba rendszerént csak a szegényebb emberek jutnak, mivel ezek mint pásztorok és mezei munkások a megtámadtatás veszélyének inkább ki vannak téve s ritkábban is válthatják ki magokat. Ha tehát az egy harmad viszonya az egészhez némely helyeken fenn áll is, mindazáltal a jóval szegényebb Khoraszánban és Szigisztánban felette bajosan állíthatók fel azt, mivel a rabszolgakereskedésben megöszült hajhászok szájából hallottam, hogy e vidéken alig váltanak vissza egy tizedrésnyit a turkománoktól, s kilencz tizedrész mint eladó portéka a vásárra kerül. Maga számára csak akkor tart meg a turkomán vagy egy rabszolgát, ha az 1. vén vagy nyomorék, de mégis tehet annyi szolgálatot, hogy kenyerét megérdemli, mert ellenkező esetben könyörtelenül lemészároltatik; 2. csecsemőket, kik aztán turkománokká neveltetvén, a legvadabb martalóczokká lesznek; 3. ha Kupidó egy szép barna iráni nőt oly kedvessé tesz előtte, hogy az elválás nagyon is nehezére esnék. Egyébiránt az utóbbi felette ritkán történik, — tudvalevőleg a turkománok a legaljasabb zsugorik a vilá-

gon — s minthogy náluk az erény érzete, melyet a cserkesz hurikereskedőknél oly nagyra becsülnek, teljesen hiányzik, ennélfogva a khivai és bokharai udvarok sok olyan virágot kapnak Iránból, melyekről a harmatcseppeket a turkomán kezek rég lerázták. Épen ezért a puszták lakóinál csak oly persákra találunk, kik saját hazájokban sem igen részesülnének jobb sorsban, mint a turkománoknál, vagy pedig megszökött fegyenczek és gonosztévők, a kik előbbi mesterségöket, t. i. a rablást és gyilkolást, most már a nomádokkal együttesen gyakorolják.

A kereskedés rendes folyamában a turkomán emberrablók zsákmányukat legfeljebb két vagy három napig tartják magoknál, akkor aztán az alkuszok kezébe jut az, kik az előbbieknél pénzt vagy élelmiszert adtak előlegül. Ezek a lelkiismeretlen uzsorások legtöbb hasznot is huznak e gyalázatos üzletből, mert a rablók többnyire könnyelmű egyének, a kik a nomádok általános jellemével ellenkezőleg mindent eltékozolnak és eljátszanak. Kétféle alkuszok vannak: a) turkománok, a kik a pusztai lakók és khánságok között folytatják a kereskedést. Ők hosszabb ideig várnak, míg 30 vagy 50 rabszolgát gyűjtöttek össze, hogy akkor aztán egy karavánban Khivába vagy Bokharába menjenek. Ezen időköz alatt az árut, hogy az élelmezés és rakhely költségei némileg fedezve legyenek, mint napszámosokat, kikölcsönzik, de csakis a megrongálás elleni kezesség mellett. b) Persia szunnita határlakói, kik sajátos kétértelmű szerepet játszanak, és ezen üzlet legmegvetésreméltóbb közreműködői. Míg egyfelől a persáknak szolgálnak közbenjáróként, hogy az elrablottak tartózkodási helyét a pusztában vagy Tur-

kesztánban kifürkészhessék, másfelől ők a rablók legjobb kémei, kikhez ők juttatják el egyik vagy másik falu vagy karaván állapotáról a közelebbi tudósításokat. Némelyek, főképen az Irán keleti határain lakók Herátban, Meimenében és Bokharában még raktárakat is tartanak a rabszolgák számára s míg évenként egyszer a mindkét nemű szerencsétleneknek egész csoportját viszik vásárra, az alatt visszafelé jöttökben a megszabadultaknak vagy közbenjárásuk által kiváltottaknak egy másik csoportját hozzák vissza magokkal. A szerencsétlenek családjától mindig háromszorta nagyobb árt követelnek, mint a mennyi a közönséges váltságdíj, a fölkeresés és kiváltás nehézségeit hozzák elé, daczára annak, hogy a szerencsétlen áldozat tartózkodási helyét, kit talán épen ők juttattak oda, a legpontosabban ismerik és számos ügynökük segélyével már a váltságdíjban is meg vannak egyezve. Valóban érdekes, hogy e gazemberek miként változtatják érzelmeiket, politikájokat és hitöket utjaik iránya szerint. Bokharába utazásuk alatt, t. i. rabszolgakereskedői minőségökben a buzgó bokharait játszdják, szidják az eretnek siitavilágot és ujjonganak a persa rabszolgák méltó sorsa felett. Iránba visszautazásukkor pedig, mikor t. i. a rabszolgaszabadítót adják, keserves könyeket sirnak a szegény persák állapota felett s egy szóval a világ legérzékenyebb szivü emberei. Abban a karavánban is, mellyel Bokharából Herátba mentem, utazott két ügyes alkusz, kik Khafban és Kainban laktak. Mind a ketten Khodsa (azaz a proféta utódai) előnevet viseltek, mely vallási czímre ők nem kevésbé büszkék voltak. Példátlan vala a gyöngédség és gondoskodás, melyet a felügyeletök alatt hazatérő rabszolgák iránt tanusítottak.

Ők, akik csak egy néhány hónappal az előtt, miként nekem a karavánvezető beszélte, egy csoport szerencsétlent vittek a kemény rabszolgaságba.

Sőt a rabszolgakereskedők, a kiket Dogmafurusoknak neveznek, a khivai és bokharai khánságokban már rendezett czéhet is képeznek és nemzetiségükre nézve inkább szártok, tadsik és szabaddá lett persák, mint özbegek vagy bármiféle más turkomán-törzsbeli emberek. Az eladás a raktárakban vagy más, a városoktól távol eső nyilvános vásárokon történik, hová az árut természetesen egy-két nappal előbb elszállítják. Legjelentékenyebb raktárak a khivai khánságban találhatók egyszer magában a fővárosban, azután Hezarezspben, Gazavatban, Görlenben és Köhneben. Ezeken kívül minden jelentékenyebb helységben van egy kiskereskedő, ki részint a nagykereskedőkkel áll üzleti összeköttetésben, részint lerakott áruk felett rendelkezik. Bokharában Karaköl helység említendő legelől, azután pedig a főváros, továbbá Karsi és Dsihardsuj. Különös az, hogy Szamarkandtól keletfelé ez a gyalázatos kereskedés mind inkább apad, annyira, hogy a khokandi khánságban már nincsenek nagy rabszolgakereskedők és az ott levő rabszolgák nagy részét bokharai területen vásárolták. A khánságoktól északfelé terjedő pusztaságokon, hála az orosz uralomnak, csak igen kevés rabszolga van s azok is, mint fényüzési cikk, inkább csak a gazdag Baiknál találhatók.

A rabszolgák ára Közép-Ázsia piaczaín, mint minden egyéb árunál is, leginkább a raktárakban találtató mennyiségtől függ, mely béke idején csekélyebb, de háboruk alkalmával nagyobb. Mindazáltal mégis van

egy folyó vagy állandó ár, melyet ma következő módon határozhatuánk meg:

a) Férfi rabszolgák.

	Khivában	Bokharában
10—15 évesekig . . .	40 tilla	35 tilla
15—25 „ . . .	60 „	45—50 tilla
25—40 „ . . .	70—80 tilla	80 tilla.

b) Női rabszolgák.

	Khivában	Bokharában
10—15 évesekig feltűnő szép- ség mellett . . .	70—80 tilla	70—80 tilla
15—25 évesekig . . .	50—60 „	50—60 „
25—40 „ . . .	40 tilla	40 tilla.

Az ár különfélesége az egyenlő koru férfirabszolgáknál többnyire testi minőségek- és nemzetiségektől függ. Északi Irán törökjeinek legtöbbször elsőbbségök van, mert először a közép-ázsiai török nyelv testvérdialektusát könnyebben elsajátítják, másodszor pedig erőteljesebbek s jobban is hozzá vannak szokva a dolghoz, mint Irán többi lakói. Legcsekélyebb árt adnak az afghánokért, mert ők a legrosszabb munkások s azon felül még bosszuvágyuk és könnyen fölingerelhető jellemök miatt is veszedelmesek, melyek egy-egy kegyetlen gazdára nézve gyakran szomorú következményeket vonnak magok után. Ami a nőrabszolgákat illeti, ezek távolról sem örvendezhetnek az életben olyan helyzetnek, milyenben Cserkeszország és Georgia leányai Törökországban és Persiában részesülnek, s szerepök inkább ahhoz hasonlítható, melyet a négernők

játszanak az említett országokban. Ennek oka könnyen megmagyarázható. Először is Turkesztán leányai inkább megfelelnek az özbegek és tadsik szépérzékének mint az iráni nők, mely utóbbiak olajszinü vagy barna arcukkal és nagy orrukkal a fehér, telt arczu özbeg nőkkel szemben soha sem nyerhetik el a Páris almáját. Másodszor a többnejűség a közép-ázsiaiaknál szegénysége következtében távol sem oly általános, mint a nyugoti mohamedánoknál. S azonkívül az özbeg sokkal arisztokratikusabb, hogysen asztalát és ágyát egy pénzen vásárolt rabnővel meg akarná osztani, s bárha ez az eset Bokharában imitt-amott a főbb hivatalnokoknál előfordul is és mindig csakis egészen fiatalon bevitt és Turkesztánban fölnevelt persa nőkkel, mindazáltal ez a középosztálynál csaknem ritka jelenség. S aztán itt a házasság is könnyebb, mint más iszlámhittű országokban és a rabnőket vagy a nagyok háremében csakis fényüzési czikk gyanánt, vagy pedig szolgálókul alkalmazták.

Egészen másképen áll a dolog a férfirabszolgák hasznosítását illetőleg. A turkesztáni sivatag-tartományok ezen századok óta szokásos embertartozéka a földművelést unó özbegre nézve már oly nélkülözhetlenné lett, hogy nélküle bajosan tudná kicsikarni élelmi szükségletét a földtől, melyet legjobban az bizonyít, hogy a gabona magasabb vagy alacsonyabb ára az Oxus vizállásától, de leginkább az évenként eladott rabszolgák nagyobb vagy kisebb számától függ. Tehát az a cél, melyre a rabszolgákat használják, leginkább a földművelés és marhatenyésztés, és minél nagyobb valamely özbeg ur földbirtokai, annál nagyobb az azokra szükségelt rabszolgák száma is. Egy olyan or-

szágban, mint Turkesztán, hol a harcziás elem túlnyomó s hol minden szabadnak született egyén, már akár ösztönből, akár politikai kényszerűségből, örömeztőbb nyúl a kardhoz, mint az ekéhez, a gyilkos hadi kalandokra fordított karokat munkához szokott kezekkel kénytelenek helyettesíteni. E viszonyt legjobban megvilágosítja az a körülmény, hogy azon vidékeken, hol a népesség leginkább neki adta magát a harcnak és rablásnak, a rabszolgák száma is legnagyobb. A három khánság közül e tekintetben Khiva áll az első kategóriában, Bokhara a másodikban, Khokand pedig a harmadikban. Khivában a lakosság túlnyomó száma özbeg, a mindenfelőlről határos vad nomádok miatt a háboru itt szakadatlanul foly és a féktelenség gyakoribb, mint a testvér-khánságokban. Bokharában, hol a népesség a békés tadsikkal erősen vegyítve van, a viszonyok egy régibb, jobban rendezett kormányzat által már több állandóságra tettek szert, míg végre Khokandban, hol hasonlóképen sok tadsi van, a lakosok hires gyávasága miatt a belháboruk ritkábbak és nem is oly pusztítók soha. A földművelés és marhatenyésztés mellett a rabszolgáknak egy csekély részét a hivatalnokok (szipahi), valamint a fejedelem is magánszolgálatokra használják. Hanem e célra csak a fiatal korukban Középázsiaiba hozottakat fogadják el, kik a teljesen özbeg nevelés után a Kul (rabszolga) gunyneven kívül kemény helyzetőknek csak gyöngye nyomait érzik. Ezek Törökország cserkesz rabszolgáihoz hasonlólag, gyakran a legmagasabb méltóságokra jutnak, mert velők született iráni éleselműségökkel özbeg vetélytársaikat csakhamar háttérbe szorítják s nem csak az előkelők magánlakaiban, ha-

nem az udvari hivatalnokok között is többekre találunk a két khánságban, kik foglyokul vitetvén oda, később egész tartományok felett kormányoztak. Bokharában, hol a tulnyomó persa elemek mellett az özbeg arisztokraczia nem nagy jelentőséggel bír, az uralkodók gyakran szoktak rabszolganőket tenni törvényes nejeikké s a mostani Emirnek valamint anyja, ugy egyik neje is iráni eredetű.

Ennélfogva a férfirabszolgák megvételekor különösen az egészséges, erőteljes testalkatra vannak tekintettel és az ár annál nagyobb, ha ehhez egy később jelentkező jó természet is járul. Az eladó tartozik a rejtett testi hibákért három napig jót állani, mert jóllehet, hogy alkudozás közben a szerencsétlent, miként egy teherhordó állatot, testének minden részében gondosan megvizsgálják, jóllehet, hogy karjai erejét, mellét, hátát és hangját próbára teszik, mindazáltal az alkuszok gyakran használt fogásai ellen igen óvatosak szoktak lenni. Különösen az életkor az, melyet a persa rabszolgáknál oly nehezen lehet kitanulni. A turkománok is meg szokták festeni foglyaik szakállát, azon esetben, ha ez szürke szálakkal van vegyítve, miként az Iránban szokás. 20, sőt néha 30 évnyi különbség is alig ismerhető fel s könnyen megeshetik, hogy egy fiatal kinézéssel és szénfekete szakállal vásárolt rabszolga néhány nap múlva új ura birtokában ősz emberré változik át. A csalás és ravaszság e kereskedésnél annál könnyebb, minthogy a rabszolga turkomán urának kegyetlen bánásmódja és az iránta érzett félelem által elijesztve, az utóbbinak állításai ellen soha sem mer kifogást tenni. Ez főképen a szuunita hitvallásu rabszolgáknál bír nagy fontossággal, mivel ők, mint a

közép-ázsiaiak hitrokonai, a vallás törvényei szerint nem volnának eladhatók, ha urok fenyegetései következtében felekezetöket önmagok meg nem tagadnák. A közép-ázsiai egy afghánon vagy heratin azonnal fölismeri, hogy szunnita, tudja, hogy a hithagyásra kényszerítették őt s mégis azt hiszi, hogy e szégyenteljes képmutatás által nem követ el bűnt. Khivában és Bokharában még híres tudományosságu és kegyességi mollabknál is találtam szunnita rabszolgákat, s mikor e nagy bűn miatt feleletre vontam őket, azt mondták, hogy: „a vásárlás alatt siita volt, és hogy most szunnita lett, csupán csak Turkesztán szent földjének tulajdonítandó.“ Így csalják meg a vallást épen maga által a vallás által!

Ha már most azok után, miket a rabszolgakereskedés felől mondtunk, a rabszolgák állapotjáról a rabszolgaságban akarunk szólni, az fog kitűnni, hogy sorsuknak csak az a legmostohább ideje, mikor elfogatásuk után turkomán- vagy alkuszkezek által idomittatnak s különösen pedig akkor, ha a műveltségére méltán kevély iránival a durva és barbar turáni, kinek nevét ő esakis gunyolódva ejté ki hazájában, úgy bánik, mint egy állattal. A persa, ki ifjuságától fogva mindig a legfinomabb udvarias modorhoz, virágos, válogatott társalgáshoz, egy szóval ezeréves, jobb társadalmi viszonyai minden kényelméhez vala szokva, a turkesztáni világ darabos és egészen kezdetleges szokásai mellett erkölcsileg mindig szenvedni fog. Mindazáltal a testi sanyaruságok korántsem esnek olyannyira nehezére. A földművelésre szánt nagyobb szám jó magaviselete által urának szeretetét és bizalmát csakhamar meg szokta nyerni. Ha a rabszolga egy évi ottléte

alatt semmit se hibázott, nem sokára az új családi kör egyik tagjának tekintik őt, de sőt némelyek egy bizonyos idő eltelte után havi járulékot vagy tantièmet kapnak a rájuk bizott szántóföldek vagy barmok jóvedelméből s minthogy az iráni rendszerént munkásabb és takarékosabb turáni szomszédjánál, ennél fogva a rabszolgák Turkesztánban szembetünő rövid idő alatt egy kis tőkét szoktak összekapargatni. Ezt nagyobb részők arra fordítja, hogy a rabszolgaságból magát kiválthassa, melyre hét évi szolgálat után joga van. Egyébiránt ezt a terminust imitt-amott a szolgálati buzgalom jutalmául vagy különös jóakaratból az ur meg is rövidíti s ekkor a rabszolgát oly módon lepik meg az Azad-(szabadság-)levéllel, miként nálunk szokás egy hű szolgát valami ajándékkal megörvendeztetni. Az ilyen írást a Kadi és a világi hatóság törvényesíti s az, ki egy olyannak birtokába jutott, azonnal ura saját helyzetének és tetteinek. Magát a fölszabadítási műtétet mindenütt bizonyos ünnepélyességgel viszik véghez. Juhokat ölnek, vendégeket hívnak, a fölszabadult megöleli a család férfitagjait s miután urával egy és ugyanazon nemezdarabon helyet foglal, függetlenségét kihirdetik. A kirghizeknél az ur ilyen alkalmakkor a rabszolgának egy fehér csontdarabot szokott az övéhez kötni, mely azt jelenti, hogy már most ő a fekete csontnak (alárendelt nép) osztályából a fehér csontnak (nemesség vagy urak) sorába lépett.

Ennyit a szelid és engedelmes rabszolgákról. Ott, hol az ellenkező mutatkozik, az özbeg durvaság és barbarizmus is teljes szigorában érezteti magát. Hajmeresztő a büntetések sorozata, melylyel egy makacsot engedelmeskedésre szoktak kényszeríteni. Az ur ugyan a

törvény szerint rendelkezhetik pénzzen vásárolt szolgája élete felett, de hogy a vételár teljes elvesztése által önönmagát ne károsítsa, ritkán öli meg őt: de egy ily szerencsétlen teremtés kínai sokkal borzasztóbbak, mint a halál. Némelyeket évekig tartanak egy kevés száraz kenyér és víz mellett a vad pusztaságon, másokat hét éves szolgálati idejük előtt egy néhány nappal ujból eladnak, de már nem a khánságokban, mert őket itt csakhamar közhirűvé lett gonoszságuk miatt többé már el nem adhatják. Az ilyen csalfa vásárral a rabszolga-kereskedésben tapasztalatlan kirghizeket szokták rászedni, a persa városból a sivatagba jön, a honnan ő, ha megszabadul is, csak ritkán tér vissza hazájába.

Szembeötlőnek tűnt fel előttem, hogy a persa rabszolgák jelentékeny számának, a kik Közép-Ázsiába kerülnek, a visszanyert szabadság után alig fele tér vissza hazájába. Az utóbbi osztályhoz leginkább azok tartoznak, a kiket vagy a hátrahagyott családi ügyek vagy különös honvágy kényszerítnek a visszatérésre. A ki 12 évnél tovább élt Turkesztánban, ritkán fogja azt Iránnal fölcserélni. A rabszolgák, miként már fentebb említve volt, nagyobb része szegény származásuak, s miután Turkesztánban biztos keresetmódra vagy egy kis vagyonra tettek szert, ritkán jut eszökbe, hogy Iránba menjenek, hol az élet, a legnagyobb igyekezet és tevékenység mellett is, jóval nehezebb, hol az élelmi szerek drágák, hol a vagyonosabbak fényűzése és pompázása a szegényebbek szívében oly sok óhajtást és kívánságot gerjeszt. Ez a körülmény annál inkább csodálkozásra méltó, minthogy a szabaddá lett rabszolgák, habár a legnagyobb kincseknek vagy a legmagasabb méltóságoknak örvidenének is, a Kul (rabszolga) szó

gyalázatát minden alkalommal mélyen érezni kénytelenek. Még a legfényesebb viszonyok között sem lehetne a Kul-nak egy szabad özbeg leányát megkérni soha, a kik közül még a legszegényebbek sem sógorosodnának össze vele és példákat idézhetnék, hogy egy özbeg még a khán parancsára sem adta oda leányát s inkább fejedelme haragját vonta magára, minthogy egy hajdani rabszolgát vejének nevezzen. Még a kha-nezádok is (rabszolga gyermekei), kiket már eladni nem szabad*), hasonló bánásmódban részesülnek, ők is csak más szabaddá lett rabszolgák vagy szortok leányait vehetik nőül, s csakis a negyedik nemzedékben hangzik el egy kissé a Kul szó gyalázata, de végképen sohasem jut feledésbe. Egy olyan országban, mint Közép-Ázsia, hol a vitézséget tartják a legfőbb erénynek, egy rabszolga személyében a gyávaság netovábbját látják, egy oly embert, ki a halálmegvetés hiányában magát lánczokba verni engedé; ez a vétek az, melyet nekik oly nehezen bocsátanak meg. E nézethez társul még a tatároknak — nomádoknak úgy, mint letelepülteknek — határtalan arisztokratikus érzülete, melyben ők magokat a legdühösebb torykat vagy a Szt. Germaini tizenhárom próbás marquis-kat is felülmulják, oly érzület, melyet nem csak az idegen iránival, hanem a bennszülött tadsikkal, az országnak ezen egykori birtokosával is éreztetnek.

Természetesen csupán csakis a morális háttérbeszorítás az, mely a szabaddá lettnek előbbi szégyene nyomaiként szemei előtt lebegnek. Polgári jogaikban senki sem gá-

*) Egy Khanezad eladatását kárhoztatandó ténynek tekintik s a ki azt elköveti, rablónak vagy tolvajnak hiesztelik el.

tolhatja őket, s minthogy a keleti általán véve könnyebben rabja lesz a szokásnak, mint mások, így azt is könnyen meg tudtam fejteni magamnak, hogy a felszabadult persák közül miért települnek le sokan az előbb annyira megvetett és félt Turkesztánban és rokonaiknak s Irán siita szentjeinek néha napjáni meglátogatása mellett hogy tudnak oly egészen eléggülten élni az idegen országban.

Fájdalom! a rabszolgáknak épen ez az anyagi jóléte az, melylyel a közép-ázsiaiak épen úgy, mint Kelet más mohamedánjai is visszatorolnak minket, mikor e gyalázatos kereskedés iránt, melyet az emberekkel üznek, utálatunkat fejezzük ki. Valamint Turkesztánban, úgy Törökországban is gyakran halljuk ezt mondatni: „A vad cserkesz fia vagy leánya otthon szegény emberek voltak, kik szabad hegyeiken alig tudtak kenyérrel jóllakni — nálunk pedig gazdag hivatalnokokká, basákká, sőt néha hercegnőkké is lesznek, kik hatalmas befolyásokkal az egész országot kormányozzák.“ A rabszolgákkal szelid bánásmódra hivatkoznak az előkelők házaiban, hol köztök s a család többi tagjai közt semmi különbséget sem tesznek, de azt elfelejtik, hogy ezek csak kivételes esetek és hogy az ilyenmű szerencsés csillagzat a megvásároltak több vagy kevesebb testi szépségeitől függ. Mit tesznek azok, a kik kevésbé szerencsés külsőjük által uraik kedvét nem tudják megnyerni? Mit tehet azon szánalomra méltók legnagyobb része, kik a legterhesebb szolgálatokra alkalmazva, szeszélyes, zsarnokoskodó uraik örökös sanyargatásainak és haragjának vannak kitéve?

Természetesen ezt senki sem veszi számításba, s még kevésbé az eladás ama borzasztó, irtózatossá tétét.

De a Boszporusz vagy az Oxus partjain az emberek ritkán szokták magok elébe képzelni azon pillanat nyomorát, midőn a szerencsétlen rabszolgát régóta megszokott életmódjától, övéinek köréből kiragadják. Mennyi árva, mennyi özvegy, mennyi tehetetlen és a kortól megviselt szülő marad elhagyatva és tördeli kezeit a kemény rabságba hurczoltakért? Véghetetlen a száma, de még véghetetlenebb a siralmas állapota annak a sok tüzhelynek, falunak és vidéknek, melyek a rabszolgarablás ostarától meglátogattatnak. Az utas azon országokban minden lépten-nyomon a pusztítás legszomorubb jeleire bukkan s habár meg lenne is győződve egyik vagy másik rabszolga fényes jövőjéről, mégis csak mindig így fog felkiáltani: „Ez a legutálatosabb foglalkozás, mely valaha emberi kezeket meggyalázott, melynek megszüntetése nyugoti civilizációnk emberiség-törekvéseinek legelső és legszentebb kötelessége!” Egyébiránt a rabszolgakereskedés megakadályozása Közép-Ázsiában sokkal könnyebb, mint gondolnók. Nem annyira a turkománok, mint inkább a városi fogyasztók azok, a kiknél ez a rossz gyökerezik. Minden sivatag nomád lakói készek voltak s lesznek is az olyan tettekre mindig, míg települtekre találnak, a kiknél áruikat eladhatják. Valamint a beduinok soha sem foglalkozhattak kiválólág emberrablással, mert a szomszéd városok a vallási tilalom következtében zsákmányukat nem vették meg, így a turkománok is nem sokára alább hagynának avval, ha a khánságokban a persák, afghanok stb. eladását betiltanák. Ezt legjobban bizonyítja a dsemsidi-k, firuzkuhi-k és hezare-k, kikre nézve a rabszolgaszállítást Bokharába a turkománok megnehezítették, s minthogy az afghan Herat-

ban a rabszolgákat el nem adhatják, így kénytelenek rablási vágyaiktól elállani, mikben pedig a turkománoknál nem igen maradnak hátra, vagy pedig nagy hátrányukra az előbbiekkal szövetkezni.

A mint egykor Szultán Murad-Mirza, Khoraszánnak e fölvilágosodott fejedelme és kormányzója, csodálkozását fejezte ki nekem aziránt: hogy Anglia, mely oly sok ezeret ad ki a rabszolgakereskedés megakadályozására az afrikai vizeken, egészen közönyös szemmel tudja nézni, hogy e kereskedés Ázsia belsejében egy oly országot, mint Persia, melynek egykori műveltsége még a Nyugotnak is hasznára volt, oly kiméletlenül pusztit és rongál: épen úgy magam sem tudom eltitkolni csodálkozásomat azon közönyösség fölött, melyet Európa s főképen az az állam, a melynek lobogója Keleten mindenfelé egy boldogabb új korszak hajnalpirját hirdeti, e szomorú viszonyokkal szemben Ázsiában a mai napig tanusított. Lehet, hogy érzelgős ujságírók politikai ábrándozásaikban még sokáig védelmek alá fogják venni némely míveletlen ázsiai népek függetlenségi érzületét, melyek azonban a szabadság nemes zászlója alatt csak féktelenséget, rablást és gyilkolást értenek. A Rousseau-féle nézetek ideje már elmúlt s teljes meggyőződéssel kiálthatunk fel, hogy Európa mindenütt, a hol csak megjelenik Keleten, akár az apostol békés öltözetében, akár hatalma rettegett fegyverzetében — mindenfelé csak áldást hinthet el, mindenfelé egy jobb élet magvait szórja szét, — mert minél több világosság terjed szét Nyugatról Keletre, annál inkább tünedezni fognak az óvilág visszaélései és embertársaink annál boldogabbak leendenek ott!

XIV.

A három turkesztáni sivatag-tartomány termelési ereje.

Már maga a „sivatag“ név eléggé kifejezi, hogy Turkesztán lakott része, termőerejéhez viszonyítva igen csekélynek tartatik; ehez járul még lakosainak szegénysége és teljesen kezdetleges s egyszerű életmódja, s így nem lehet feltűnő, ha a nagy távolság s ennek folytán a viszonyokkal ismeretlenség téves fogalmakat szült és terjesztett. A bennszülött s más keleti utazók és földirók, mint például Idriszi, Ibní Haukal, Ebulfeda s a tudós fejedelem Baber a legnagyobb szélsőségekbe tévednek, midőn Turkesztánt, mint egyikét a föld legdúsabb tartományainak írják le, s csak Indiának adnak fölötte elsőséget. E vélemény volt ezelőtt*) általában divatos egész nyugoti Ázsiában s legujabban még magam is több helyen hallottam; s előttem legfeltű-

*) A szogdi síkság, v. i. a Zerefsan völgye, Bokhara és Szamarkand közt, úgy iratik le, mint földi paradicsom s Hafiz, Bokhara és Szamarkand városokat a legnagyobb kincseknek tartja, de melyeknél mégis többet ér szeretője.

nőbb az volt, midőn az önző iráni, a halálosan gyűlölt Turkesztán gazdagságát czifra kitételekben dicsőítette. A mi minket illet, arra törekszünk, hogy a lehetőségig igazságosak legyünk, de előlegesen sem hallgathatjuk el azon állításunkat, hogy Turkesztánt terményeinek bősége és sokféleségével nemcsak a török birodalomnak általunk ismert európai és ázsiai részét, Afghanisztánt és Persiát mulja felül, hanem, hogy még a különben annyira megáldott és virágzó Európában is nehezen találánk oly vidéket, mely e tekintetben a turkesztáni sivatagnak megfelelően.

A termények sokféleségének főoka az Oxus és Jaxartes partvidékeinek éghajlati viszonyaiban fekszik. Bár itt a levegő nem zordon, de azért lágynak sem mondhatjuk, s ha mindjárt Közép-Európa légmérsékletével általában megegyező is, de még sem szabad elfelednünk, hogy a tél az Aral tó partjain s Khokand hegyes vidékein sokkal szigorubb, míg ellenben a nyár, a délfelé eső vidékeken s különösen azokon, melyek a nagy homokpuszták közvetlen szomszédságában fekszenek, csaknem tropikus s mindig sokkal melegebb, mint Közép-Európában. Az Oxus, Kerkitől és Csardsujtól kezdve torkolatáig csaknem minden télen befagy; Kungrátban, Khodsa Iliben s a jobb parton, ott, hol a Karakalpakok tanyáznak, a tél rendesen igen szigorú, a hó gyakran hetekig nem olvad s az orkánszerű északi szelek (Ajamudsiz), éppen nem tartozik a ritkaságok közé. Ilyen viszonyok közt szelid éghajlatról szó sem lehet; s én mégis Khivában a nyári meleget már június elején kiállhatatlannak találtam s augusztusban Kerki és Belkh környékén oly nyomasztó hőség volt, a milyen még a valóban tropikus vidékeken is ritkaság. Ez

éghajlati különbség a növényzetben már kisebb távolságokon is meglátszik. Így például a Jengi-Ürgendszen termesztett gyapot sokkal jobb, mint az északi vidékéké s a hezareszpi selymet a khivai khánságban mint első rendű czikket nagyra becsülik. A legjobb rizst Görlen s a legkitünőbb gyümölcsöket a délfele fekvő Khiva környéke adja. Ugyanezen viszonyokra akadunk Bokhara és Khokandban is s csak ezeknek figyelembe vétele mellett érthetjük meg a három khánság aránylag csekély földterületének terményei oly sokféleségét, mit különben csak nagyobb terjedelmű s több égalj alá eső országokban találhatni*).

A mi a talajnak valóban feltűnő termékenységet illeti, ez — hogy a bennlakók kifejezésével éljek — egyrészt az oázokat átzugó áldásdús folyóknak, másrészt magának a talaj eredeti minőségének tulajdonítható.

Az említett folyók között az Oxus a legjelentékenyebb s termékenyítő hatása a Niluséval szokott összehasonlittatni, de amannak vize sokkal kellemesebb ízű. A Zerefsán már „aranyászóró“ nevével eléggé értetővé teszi azon áldást, melylyel partjait elárasztja. A kisebb folyókat, például a Sehri-Szebzet vagy a Jaxartes mellékágait sem lehet egészen jelentékteleneknek tekinteni, s ha a mondottakhoz még hozzáadjuk, hogy itt a földek öntözése elég nagy gonddal s nagyobb

*) A szövegben mondottakat legjobban megvilágosítja az aratási idő különbözőzése Turkesztánban. Így például Belkhben és Andkhui környékén június elején, Hezareszp, Khiva és Karakölben már június végén, a pusztákon júliusban, Kungrátban és Khokand északi részén augusztusban aratnak.

könnyűséggel történik, mint Nyugot-Ázsia egyéb részeiben, akkor a talaj termékenységét még ugyan mindig jelentékenynek és nagyszerűnek fogjuk találni, de többé nem csodálkozunk fölötte.

A mint már „Közép-ázsiai utam“-ban megemlítém, az öntözés vagy az arna nevezetű természetes csatornákból történik, s ilyeneket a rendetlen folyású Oxus eleget alkot, vagy a jap nevű kisebb mesterséges csatornákból, mely utóbbiak a faluk és telepek körül s gyakran rajtok keresztül is huzódnak. Minden valamirevaló helyen van egy Mirab (vizfejedelem, vízfelügyelő) nevű magasabb állású hivatalnok, ki a különböző vízvezetékekre felügyel s azokat, melyek behomokosodtak, tavasszal kitisztíttatja. Télen a főárnák zsilipjei be vannak téve, hogy a tavaszi jégmenéskor a gyakori árvíz meggátoltatnék. A csatornákat rendszeren ápril kezdetével tisztítják s mindig arra törekednek, hogy szűkek és mélyek legyenek. Az ágyukból kiszedett homokot a két partra rakják s így gyakran mért-földekre terjedő sánczolatok támadnak, melyek hűvös árnyukkal a drága nedvet a nap hevétől megóvják.

De az ilyen elsánczolt árkok, ha mindjárt a földmívelésre hasznosak lehetnek és valóban hasznosak is, a közlekedésre igen hátrányosan hatnak. A Persiában használt költséges kárizok — földalatti csatornák — sokkal czélszerűebbek s a vizet is tisztán és hidegen tartják. A közép-ázsiai utazónak a japok és arnák sok bajt okoznak, mert a hidak többnyire rosszak, sőt sokszor nincsenek is hidak. Számítsuk csak fel azon roppant fáradságot és idővesztést, melyet egy karaván terhelt tevékkel egy napi utban 10, 15 ilyen szemetes csatornán átkel. Sőt a folyókra is károsan hat

az a gyakori csapolás, a mit különösen az Oxusnál vesszünk észre, melynek minduntalan változó folyása — előbb ugyanis kétségkívül a kaspi tengerbe ömlött, míg most az Aral tóba siet *) — ha nem is egészben, de nagyrészt ezen vizásságnak tulajdonítható.

Azt, hogy a három khánság közt melyik a legtermékenyebb, nehéz meghatározni, különösen most, midőn a szerencsétlen Conollyt kivéve, az ottani talajviszonyok általános ismeretével senki sem bír. Mindazok után, miket én szamarkandi utamig láttam, s Khokandról többnyire odavaló utitársaimtól hallottam, hajlandó vagyok — különösen a mi a növényzetet illeti — a khivai khánságnak adni az elsőséget, mely ugyan kevesebb művelés alatti földdel bír mint a másik kettő, de ezeket a termények sokasága és minőségével felülmulja, s csak egyedül Bokhara küld több és kitünőbb faju gyümölcsöt. A mi az ásványokat illeti, ebben is kétségkívül Bokharáé az elsőség, míg még ellenben jófajta háziállatokkal csak a vándor törzsek bírnak.

A föld, melyet Tanab szerint mérnek (= fonál, egy Tanab, 60 négy utrőföt tesz) a) Mük, szabad tulajdon, melyért adót fizetnek, b) Khanlik, kincstári birtok, t. i. olyan föld, melyet vagy a kormány töretett fel, vagy elkobzás és foglalás folytán jutott hozzá; ezen földről neki a tiszta jövedelem egy harmada jár,

*) Burnes (Travels in Bochara II. 188.) nem hiszi hogy az Oxus régebben más irányt követett, s e tekintetben a benlakók állításaira támaszkodik. Nem bámulandó-e, hogy én tőlök épen annak ellenkezőjét hallottam? A turkománok közt az Oxus régi irányára vonatkozólag még sok mese létezik.

és c) Jarimdsi*), az a föld, mely valamely Medresze (oskola) mosé vagy más kegyes alapítvány tulajdona, s melytől a tiszta jövedelem egy negyedét fizetik. A kincstári jószágok minden kerületben, bizonyos számú — müsurüb — hivatalnok felügyelete alatt állanak, kik egyuttal a jövedelmeket is beszedik; az egyházi javak ellenben itt is, mint minden más iszlam országban, a mutevalik kezelése alatt vannak.

A mi a talaj minőségét átalában illeti, a dolog érthetőbb lesz, ha megemlítem, hogy az első osztályu mívelt föld egy tanabja 100 batmant (egy batman = 40 font), az utolsó minőségü legalább 60 batmant ad. S ha ehhez még hozzáadjuk, hogy a földnek termés alá készítése nemcsak, mint egész Ázsiában, nagyon hanyagul, de a mellett még a lehető legkezdetlegesebben történik, akkor a szakértő könnyen felfoghatja az ottani föld roppant termékenységét.

Hogy a három khánság együttvéve hány négyszegmértföld mívelt vagy termőképes földet bir, olyan kérdés, melyre egyhamar megfelelni teljesen lehetetlen. A gyakori háborúk és zavarok eléggé megmagyarázzák azt, hogy miért akad az utas oly sok azelőtt virágzó telep pusztá helyére, s Khivára vonatkozólag bátran fellehet tenni, hogy ezen földult és elpusztított vidékek területe nagyobb mint a jelenleg mívelés alatt levő földmenyiség. Nehány terményt kivéve, melylyel a khánságok egymásközt s Oroszországgal kifelé kereskednek, minden egyébből csak annyit termesztenek, a mennyivel otthon beérik, pedig kétséget nem szenved,

*) A mint nevük is mutatja, ezek régenten a nyereség felére voltak szerződötve.

hogy a jelenlegi termények minőségét nemcsak javítani, de még változatosabbá is lehetne tenni.

A három khánság terményeinek rövid áttekintése az eddig mondottakat még jobban megvilágosítja.

Növényország.

Azon gabnafajok közt, melyek a turkesztáni sivatag tartományokban termesztetnek, a buza és árpa játszik a főszerepet. Az előbbiek itt négy faja létezik, u. m.:

1) Bokhara budáji (bokharai buza), első minőségű, magja hosszú, vörös, hegye zöldes színű. Ezen faj adja a legizesebb kenyeret, melynek készítésében Bokhara városa kitűnik s mely sirmaja név alatt messzire elhordatik.

2) Tokmak bás (bunkós fejű) vastag, kerekded magva igen húsos s a mi buzánkhoz valamenyi fajok közt leginkább hasonlít. E terményt legjobb minőségében Khiva szolgáltatja.

3) Kara szüllü (fekete hajú) sovány, sötétbarna magva nem igen jó minőségű s legtöbbször a lovakat abrakolják vele. Végre a

4) Jazlik (nyári buza) igen gyorsan érlik és feltűnőleg könnyű. Más fajokkal vegyítve használják.

Az árpa Közép-Ázsiában nem olyan jó mint Perziában vagy Törökországban. A közönségesen ismert fajtán kívül van még egy silányabb fajta is — ezt Khivában karakulpuknak hívják — s mint az egész Keleten, a lovakkal étetik meg.

Rizs igen nagy mennyiségben terem, de jóságára nézve legkevésbé sem állja ki a hasonlatot a heráti, vagy a kitűnő sirázival, mely utóbbi csampa vagy amberbujnak (Ámbra-illatú) is neveztetik. Még legtöbbet hasonlít az egyiptomi rizshez (Törökországban dimjatti);

de ha gondosabb s a talajnak megfelelőbb módon műveltetnék, akkor ez utóbbit valószínűleg legyőzné.

A dsügerit (*holcus sorghum*) mind a három khánságban nagyban termesztik, s többet is használják mint bárhol Ázsiában. A gyöngye tejesek megeszik, de ha egyszer megszáradt, abraknak használják, különösen a csikók számára, mert nem oly hevítő mint az árpa, s gazdag cukor tartalma nagyon tápláló. Azonkívül egyedül, vagy búzával vegyítve kenyeret is készítenek belőle.

A mekke dsügeri (törökbúza) legfeljebb egy kis arasznyit nő, s kétféle, az egyik sárgás, a másik egészen vörös apró magvú. Ezt nem szárítják meg, hanem vagy megeszik mikor még gyöngye, vagy a barmokat hízlalják vele.

Tari (tönköly) sokféle van, s miután a közép-ázsiai belieknek egyik fő táplálékát képezi, nagyban termesztetik.

Hüvelyes vetemény, a nálunk ismert fajokon kívül, mint borsó (bursak), bab (lubie), lencse (jaszmuk) stb., még egyéb is van, mik nálunk azomban ösmeretlenek; így p. o. a konak, melynek magva kisebb de vastagabb mint a mi lencsénké, s apró bokrokon nő, a más, valamivel nagyobb szemű mint a köles s barna színű stb.; ezenkívül még néhány alfaj, melyek azomban csak szakemberre nézve birnak érdekekkel.

Az olajnövények között legelső helyen a kündsi szeramot említem, mely igen szépen tenyészik s a három khánságot bőven ellátja az ételhez és világítás-hoz szükséges olajjal. Ezenkívül említésre méltó a zigir, egy a köleshez hasonló növény, melynek szárán több almanagyságu gyümölcs terem, s ebben vannak a mákszem nagyságu, sárga magvak. Ennek olaját az ételeknél s különösen sütemények készítésénél használják.

Azután a dsigit, t. i. a gyapotmagvak, de ennek olaja éldelhetetlen, a kender (kender), melyről igen hitvány vásznat s a kedvelt beng bódító szert készitik. Végre az indau egy csekély cserje, melynek zöldes magjából nagyon keserű és rossz szagú olajat ütnek, s ezt az állatok, különösen sebesült tevék gyógyítására használják.

A festő növények közt nevezetes a nijan vagy bojak (festő buzér), melyet mind a három khánság igen jó minőségben termel s nagy mennyiséget ad el belőle Oroszországnak. 1835-ben Oroszország még nem igen kereste e cikket, s 1860-ban már mégis 24,523 orosz pudot (883,000 angol font) hozott be*). Az iszbarak vagy barak apró sárga virágja, megszárasztva és szét-dörgölten, szép sárga festéket ad. A görcestük a mi lóherünkhöz hasonlít, s apró vörös virágszirmai kifőzve erős fekete festék lesz. A buzgunds gubacs nemű növény, mely csak déli Majmenében terem s mint mondják a Badgiz hegyek közt (éjszaki Herátban) a legjobb vörös festéket készitik belőle, mely még a helyszínén is nagy áron kel el. Bár nem ezen osztályba tartozik, de mégis meg kell említenem a sajátóságos terendsebint, ez egy gyantás állomány, mely a khari suter (tevetüske) nevű tövisbokron terem. A terendsebin a nyár vége felé szokott éjjel váratlanul s rögtön előtűnni, s ilyenkor azonnal le kell szedni, mielőtt a nap reásütne. Ezen mozgászerű, világosbarna színű anyagból, mely különösen édes, s nyersen is megehető, Közép-Ázsiában szirupot készítenek, Persiában meg a meshedi és jezdi czukorgyárakban használják fel.

*) Mitchell „The Russians in Central Asia.” 462. lap.

Gyümölcsből, a déli fajokat kivéve, csaknem minden fajta található, mind a három khánságban, még pedig nagy mennyiségben és kitünő minőségű, s a kivitel nemcsak Oroszország, hanem a gazdag India felé is megy. S mivel Ázsiában valamely helynek, becses vizének, levegőjének és gyümölcsének minősége szerint határoztatik meg, nem csoda, ha a közép-ázsiai gyümölcsének ezen előnyeire oly nagyon büszke. Mindhárom khánságnak meg van a maga sajátos gyümölcsfaja, így Khivában a dinnyék és almák, Bokharában a különböző szőlőfajok és a nyári barack érdemelnek különös figyelmet. Meglehet, hogy az utóbbi helyen a nevezett czikkeken Persia és Törökország sok vidéke felülmulja; de Khiva dinnyéi nemcsak Ázsiában, de mondhatom az egész föld kerekiségén a legkitünőbbek. Európai embernek fogalma sem lehet ezen gyümölcs kitünő jóságáról, melynek rendkívüli édes és illatos husa szétolvad a szájban s oly üdítő, hogy kenyér mellett élvezve, a természet által nyújtott legjobb tápláléknak mondható. Csak az Iszfahán körül tenyésző híres naszrabadi dinnye mérkőzhetik, de csak keveset, Középázsia ezen a maga nemében egyetlen gyümölcsével.

A sokféle dinnyefaj közt, mint nyáriak a következők érdemelnek említést: 1) zamcse, koránérő, gömbölyű, sárga színű, vékony haju, 2) görbek, zöld színnel és fehér hussal, 3) babaseikhi, kicsiny, gömbölyű, fehér husu, 4) kökcse, 5) sirinpecsek, kicsiny, gömbölyű, igen lágy és édes, 6) sekerpare, 7) khitaji, 8) köknabat, 9) aknabat, 10) begzade*).

*) Örömmel veszem észre, hogy a Közép-Ázsiából hozott magból néhány faj hazánkban jól sikerült. Kétségkívül Európában ezek lesznek a legjobb dinnyék.

A téli dinnyék csak október elején érnek meg, de az egész télen élvezhetők s februárban legjobbak. Fajaik következők: 1) karagulabi, 2) kizilgulabi, 3) bessek, 4) pajandeki, 5) szakszaul-kavunu. Többnyire ezeket viszik Oroszországba.

A közép-ázsiai dinnyefajok kitünő minősége leginkább az Oxusnak köszönhető, mert a legjobbak annak partjain teremnek. Bokhara dinnyéi nagyon közepszerűek s minőség tekintetében még a khokandiaktól is túlszárnyaltatnak.

A szőlőfajok közül Khanikoff érdekes munkájában*) tiz fajt említ föl, melyekre ő Bokharában akadt. Én Khivában a következőket találtam:

1) Huszeini, hosszas szemü, vékony haju, igen édes s télen eláll, 2) meszke, gömbölyü, nagy szemü, 3) szultani, 4) khalide, korán érő, 5) siborgani, 6) taifi, 7) khirmani, 8) szajeke.

Mindezen fajták sik földön tenyésznek, s mivel bort csak a bokharai zsidók s ezek is csekély mennyiségben állítanak elő, ennek folytán e nemes gyümölcsből részint szirupot készítenek, részint megszáritva megeszik.

Alma négyféle taláztatik s a hezareszpi faj bátran kiállhatná a versenyt a mi kerti terményeinkkel.

A szeder is nagyobb szemü, többféle s édesebb, mint nálunk; ezen előnyének tulajdonítható az, hogy a közép-ázsiai selyem jobb, mint az olasz vagy francia, s hogy a nálunk már évek óta otthonos selyemhernyó-betegség ott még mostanáig ismeretlen.

A mi a selyemtenyésztést illeti, ez a khinai tatároktól s különösen Khotenből származott be, hová, mint

*) Bokhara, its Emir and its people.

Reinaud*) helyesen jegyzi meg, időszámításunk első századában Khinából vitték. Belföldi selyemczikkek, mintegy Bokhara régi történetét tárgyazó kézirat tanúsítja**), már az iszlamot megelőző korban ismertettek s így épen nem vádoltathatunk tulzással, ha azt állítjuk, hogy a selyem tenyésztése, fonása és megfestési módja a három khánságban még sokkal régibb jellemű, mint magában Khinában, mert imitt az ipar haladása közben többet változtatott rajta, mint amott. Az anyag megfestését csaknem kizárólag a zsidók eszközlik, a szövést a tadsikok és merviek, s ezek mindnyájan hódolva a lakosság izlésének, csak feltűnő színű szövetet készítenek.

Régenten, különösen még az arab foglaláskor, Középázsia selyemszövevei az egész Keleten hiresek voltak, a mint azonban később a hódítók az ügyesebb iparosokat Damaszkusba meg Bagdadba költöztették, a régi művészeti tökély lassanként elenyészett s elveszett örökre, daczára Timur minden igyekezetének, melylyel azt az Oxus tulfelén ismét felvirágoztatni akarta. Hogy mily nagy a selyemtermelés, már azon körülményből kiviláglik, hogy az itt általában divatos gyapotszövetek — Aladsa — nagy mennyiségű selymet tartalmaznak s hogy nemcsak a vagyonosabbak, hanem minden bármily csekély sorsu embernek is rendesen van egy-két darab ruhája s nehány asztalkendője selyemből, s hogy nemcsak Persiával, Indiával és Afghanisztánnal üzetik e czikkre nézve nagy kereskedés, hanem még Oroszországnak is nagy mennyiség jut belőle.

*) „Relations politiques et commerciales de l'empire romain avec l'Asie orientale.“ 197. l.

**) Tarikhi Narsakhi.

Középázsianak egyik sokat ígérő termése a gyapot, mit, miután minden ruha, asztalkendő, ágynemű s kendő belőle készittetik, mindhárom khánság nagyban termeszt. A turkesztáni gyapot jobb mint az indiai, persiai és egyiptomi, s némelyek még a világ-hirű amerikaival is versenyképesnek tartják. Még eddig csak Oroszország használja fel e czikket moszkau, wladimiri, twerszkoy stb. gyáraiban s mindinkább növekedő mennyiségben. Igaz, hogy a gyárosok részéről sok a panasz, hogy a termelők hanyagul járnak el a tisztítás körül s hogy a kereskedők az árut nagyban hamisítják, részint megnedvesítván a gyököket, részint hogy nagyobb súlyuk legyen, köveket rakván bele. Mindennek daczára azonban, a Khivából és Bokharából Orenburgon át bevitt gyapotot az orosz ipar nem nélkülözheti.

A gyapotművelésre Középázsia azért is igen alkalmas, mivel a gyapotföldek a nedvességet nem kívánják meg, sőt az eső még tavaszkor is inkább károsan hat rájuk. E czélra a Szoga nevű kemény, kővel elegyes helyeket szemelik ki s ezeket is csak egyszer törik fel; így a megmunkálás és ültetés minden mezei munkánál egyszerűbb. Az orenburgi vámhivatal statisztikai adatai szerint azt kellene hinnünk, hogy a legtöbb gyapotot a bokharai khánságban termesztik, de ez valószínűleg tévedés, mert a khivai karavánok, midőn a Jaxartest átlépik, gyakran egyesülnek a bokharaiakkal, vagy legalább bokharabelieknek adják ki magukat azért, mert ezek az oroszokkal jó viszonyban vannak s nincs is épen rossz hírük közöttük. Saját tapasztalataim s a kérdezősködéseimre adott felvilágosítások után úgy tudom, hogy Khiva gyapottermelése sokkal virágzóbb

s jobb minőségű, mint a testvér országoké. A gyümölcs — gavadse — itt kisebb, mint Bokharában, de sokkal finomabb és fehérebb még a guzei szefidnél is, mely pedig első minőségű bokkarai termés. Allitá-sunkat még azon körülmény is megerősíti, hogy a közép-ázsiaiak mind a khivai terménynek adják az első-séget. A megfestésben és szövésben Bokharának jó hire van, de magában a fővárosban is jobban fizetik a khivai mint a belföldi készítményt s amazok Afghanistan-támba, Indiába s északi Persiába is szállíttatnak, s még a vándortörzseknél is nagy becsben tartatnak.

Kétséget sem szenvedhet tehát, hogy a közép-ázsiai puszták ezen terménye a jövőben sokkal több értéket fog képviselni; de ehhez még sok fejlesztő körülménynek kell hozzájárulni; mindenek előtt a művelést kell tökéletesíteni, a tisztításnál és bemálházásnál európai gépeket kell használni s az utakat biztosakká tenni. Ily módon nemcsak a minőség lenne jobb, hanem a termés mennyisége is minden nagyobb megerősítés nélkül is nevezetesen emeltethetnék. Valószínű, ha nem is a legközelebbi jövőben, hogy valamikor Középázsia Oroszországra nézve azzá lesz, a mi jelenleg Uj-Karolina Anglia gyárvárosaira nézve.

A Középázsiaiából Oroszországba bevitt gyapotszennyezettség mód nélküli szaporodását legtisztábban úgy foghatjuk fel, ha Lumley Savillnak, a pétervári angol követség egykori első titkárának, az 1862. és 1865. évi kétkönyvben felhozott táblázatát ide igtatjuk. Ezen hivatalos kimutatás szerint bevitetett a három khánságból:

Év	Bokhara rubel	K h i v a rubel	Khokand rubel
1840—1850	2,065.697	470.781	16.851
1853	280.514	133.799	} hiányzanak az adatok.
1854	509.600	248.347	
1855	513.023	185.683	
1856	501.225	36.050	
1857	578.483	66.776	
1858	634.643	59.729	
1859	495.065	2.274	
1860	721.899	22.429	4907
Összeg	4.237.772	755.087	4907

E szerint tehát az 1840—50 közötti forgalom a reá következő tíz év alatt több mint kétszeresre emelkedett s valószínű, hogy ha a politikai viszonyok kedvezni fognak, mindinkább nagyobb lesz. De ismételve is meg kell jegyeznünk, hogy, habár Bokhara itt mindenütt a legnagyobb számot mutatja fel, ez azért még sem képviseli kizárólagosan az ő terményét. Nagyon sok khivai áru van a közt, melyek részbenürgendsi kalmárok a bokharai úton visznek Orenburg felé (melynek vámhivatalából a föntebbi összeállítás került), hol azután minden Bokhara rovatába iratik be. Azonkívül még sok khokandi gyapot is, mert a khokandiak, mivel az oroszszal folytonos viszázkodásban élnek, a határon mint bokharabeliek mennek át.

Az állatországból.

Itt mindenekelőtt a házi állatok, s ezek közt is legelső helyen a juhok említendők, melyeknek két fajtát

lehet megkülönböztetniük, u. m. 1) kazak koj (kirgiz juh) és 2) özbek koj (özbek juh). A kirgiz juh, ugy gyapjura mint husra nézve, többet ér az utóbbinál. Középázsiaiban egyáltalán a kövér farkú faj tenyésztetik, s azon első hallásra hihetetlennek tetsző állítás, hogy ezen állatnak széles, földön heverő vastag farka alá gyakran hengert vagy egyéb kis járművet helyeznek, hogy a járás reá nézve lehetségessé tétessék, vagy legalább megkönnyíttessék, épen nem mondható túlzottnak. Különösen a hizlalt juhok — bakkan — gyakran 3—4 batman (20 font) tiszta zsirt is adnak. A mi a husnak ízét illeti, mondhatom, hogy jobb minden egyébből tőlem Ázsiában ismert fajokénál, melylyel a törökországi nagy hirű kivirdsik és karaman össze sem hasonlítható, s melylyel még a persáktól oly nagyra becsült indopersiai sem versenyezhet.

A gyapju nem oly kitűnő minőségű, de valószínűleg azért nem készítenek belőle ruhákat, mert még nem értenek a finomításhoz, hanem inkább szőnyegekre, uti tarisnyákra, lótakarókra s más durvább szövetekre használják fel; e mellett nem is képez jelentős kiviteli cikket. De nevezetes kereskedelmi cikk a fekete göndörszőrű báránybőr, melynek egyedüli hazája a bokharai khánság s itt is főképp Karaköl. Innen hordják szét egész Ázsiába, sőt Európába is, hol Asztrakhán név alatt ismeretes. A bőrt a háromnapos báránnyokról huzák le s azután néhány napig só és árpaliszt keverékben páczolják s végre, hogy szép fényes legyen, a Zerefsán vizében kimossák, melynek partjain Bokhara és Baveddin között, különösen július hóban néhány százezer darab ilyen szárításra kitett bőrt lehet látni. E bőr mindenütt nagyon keresett cikk, de különösen

Perszában, hol a divatos főveg belőle készítették, s ha meggondoljuk, hogy ott egy külah (kalap, melyhez 3—4 darab elég) 10—15 aranyért árultatik, akkor meggyőződhetünk arról, hogy a mi asztrakhánunk, mely sokkal olcsóbb, nem bokharai termény. A juhtenyésztés lévén a középázsiai vándortörzsek főélelemforrása, könnyen fogalmat szerezhethetünk azon roppant nagyszámu nyájokról, melyek a mérhetetlen pusztán táplálkoznak. A kirgizek sok juhot hajtának a khánságokba, de Oroszországba is, hová a bevétel folytonosan növekedőben van. 1835-ben 850.000, 1860-ban már 3,644.000 ezüst rubel áru hajtattott be*). Az utóbb említett év folytán a roppant sok juhokon kívül még 750.000 ezüst rubel áru nyers juhbőr és 86.000 e. r. áru gyapju vitetett át Orenburgnál az orosz határon.

A juh után a kecske a legnevezetesebb házi állat. A kecskehus ugyan sohasem oly jó, mint a juhhus, de itt mégis jobb valamivel, mint máshol Ázsiában. A kecske gyapja, mint Burnes mondja, ugyan messze áll a kaszimitól, de mégis meglehetősen jó és vízhatlan szöveteket készítenek belőle.

A legjobb lovak a turkománoknál találhatók, s ezek közül a java Afghanisztán, India és Persia felé kivitetik. A turkomán ló, különösen az Akhal és a jomut fajbeli, nem sokat enged az arab lónak, akár gyorsaságát és kitartását, akár szépségét és alakját vegyük tekintetbe. Az özbeg ló, vagyis azon faj, mely Bokhara, Khiva és Mejmenében honos, inkább erejével mint gyorsaságával tűnik ki.

*) „The Russians in Central-Asia.“ 462. l.

Közép-Ázsia tevéit, melyek közt a bokharai faj és a kétpupos kirgiz-teve érnek legtöbbet, erőben és gyorsaságban csak az arab, különösen a hedsázi tevék haladják meg. Azon szóbeszéd, hogy a teve kettős gyomrában a víz tiszta s hús marad, s hogy a szomjtól gyötört utasok végső esetekben ehhez nyulnak, itt egészen ismeretlen, s a vándortörzsek közötti ide vonatkozó tudakozódásaira nevetéssel feleltek. Annál hasznosabbak Középázsiaiában ez állatok, mértékletességöknél fogva, mivel a legmegromlottabb vízzel is beérik s dacára a gyakran csak tövis és bogáncskóréból álló abraknak, a legnagyobb terheket napokig hordozzák. Ezenkívül az arab tevék alattomoságától s vadságától egészen mentek. Kivétel csak Persia és Afghanisztánba üzetik velök, de Oroszországba nem igen. Nagy hasznót hajt az évenként kétszer nyirott teveszór is, melyből köteleket s egyéb durva, de néha finomabb szövegeteket is készítenek.

Szarvasmarha nem sok van, s ez is meglehetősen hitvány. A legszebb marha állítólag Khokandban található; az Oxus mellett egyedül a Karakalpakok foglalkoznak kizárólag marhatenyésztéssel. Középázsiaiában a marhahus még a persiai s törökországinál is szivósabb, éldelhetlenebb, s ezért azt itt többnyire csak a legszegényebb emberek fogyasztják. Azonkívül aránylag kevés sajtot és vaját készítenek tehéntejből. Öszvért Középázsiaiában nem tenyésztene, mert a lovat, mint legnemesebb állatot, nem engedik bemocskolni. Annál nagyobb gond fordítottat a szamártenyésztésre, mely itt sokkal szebb és jobb, mint máshol Ázsiában. A bokharai tenyészetű szamár nemcsak erős és nagy természetével tűnik ki, hanem még gyorsaságával is, s

hosszu karaván utakon az csak annyit győz meg, mint a ló.

A szárnyas állatok közül honos itt a hosszulábu khinai tyúk, a ludak kisebbek, mint Európában, kacsa-faj többféle tenyésztetik. Vannak még hattyúk, fogoly-madarak, gyöngytyúkok és fáczánok, melyek közül a legszebbek Khokandban találhatók.

Az ásványországból.

Senki sem csodálkozhatik azon, hogy napjainkban a három khánság földjében elrejtett kincsekről alig tudunk valamit. Lehmann s más orosz utazók, kik kellő geologiai készséggel bírván, behatóbb vizsgálatokat tehettek volna, a tatár hatóságok féltékenysége miatt minden lépésükben meg lettek akadályozva. Daczára annak, még sem vagyok hajlandó Burnes azon nézetéhez csatlakozni, hogy Középázsia épen semmi vagy csak igen csekély mennyiségű nemes érczet rejt földjében, s hogy a zerefsáni aranypor sem odavaló eredetileg, hanem Hindukusból eredő kisebb folyóktól vitetik oda. A középázsiaiabeliek szerint a szamarkandi és bedakhsani hegyvidékek, az Oveisz Karajne hegység az Oxus balpartján Khivában, és a nagy Balkán a káspi tó melletti pusztában sok nemes érczet tartalmaznak. Hogy a felső Oxus mellett csakugyan léteznek aranytelepek, ezt azon körülmény is eléggé bizonyítja, hogy ott, daczára azon elhanyagolt és kezdetleges módnak, melylyel az aranymosás üzetik, évenként mégis jelentékeny mennyiségű aranyat nyernek.

Az aranymosásra, vagyis jobban mondva, az arany kihalászására tevéfarkakat használnak, melyek egy sorban két karó közé függesztetnek. Ezekkel egy ideig

a vizet verdesik vagy bemártják őket s úgy hagyják lógni. Mindig a zavaros helyek kerestetnek ki e czélra, s a munkát junius és julius hónapokban, mint a melyek erre legjobbak, szokták megkezdeni. Nem valószínű, hogy az aranyport kivinnék, mert a mint Bokharában lakó persa aranyművesektől tudom, az ott látott kisebb ékszereket belföldi érczből készítik. Ezüstöt Khivában szednek a fönt említett hegyekben, s Allahkuli khán idejében három év alatt, mikor a munkákat egy mívelt, szakavatott indus vezette, ezen becses érczből igen nagy mennyiséget nyertek. Az említett uralkodó halála után az indus állítólag megszökött, mások azt mondják, hogy meggyilkoltatott. Mondják, hogy azóta a bányákat elhanyagolták. Sehri-Sebz körül is vannak ezüstbányák, de az erre vonatkozó adatok bizonytalanok.

A nemes kövek között a bedakhsáni rubinok érdemlik az elsőséget, melyek régebben laoli bedahsán név alatt egész Ázsiában híresek voltak; most már nagyon megritkultak. Karniolt nagy mennyiségben találunk a bedakhsáni hegyi patakok medrében, ára csekély s Arábia, Persia és Törökországba viszik. A festésre való lazulkő Középázsiaiában kis értékű s Oroszországba és Persiába vitetik. A bedakhsáni és khokandi türkisz színre nézve a nisabuval (Persiában) nem versenyezhet s többnyire csak a vándortörzsek meg a nogaji ezüstművesek veszik. Színe zöld és nem kék, s nem oly általánosan keresett, mint amaz.

A középázsiai sikországok terményeinek ezen vázlatos előadása az olvasót, s különösen azt, ki Ázsiát s az ottani viszonyokat ismeri, meggyőzhette arról, hogy Turkesztánt a terméketlen tartományok közé számítani

nem lehet. A lakóitól nagy becse és sivár körülete folytán, homokba foglalt drága kőnek nevezett Közép-ázsia, a távol Kelet országai közt bizonyosan nagy szerepet fog játszani s nevezetes helyet foglaland el, ha az európai polgárosodás jótévő sugara az ottani szerencsétlen viszonyok posványát kiszáritván, századunk nagyszerű vívmányai az ipar és földművelés terén ott is utat nyitandottak maguknak. Rablás, háboru és öldöklés s nem a pusztá határok tették sivataggá az Oxus és Jaxartes partjait. Bokharában s még inkább Khivában a földművelést csaknem kizárólag rabszolgák végzik, kiknek száma az utóbbi khánságban a 80.000-et meghaladja. A vad erkölcsök a hon lakójának kardot adtak kezébe, s az ekét meggyalázónak vélik s a rabszolgákra bizzák. Mikor látják már be ezen országok, hogy szerencsétlen sorsuk s zilált állapotaik legnagyobb része ezen ferde nézponthan gyökeredzik. Az orosz kormány, midőn az ottani viszonyokat könnyíteni és szelidíteni törekszik (mert tökéletes átalakításukról egyhamar szó sem lehet), teljes elismerésünket s szerencsekívánatainkat igazán megérdemli. A föld gazdagságát ne irigyeljük tőle, mert eltekintve a kormány erkölcsi befolyásától s netaláni politikai céljaitól, anyagi haszna nem sok van, sőt bátran kimondhatjuk, hogy csekély azon fáradaalmak és költségekhez mérve, miket egy ily országnak megszállása és igazgatása megkíván, egy oly országé, melylyel a közlekedés valószínűleg mindig kimondhatatlanul fáradaalmas marad.

XV.

Adatok Bokhara ókori történetéhez.

Az, a mit ezen fejezetben Bokhara multjára nézve közlök, legnagyobbbrészt egy Tarikhi Narsákhi (Narsákhi története) czimü persa kéziratból van átvéve. Ezen Bokharáról szóló fölötte érdekes munkát szerzője, Mehemmed-ben-Dsáfer-el-Narsákhi, a hedsra 332-ik^{*)} évében írta arab nyelven, a szamanida Emir Hamid uralkodása alatt. Később, a hedsra 522-ik évében, persa nyelvre fordítottatott s a nem kevésbé érdekes „Khazain ül Ulum“-ból (A tudományok kincsei), melyet a nisáburi Ebul Haszán írt, meg bővítettetett.

A mi történeti értékét illeti, a „Tarikhi Narsákhi“ mindenesetre megérné a hű fordítására és kiadására fordítandó fáradságot. Ismerőseim egyike, a kitünő keleti nyelvész Khanikoff, már dolgozik is rajta, s így ezen becses munka rövid idő alatt a nagy közönség kezébe jut. Mi a könyvből csak azt szedtük ki, a mi vázlataink keretébe beillik, s ezért az eredeti szöveg

^{*)} Egy másik példányon, mely Khanikoff ur birtokában van, 322. hedsra utáni év áll. („Journal Asiatique“. VI. folyam, VII. rész, 284. l.)

szabad fordítását adjuk, mert így kevésbé fárasztó s inkább megfelel a közönség ízlésének.

Bokhara és környéke.

A hely, melyen most a szent Bokhara fekszik, régi időben mocsár volt, mely a Szamarkand felől jövő folyónak évenkénti kiöntéseiből állt elő, mert ez utóbbi a nyári hónapokban a szomszédságban fekvő hegyekről leolvadt hótól nagyon megdagadt. E mocsár azután kiszárittatott s a termékeny föld nemsokára mindenfelől települőket édesgetett magához, kik ott megállapodván, magok közül egy Aberzi nevű főnököt választottak meg uralkodónak. Maga Bokhara még akkor nem létezett, de volt ott több falu, melyek közül Bejkend v. Pejkend (az uralkodó faluja) volt a legnagyobb. Nem sokára a zsarnoki uralkodás szétszórta a telepet. Egy részök északi Turkesztánba vonult vissza s ott Otrar várost alapítván, csakhamar jólétnek örvendett. Később visszamaradt testvéreik segélykéréseinek engedve, ismét visszatértek. Fejedelmük, Sír Kisver (az ország orosz-lánja) legyőzte a gonosz Aberzit s őt egy vörös tuskékkal töltött zsákba tétetvén, mindaddig hengeritgette, míg meg nem halt. Bokhara lassanként újra felvirágzott. Fejedelme Sír Kisver 20 évi uralkodása alatt igen sokat tett a telep gyarapítására; példáját utódai is követték, s nemsokára az egész környék megnépesedett s falvakkal volt ellepve.

Hogy ez időszámlálásunk melyik szakában történt, nehéz megmondani. Bokhara őstörténetének regéje megértésére törekedni, hiábavaló igyekezet lenne. Mi itt inkább a kézirat fölötte érdekes adatait fogjuk előadni

s mindjárt Bokharával kezdjük, mint ez már ősidőktől fogva főhelynek tartatott.

Bokhara, a főváros.

A mit kútforrásunk ezen hely vallási jelentőségéről felhoz, hogy mily előnyökben részesültek lakói, mily kitüntetés várt rájuk a föltámadás napján stb., mindez az olvasót kevésbé érdekelheti. A vár alapítójának Sziaust mondják, ki később ugyanott a Gurian kapu előtti téren saját ipjától megöletett. E helyet a tűzimádók mindig szentnek tartották s noruz (ujév) napján, napkelte előtt ott mindenik egy kakast áldozott. Ez emlékünnepek híre messze terjedt, s dalnokok dicsőíték azt, bár az esemény már 3000 év előtt történt. Mások azt állítják, hogy Efrásziab volt az alapító. Mindegy, a vár sokáig pusztán, laktalanul állt, míg Bendon, Khatun királyné férje, azt egy másik erősséggel együtt újra felépítette s a kapukra vaslemezekbe vésette nevét. A hedsra hatszázadik évében a kapuk vaslemezeikkel együtt még meg voltak, később az egész romba dőlt, s az erőd fölépítésére irányzott törekvések mind füstbe mentek. Az akkori időben élt bölcsek tanácsára végre a pelejadok alakjára hét oszlopra építették föl s ezen idő óta mindenik uralkodó, ki benne lakott, győztes volt, s a mi még bámulatosabb, közülök egyik sem halt meg addig, míg benne lakott. Ezen várnak két kapuja volt, a keleti vagyis Guzian kapu és a nyugoti, Rigisztán kapu; e kettőt egy út kötötte egymással össze, az egész magában foglalta még a főtiszték lakását, a fogházakat, a kincstárakat s a tanásházakat is. Miután egy darab ideig romokban hevert, Arszlán khán újra felépítette s visszaadta régi fényét.

A hedsra 534-ik évében Kharezm sáh Bokharát elfoglalván, a Szandsár által kinevezett helytartót kivégeztette s a várat lerontatta; de 536-ban megint helyreállíttatott. Hasonló sorsban többször is részesült, míg végre a mongolok Dsengiz khán alatt Bokharát a várral együtt romba döntötték.

Azon paloták között, melyekkel hajdan Bokhara ékeskedett, legelső helyen Rigisztán szeraját említik, melyben az uralkodók, az iszlamot megelőző korban s azután is, tartózkodni szoktak. Terjedelmére nézve legnagyobb s talán egyszersmind a legpompásabb is azon palota volt, melyet a szamanida Emir Szaid építtetett s melyben az uralkodó minden főhivatalviselőjével együtt lakott*). Ezután neveztetik a Szerai Molian, vagyis azon palota, mely a hasonló nevű csatorna partján épült. Erről azt mondják, hogy fölülmulthatatlan szépségű lakhely volt, körülvéve a legszebb kertek és rétekkel, virágágyakkal, patakokkal s szökőkutakkal. Ezenfölül a Rigisztán kaputól a Destekig (kis mező) az egész ut csinosan festett házakkal, kellemes tavakkal s árnyas fákkal volt tele, a kertek tömve voltak mindenféle gyümölcsessel, mandolával, mogyoróval, cse-

*) Igen jellemző azon főhivatalnokok sorjegyzéke, kik akkor a kormányzatot, vagyis a bokharai miniszteriumot alkották. Ezek a következők voltak: 1) Vezir, 2) Musztofi (pénzügyminiszter), 3) Amidul-Mulk (országnagy [valószínűleg csak cím]), 4) Szahibi-Sart (ál-lamügyész), 5) Szahibi muejjid (az ország megsegítője [cím?]), 6) Musrif (udvarmester), 7) Memlekei khász (titkos tanácsos), 8) Muh-teszib (rendőrfőnök), 9) Arkaf (a kegyes alapítványok kezelője), 10) Kaza (igazságügyminiszter). Középázsiaiban ezeknek már árnyékára sem akadunk s csak Persia s Afghanisztánban van még belőlök egy-kettő.

resznyével *) stb. Említésre méltó a Semszabad palota is, melyet Semsz-ed-din király, az Ibrahim kapu közelében építtetett, s mely főleg Kuruk **) nevű állatkertjéről volt híres. E négy mértföldnyi körületű magas falakkal kerített helyen számos galambducz volt s azonkívül még vadállatok, mint majmok, gazellák, rókák, farkasok, vaddisznók (!) félig megszelidítve. Semsz-ed-din halála után előbb testvére Khidr khán, azután Akhmed khán léptek a trónra, kik mindketten sokban gyarapították a palota szépségét, de midőn az utóbbi Belil sáhtól leveretvén, Szamarkandba vitetett, el lett hanyagolva s nemsokára romba is dőlt. Voltak még a föntebbieken kívül a város környékén is mulatóházak, többnyire a keskusánok birtokában. Így hívták azon Nyugotról Bokharába vándorolt idegeneket, kik nem voltak arabok s különösen jó hirben állottak. Mikor Kuteibe Bokhara elfoglalása után a házak felét az arabok részére átadni kívánta, leginkább a keskusánok hagyták oda házaikat s a városon kívül telepedtek le. Ezen mulatóházak közül később csak kettő-három maradt meg, melyek Köski Mogan-nak (tűzimádó papok kioszkja) neveztettek. Mint tudva van, Bokharában a tűzimádók sok templomot birtak s a Moganok az ily helyeket mindig nagy tiszteletben tartották. A legelső fal Bokhara köré Ebul-Abbasz helytartó parancsára építtetett a hedsra 215-ben, azért, mivel a lakosok panaszkodtak, hogy a törökök beütései folytán sokat kell

*) A mandola és cseresznye Bokhara mostani termékei közt nem fordul elő.

**) Kuruk, török szó, mely kertet s bekerített helyeket jelent, Középázsiaiban állatkertet még jelenleg is így hívják.

kiállniok. 235-ben kijavítottatott és megerősítettett, de később, midőn a mongol csordák a várost környékével együtt elpusztították, romba dőlt. A mondottakon kívül még mecsetek s egyébbb középületek is emlegettetnek, de az ily részletekkel nem akarjuk terhelni az olvasót. Bokhara és környékének hajdani virágzó állapota eléggé kitűnik abból, ha megemlítjük, hogy vidékét tizenkét csatorna és vízvezetés hasítja. Talajának áldott termékenységére Keleten közmondássá vált. Erről a város és környéke volt adója a legvilágosabb bizonyosságot teszi. Midőn Bokhara negyedszer és utoljára Kuteibe hatalmába esett, a bagdadi khalifnak onnan évenkénti 200.000, s a khoraszáni helytartónak 10.000 direm jövedelme volt. A szamanidák idejében Bokhara és Kerminah egy millió diremen felül fizettek adót, mi az arany akkori nagy értékéhez mérve, igen nagy összeget tett*).

Ipar tekintetében is kitűnt Bokhara az akkori középázsiai népek között. A Zerefsán partjain készített ruhaszövetek igen keresettek voltak, Arábia, Persia, Törökország, sőt még India lakói közt is. Színre nézve csak háromfélék voltak, fehér, vörös és zöld, de anyaguk nehéz selyem, mit az akkori királyok és fejedel-

*) Az iszlamot megelőző korban Bokhara csak cserekereskedést üzött. Kenenkhör volt a legelső uralkodó, ki ezüstpénzt veretett. A pénz tiszta ezüstitartalommal birt s egyik oldalán az uralkodó képét viselte. Ez így tartott Abubekerig. A régi veretű pénz mindinkább ritkult s a kharezmi rosszabb minőségűvel helyettesítettett. Harun-al-Rasid idejében az akkori helytartó Atrif hatféle érzkeverékből álló pénzt veretett, mely Atrifi vagy Azrifi nevet nyert. (Ugy látszik, hogy a Persiában használt Esrefi [arany] szó nem az arabból, hanem a föntebbi Azrifiból ered.)

mek diszruháit képezték. Ezeken kívül még szőnyegek és függönyök is készítették Bokharában. Az előbbieket oly becsesek voltak, hogy a város egész évi adóját egy ily szőnyeg alakjában küldte meg Bagdadba. Bokhara több izbeni feldulása folytán a műértő mesterek elszéledtek s velök együtt az ipar is tönkre ment.

Bokhara környéke.

Az előttünk fekvő kézirat a főváros és nevezetességei mellett még a környék egynémely helyeiről is említést tesz. Ezek közül egynehány még most is létezik, a többi azonban nyom nélkül eltűnt.

Kermine, mely több falut foglal magában, sok költőt adott az országnak. Bokharától csak 14 farszakh távolságra esik s előbb dihi kurdek (kis falu) nevet viselt. Most már jelentékenyebb hely sok mecsettől és karavanszeraival s oly bucsujáró pont, melyet az egész környék gyakran látogat. Bokharában különösen sokat tartanak reá, s az odavaló vándorlás egyenlőnek vétetik a mekkai zarándok út felével. Idegen országokban gyakran összetévesztik Bokharával. Tavaisz (az arabok szerint, mert eredeti néven Kud) jelentékeny nagyságú hely s vásáraitól volt híres. Ezek rendszeren 10 napig tartottak s évenként körülbelől 10.000 embert vontak oda, kik Ferghanából (Khokand) s másfelől jöttek. Ez uton lakói meggazdagodtak s vagyonosságukról híresek lettek. Tavaisz a szamarkandi országuton Bokharától 7 farszáhra fekszik. Iszkuhket, nagy és gazdag falu, mely az ott készített kirbaszszal (vászon) terjedelmes kereskedést űz, sok mecsettől s karavanszeraival bir s Bokharában a legszebb faluk közé sorolják. Zendine adja Bokharában a legszebb kirbaszt s Arak, Farsz, Kirman

s más távolfekvő helyekre küldi, hol az a fejedelmek s országnagyok ruházatára fordittatván, oly jó hirben áll mindenütt, hogy úgy fizetik, mint a legnehezebb szövetekeket. Revane, megerősített hely, régenten a királyok lakhelye, mondják, hogy Sápur építette. A turkesztáni határon fekszik, hetenként vásárt tart, melyen igen sok zendinedsit (az előbb említett vásznat) ad el. Efsána, megerősített hely, mecsetjét Kuteibe építette, hetenként vásárt tart. Berkend, régi terjedt falu, melyet Emir Iszmael Szamani megvett, s a belőle kapott jövedelmet a dervisek és szeidek közt osztotta fel. Rametin Bokharánál régibb s azelőtt a királyok lakhelye volt. Mondják, hogy Efrasziáb építette s később megis erősítette, midőn Kejkhoszrevtől megtámadtatott, ki atyjának, Sziausnak és vejének, Efrasziábnak halálát akarta megboszulni. Rametinban voltak legszebb templomaik az Oxuson túli tűzimádóknak. Efrasziáb két év múlva Kejkhoszrevtől elfogatott s megöletett, sirja, állítólag, azon tűzimádó templom bemeneténél van, mely a Khodsa Iman nevű hegy melletti magaslaton épült. Mindez körülbelől ezelőtt 3000 évvel történt. Ferakhsá egyike Bokhara legszebb városainak s különösen várkastélyáról nevezetes, melyet ezelőtt ezer évvel az akkor uralkodó Gedek építtetett s azután pusztulni hagyott. Később Hebek uralkodó egy részét kijavította s a hagyomány szerint Binjad Tugsáde fia ott halt meg. Az iszlam-korban a szamanida Emir Iszmael mecsetté akarta átalakítani s a város lakóinak az átalakítási költségek fedezésére 20.000 dirhemet ajánlott fel, de ezek nem egyeztek bele. A szamanida Emir Hajder idejében még meg volt belőle némi gerendázat, melyet az Emir Bokharába vitetvén, saját palotájának használta fel. Fe-

rakhsának évenként 15 vásárja van, melyek közül a legutolsó az év végén husz napig tart s Noruz vásárnak (ujévi vásár) s Bokharában már régóta szokásos. A Noruz vásárra öt nap mulva következik a noruzi nogan (a moganoknak vagyis a tűzimádók papjainak ujéve).

Bejkend a városok között említett s lakosai nem is szerették ha falunak mondták. Mikor a Bejkendit Bagdádban megszólították hogy hová való, mindig bokharabelinek mondta magát. De valóban jelentékeny is volt e hely számos szép mecsetjeivel és egyéb épületeivel, s a hedsra utáni 240-ik évben még sok rabatra (karavánszerai nemü kóházak) lehetett benne akadni. Ilyen épület több volt ezernél s mindenik egy bizonyos falu lakóinak tulajdonában volt, kik nyáron mezei jószágukon laktak s télen át a városban kényelemben élvezték munkájuk gyümölcseit. Ezenkívül a bejkendik híres kereskedők is voltak, s üzletük Khináig sőt a tengerig (?) is terjedt. Ezen Bokharánál is régibb város erődítvényei az ostrom alatt sok bajt okoztak Kuteibének. Régebben az uralkodók többnyire itt laktak. Bejkend és Farab közt egy 12 farszákhnyi homokpuszta terül el. Arszlán khán ide egy nagyszerű épületet emeltetett, s a Dsaramgam csatornát nagy áldozattal alávezette. Bejkend környékén sok nádas és tócsa van, miket Barkenti Ferrákhnak s Karakölnek is hívják. Hitelt érdemlő állítások szerint ezek 20 farszákh hosszúsággal birnak s annyi bennök a szárnyas vad és hal, mint sehol másutt, még Khoraszanban sem. Miután a Dsaramgam csatornának vize nem volt elegendő, Arszlán khán ezen tavakból egy folyót akart vezetni Bejkend alá, mely utóbbi hely csekély magas-

laton fekszik. Hozzá is kezdtek a munkához s ástak mindaddig, míg oly kemény sziklára akadtak, melyen minden ütés, furás haszontalan volt. Egész terhekkal hordták rá a zsirt és eczetet, hogy a követ föllágyítsa (?), de ez sem használt s kénytelenek voltak felhagyni vele. Farabnak van egy szép mecsetje, melynek falai és kupja téglából építvék a nélkül, hogy csak egy darab fa is látszanék köztük. Régenten külön fejedelme volt, ki bizonyos tekintetben Bokharától függetlenül uralkodott.

Khatun királyné*) és a legelső négy arab vezér.

Az arab foglalás korában, vagy helyesebben, akkor, midőn az arab kalandorok előőrsei legelőször látogatták meg a távol Keletet, Bokharában egy nő uralkodott, ki fiának, Tugsádénak, kiskorusága alatt tizenöt évig erővel és igazsággal kezelte a kormány gyepelőit. Ezen nőről, Középázsia Nusirvánjáról, azt beszélik, hogy naponként lóra ülve palotájából a Rigisztánra**) ment s itt trónján helyet foglalván, a nép minden országától környezve, intézte el a közdolgokat.

A hedsra utáni 53. év vége felé, az arabok Abdullah-bin-Zijád vezérlete alatt az Oxust átlépven, az akkori időkben jelentékeny Bejkendet elfoglalták, mely győzelem őket nevezetes kincsek s négyezer fogoly birtokához juttatá. A hedsra utáni 54-ik évében erős sereggel s ostromgépekkel támadták meg Bokharát.

*) Khatun törököül asszonyt jelent s mi ezt a valódi szó helyett használjuk, épen úgy, mint a kézirat.

**) Rigisztán az ó persában közhelyet jelent, azaz olyan helyet, mely füzénynyel (rig) be van hintve s üresen áll.

Khatun megrémült a fenyegető veszélytől. Az arabok vezéréhez ajándékokkal ellátott követ küldetett, hogy legalább tizennégy napra terjedő fegyvernugvást eszközöljön; de egy másik ezalatt titkos utakon az észak-keleti török törzseket szólítá segélyre. A csel sikerült. A mitsem gyanító arabok a fegyverszünetet megadták s ezalatt a török segélyseregek is közelebb jöttek, s Khatun már most eléggé erősnek érezvén magát, az ostromlókat megtámadta s megfutamtotta. A vereséget magok az arab történetírók is bevallják, de megjegyzik, hogy a muszulman sereg nagy mennyiségű arany, ezüst, ruha és fegyverekből álló zsákmányt ejtett s hogy Khatun királynénak drágakövekkel ékesített s 200.000 drakhmára becsült csizmái is a zsákmánylott javak közt voltak. Abdullah-bin-Zijád ezután a környékbéli fákat levágatta s a falvakat elpusztította; Khatun az ország sorsa fölötti aggodalmában az arabokkal békét kötött, vagy ezeknek állítása szerint, azt egy millió drakhmán megvásárolta.

A hedsra utáni 56-ik évben Szaid-bin-Oszmán lett Khoraszán helytartójává. Khatun most a békeért két annyit ígért, mint Abdullah-bin-Zijádnak, de Szaid, ki 120.000 emberével már Kes (Sehri Szebz) és Nakhseb (Karsi) között állott, az ajánlatot visszautasította s a hadjáratot megkezdvén, csak akkor kötött békét, mikor már legyőzte Khatunt. A királyné kénytelen volt megadni magát s az arab táborba menni mint meghódolt*). A meghódított város 80 kezeszt adott. Szaid-bin-Oszmán

*) Azt mondják, hogy Szaid-bin-Oszmán Khatunba, ki híres szépség volt, belé szeretett s hogy Bokharában még sok évek múltán is szép dalokban dicsőítették e viszonyt.

ezután Szamarkand felé huzódván, ezt is elfoglalta s kincsekkel rakodtan tért vissza Medinába. A monda azt beszéli, hogy azon kezesek, kiket Khatun az arab vezérnek adott, azon főnökök voltak, kik Tugsáde törvényes születését tagadták s Khatun ellen fondorkodtak. Ezek, az előleges megállapodás értelmében, csak a határig tartoztak az arab táborban maradni, de Szaid el akarta őket vinni Medinába, hogy ott mint győzedelmének jelei szerepeljenek. De már erre felzudultak a megcsalatott bokharaiak s mert vesztőket bizonyosnak tartották, legalább bosszulatlanul nem akartak meghalni. Szaidot tehát agyonverték s azután magukat végezték ki.

Az utóbbi helyett Muszlim-bin-Zijád küldetett Khoraszánba helytartónak. Ez gyorsan rendeltetése helyére ment s ott tetemes hadat szedvén össze, az ujonnan elpártolt Bokhara ellen indult. Khatun azonnal belátta, hogy ő egyedül vele nem mérkőzhetik s mindenfelé segély után látott. A szamarkandi terkhand (fejedelmet) kezével kínálta meg, csakhogy országát megvédhesse. A törökök hatalmas fejedelme is felszólíttatott. Miután ezek a segélyt megígérték, az arabok gyorsan békét ajánlottak, mibe Khatun is beleegyezett s már szinte létrejött a béke, midőn Bendun 120.000 emberével megjelenván, a tettét megbánni kezdő Khatunt a béke megszegésére csábitotta. A mélyen sértett arab vezér, tisztjei közül Mehlebet Khatunhoz küldte, hogy a tartozó engedelmességre fölhívja. Mehleb minden zászló alól egy harczost maga mellé vevén, a tábort titkon elhagyá azon szándékkal, hogy éjjel az ellenséget valamely ponton meglepi. Már a folyó (Zerefsán) partjára ért, midőn néhány arab azt vélván, hogy zsák-

mányra mennek, birvágytól hajtatra, hozzájuk csatlakozott. Számszerint nem haladták meg összesen a kilenczszázat. Az ellenség lovasaitól csakhamar észrevétlenül, az első összecsapásban négyszáz esett el közülök. A többi gyorsan visszafordult, de üldöztetvén, napköltekor Khoten (?) mellett eléretett. A törökök elkeseredetten rohanták meg őket. A minden oldalról körülvelt Mehleb kétségbeesett orditással tudatta a közeli arab táborral a veszedelmet, melybe jutott. A segélykiáltást meghallották. Muszlim azonnal Mehleb hangjára ismert benne, de nem sokat adott reá, s csak Abdullah, ki a vezér egykedvüségét gáncsolta, ült lóra kevesed magával, hogy fenyegetett bajtársainak segélyére legyen. Megjelenése Mehleb s társai hanyatló bátorságát felélesztette; a harcz megújult, Bendun elesett s a törökök nagy veszteséggel vonultak vissza. A győzők oly nagy zsákmányt ejtettek, hogy az osztozásnál — mint mondják — egy-egy lovasnak ezer dirhem jutott. Ez eset után Khatun békét kötött s újra meghódolt az araboknak. Midőn a táborban megjelent, látni kívánta Abdulláht, kinek hős tettei mindenkit bámulatra ragadtak. Muszlim őt előhivatta; kék felöltönye vörös övvel volt leszorítva s méltóságos külsejével nagy hatást tett az őt gazdagon megajándékozó királynéra.

A negyedik arab vezér, ki Bokharába küldetett s ezt végleg meghódította, Kuteibe-bin-Muszlim volt. Ő Hüddsáds khalifasága alatt ment Khoraszánba s útközben Tokharisztánt elfoglalván, a hedsra utáni 88-ik évben átlépte az Oxust. Jöttének hírére Bejkend erős várrá alakíttatott át s bevétele sok bajt okozott. Az arabok az ötvennapos ostrom alatt sokat szenvedtek s végre, miután erőszakkal semmire sem mehettek, cselhez

folyamodtak. Kuteibe földalatti meneteket ásatott, melyeken át az erősséget meglepven, azt elfoglalta. De a lakókat megkimélte, velök békére lépett s miután egy bizonyos Barka-bin-Naszrt helytartójává nevezett, maga Bokhara ellen indult. Azonban már utja kezdetén hírvetette annak, hogy a bejkendiek hátrahagyott helytartóját megölték. Később kiviláglott, hogy gyalázatos eljárása volt oka a lázadásnak. Ennek daczára Kuteibe mégis visszatért, a várost megrohanta, kifosztotta, elpusztította s minden fegyverfogható lakost leöletett.

A gazdag és hatalmas Bejkend, mely theával és egyéb khinai czikkekkal kiterjedt kereskedést üzött, a földig lerontatott; részben ugyan újra felépült, de egykori virága örökre oda lett. Beszéli, hogy az ostrom után az arabok egyéb zsákmányon kívül valamely templomban egy ezüst bálványt is találtak, mely ruhástól együtt 150 miszkalt nyomott. Legnevezetesebb volt azon galambtojás nagyságu két gyöngy, miket, a bejkendiek szerint, egy madár hozott a templomba. Ezeket Kuteibe Hüddsáds khalifának küldte el ajándékba, ki egy köszönőlevélben fejezte ki azon kellemes meglepetést, mit benne a küldemény s a küldő nagylelkűsége ébresztett. Innen Kuteibe Vardan (a mostani Vardanzi) felé nyomult s ezt a hozzá tartozó helységekkel együtt elfoglalta.

Az araboknak ily sikerdús előnyomulására megrémített szomszédot apróbb fejedelmek egymással szövetségre léptek s egyesült erővel megtámadták az idegen betolakodókat. Az arab történetíró szavai szerint, Kuteibe igen szorult állapotba jutott, mihez még az is járult, hogy fegyverekben hiányt szenvedett, úgy hogy, a mint mondják, egy lándzsa ötven, egy sisak

ötven s egy vértzet kilenczszáz dihermen kelt el. Nagy szerencséjére a szaniarkandi fejedelem csalás és rábeszéléssel az arabok pártjára vonatott, s miután ezek azt híresztelték, hogy az újabb segélycsapatok már Kes és Nakhseb körül tanyáznak, a török főnökök mindinkább észak felé húzódtak s Kuteibe háborítatlan birtokában maradt az Oxuson túli meghódított tartománynak.

Tugsáde és Mokanna (a befátyolozott khoraszáni próféta).

Tugsáde, ki anyja halála után Bokhara uralkodójává megválasztatott, trónját egyedül Kuteibének köszönhetette, mert ez védte meg őt hatalmas szomszédja s ellensége Vardan fejedelme ellenében, ki több ízben beütött Bokharába, de Kuteibétől mindannyiszor visszaveretett. Lehet, hogy hálaérzete volt főoka annak is, hogy Tugsáde az Iszlamra áttért s új hitében oly kitünően buzgólkodott. 32 évig uralkodott, nem mint önálló fejedelem, hanem mint Kuteibe híbérese, ki benne hatalmas támaszt talált Mohamed tanának, melytől a bokharaiak mindig idegenkedtek, erőhatalommal terjesztésére.

Mivel az arab kalandorok a hódolás főfeltételének az iszlamra áttérést tekintették, ezért a bokharabeliek mindannyiszor, a hányszor csak városuk elfoglaltatott, szinteg az iszlamot vallották, de a hódítók távoztával megint csak visszatértek a parszik szeretett nemzeti hitéhez. Kuteibe ennek véget akart vetni s e végre meghagyá, hogy a házak fele részben az araboknak átadandók legyenek. Ily módon az ujonnan megtértek oktatóik közvetlen közelébe jutottak, kik őket folytonosan figyelemmel kísérték s az új hitben erősítették.

A hedsra utáni 94-ik évben Kuteibe egy nagy mecsetet építtetett, hol pénteki imádságkor mindenkinek meg kellett jelenni, s melyben a rendes szokástól eltérőleg a Koránt persa nyelven olvasták. E mecset még kéziratunk szerzője idejében is meg volt, ki megjegyzi, hogy kapujára különféle alakok voltak vésve (mi tudvalevőleg az iszlamban mindenütt bűnnek tekintetik, nem is szólva a mecsetről); de ennek, a mint mondják, az az oka, hogy a kapuszárnyakat egy tűzimádó templomról szedték le s később is megtartották.

Tugsáde 32 évig uralkodott. Halála után fia Kuteibe (az arab fővezérhez való ragaszkodása folytán adta e nevet) lépett a trónra. Ez kezdetben a muszulmánt játszotta, de csakhamar kitűnt, hogy titokban a régi valláshoz szít, miért is Ebumuszlim, Khoraszán helytartója parancsára megöletett, s helyére Binjád, szinte Tugsáde fia, emeltetett Bokhara fejedelmi székére. Ez utóbbiak uralkodása alatt történt, hogy a Szefid-dsameganok (fehéröltönyűek) a hogy Mokannának a befátyolozott khoraszáni látnoknak hivei neveztettek, új tanukat hirdetni kezdék s ezáltal kitűzték a lázadás zászlaját az arab hódítók ellen. Kuteibe (Tugsáde fia) után Binjád is a lázadókhöz csatlakozott, de a hedsra utáni 166-ik évben a khalifa parancsára megöletett. Tugsáde családja egész 301-ig hedsra után birtokában volt Bokharának, midőn Abu-Iszhák, Ibrahim fia, ki Khalibtól, Binjád fiától származott, jogairól, a szamanida Emir Iszmail javára lemondott.

A mi a Szefid-dsameganok és Mokanna által szított lázadást illeti, ennek a középázsiai iszlamra nézve valószínűleg veszélyes hatása lett volna, ha Bokhara akkori urai s különösen Mehdi khalifa nem fordította

volna minden gondját az új felekezet elnyomására. Az előttünk fekvő kézirat elbeszélése szerint Mokanna (a befátyolozott khoraszáni próféta), valódi nevén Hasim-bin Hekim, Merv közelében, Geze nevű helységben született s már ifjú korában többféle tudománnyal foglalkozott, de főkép a varázslatot és titkos mesterségeket űzte. Mokanna, azaz befátyolozott, nevét onnan kapta, mert fejét mindig fátyol borította, azért, mivel akkori köztudomás szerént, arcza véghetetlen rút, feje kopasz volt s egyik szeme hiányzott. Már Ebu Muszlim alatt előkelő katonai ranggal bírt, de mert prófétai szerepét már ekkor megkezdte, fogolyként Bagdadba küldetett, hol börtönbe vetették. Börtönéből megszökve, visszatért Mervba s itt legelőször az emberek közé lépve, azt kérde tőlök, hogy tudják-e, ki áll előttök? Mindenki azt felelé, hogy Hasim-bin-Hekim, mire ő így szólt: „Tévedtek! Én vagyok a ti istenetek s az egész világ istene. Én úgy nevezem magamat, a mint nekem tetszik. Régebben mint Ádám, Ibrahim, Musza, Jézus, Mohamed és Ebu-Muszlim jelentem meg e földön s most, mint látjátok, ezen alakban.“ „Honnan van hát“ kérdék tőle, „hogyan csak prófétáknak tartották magukat, te azonban isten akarsz lenni?“ „Azok“ felelé ő „csak érzékiséggel bírtak, de én egészen szellem vagyok s hatalmamban áll mindenféle alakban mutatni magamat.“

Ő maga még akkor Mervban lakott, de ügynökei mindenüvé eljártak tanítványokat toborzani. Térítő levelei következőleg kezdődtek:

„Az irgalmas, kegyelmes és mindenható istennek nevében. Én Hasim, Hekimnek fia, uraknak ura. Dicsértessék az egyedül való isten, ki magát ezelőtt

Ádám-ban, Noah-ban, Ibrahim-ban, Muszában, Krisztus-ban, Mohamedben és Ebu-Muszlimban kinyilatkoztatta. Tudniillik én, Mokanna, a hatalomnak, fénynek és igazságnak ura. Csoportosuljatok körülém s tudjátok meg, hogy enyém a világ uralma, enyém a dicsőség és mindenhatóság. Rajtam kívül nincs isten. Ki velem jár, a paradicsomba megy, ki tőlem eltávozik, a pokolba jut.“

Segédei közül különösen egy Abdullah nevű arab tüntette ki magát, ki Kes környékén sokakat elcsábított. Később Bokhara és Szamarkand, majd minden helysége hozzápártolt. Az új tan vallói napról napra erősödtek s számukkal arányban a zavar és rendetlenség nagyobbodván, a muszulmánok rémülése s az őket fenyegető veszély is mindinkább növekedett.

A khoraszáni helytartó az esetről tudomást vevén, azonnal el akarta fogatni Mokannát, de ez darab ideig rejtőzve élt, s azután, daczára annak, hogy az Oxus átkelő helyei szigorú őrizet alatt tartattak, mégis sikerült neki az Oxuson túlra menekülni s itt a Kes (a mostani Sehri-Szebz) város melletti Szam hegyen fekvő erős várába huzódni. Mehdi khalifa is megdöbbszent e hír vételére s először ugyan sereget küldött, de később személyesen eljött Nisáburig, mert Mokanna követői már igen közel álltak a véggyőzelemhez, mi az iszlámot végkép tönkre tette volna. Az új felekezethetnél a rablás és gyilkosság megengedett dolog levén, nem sokára számtalan turkesztáni raj csatlakozott a fölkeléshez; a muszulmánokat mindenütt veszély fenyegette, falvaik kifosztattak, nejeik és gyermekeik szolgaságra vitettek. A hedsra utáni 159-ik évben a bokharai kormányzó tekintélyes erővel indult ellenök s ekkor kez-

dődött meg azon harc, mely azon vidékeken Mokanna követői és a mohamedánok közt évek hosszú során át dühöngött. Az elfátyolozott látnok egyet sem mozdult erős fészkeből s szellemi hatalma is elég volt arra, hogy párthiveit a legmakacsabb ellenállásra tüzelje.

Bokharában az arab helyőrség s az iszlamhoz híi maradt csekély számu lakók csakhamar belátták, hogy a számban és lelkesedésben egyaránt erősebb ellenségnek többé ellent nem állhatnak. Bagdadból Dsebrailbin-Jáhja vezérlete alatt fölmentő had küldetett, mely a jól megerősített Narsákh, a Bokhara körüli Szefidsamegánok főhelye volt, vette ostrom alá. Hosszan tartó s eredménytelen volt az ostrom s végre is a falakat csak úgy tudták megrontani, hogy azok aljában mintegy ötven öl hosszúságu árkot huztak, ezt fával és naphtával megtömvén, a keveréket meggyújtották, mitől a falnak keresztgerendái elégvén, a támasz nélküli kötömeg leomlott. A mohamedánok kivont karddal rohantak az erősségbe, hol sokan leölettek, mások megadták magukat azon föltétel alatt, hogy fegyvereiket megtartván, szabadon elvonulhassanak. A vár kiürített. Azonban midőn a Szefidsamegánok, hogy vezetőik árulással kivégeztettek, még a táborban fegyverhez nyultak. A most támadt elkeseredett küzdelemben is az arabok lettek győztesek s Mokanna párthivei részint szétszórattak, részint a futásban kerestek menekvést. Narsákh után Szamarkandot kellett elfoglalni, melynek lakói szintén legnagyobb részt az új tant vallották. Ezen hely ostroma s az e körüli küzdelem tovább húzódott két évnél, azért, mert a törökök egy része a szamarkandiakat pártfogolta, s így a harc mindkét félre nézve eredménytelen maradt.

Mokanna maga, a titokszerű látnok, ezalatt folyvást várában tartózkodott száz oxusontuli szép nő társaságában. A vár belseje csak ezektől s rajta kívül még egy férfi cselédétől lakatott, s rajtok kívül emberi szem nem hathatott be e szentélybe. Beszélik, hogy egy izben követői közül mintegy ötvenezer érkezett várához azon kérelemmel, hogy isteni nagyságát mutassa meg nekik. Ő azonban ezt megtagadta s szolgája által azt izente hogy „mond meg szolgálóimnak, hogy Musza (Mózes) is megakarta látni istenségemet, de fényességem sugarait el nem tűrhette. A föld születtét szemem pillantása azonnal megölné.“ Föllelkesült követői azt mondták, hogy örömet meghalnak, ha részesülhetnek a mennyei élvezetben. Látván Mokanna, hogy az elutasítás mitsem használ, végre engedett sürgető kérelmüknek, s egy bizonyos órára a vár kapu elé rendelte őket, hol ígérete szerint ő maga is meg volt jelenendő. A kitűzött nap hajlatára nejeit kezökben tükörrel a vártéren rendbe állítá, s midőn a bucsuzó nap sugarai a tükröktől visszaverődván mindent megvilágítottak, kinyitattá a kaput. A fény elkápráztatá az ájtatos hívők szemeit, annyira hogy meglepetésükben a földre borulván felkiáltának: „Ó isten, elég már ennyi is nekünk a te dicsőségedből, mert ha többet látunk, elveszünk.“ S ezen helyzetben maradtak mindaddig, míg Mokanna szolgája azon izenettel nem lepte meg őket, hogy „csak keljenek fel, az isten meg van velök elégedve, s a világ összes kincseit nekik adja.“

Állítólag tizennégy esztendeig lakott e várban Mokanna, s ezen időt a nőkkeli dombérozásban töltötte el.

Végre, egy jól vezetett ostrom, Szaid Hirszi arab fővezér részéről, őt a végsőre juttatá. A külsánczolatok már elvesztek s még csak a meredeken fekvő megközelíthetetlen fellegvár állott. Mokannát szerencse csilloga letüntével párthivei is elhagyták s midőn vesztét már elkerülhetetlennek látta, hogy az ellenkézbe jutását kikerülje, elhatározta, hogy magát nejeivel és kincseivel együtt elpusztítja. A nők borába a legutolsó vendégségben jó adag mérget vegyített s felszólítá őket, hogy vele igyanak. Mindnyájan megtették, egyet kivéve, ki a bort titkon kiönté s mint szemtanu később az egész esetet elbeszélte. Ennek vallomása szerint, miután a nők mindnyájan meghaltak, Mokanna szolgáját is megölte, s magát egészen csupaszon kincseivel együtt, egy más három nap óta tüzes kemenczében megégette. Már régebben is emlegette ő, hogy a mennybe akar menni, azért hogy elpártolt hivei ellen az angyalokat segítségül hívja. „Én — ugymond a szerencsésen megmenekült nő — sokáig ott időztem a kemenczénél, de többé nem jött vissza.“

Mokanna halála után is keletkeztek még csodásnál csodásabb tanok, de ezek a naponként erősbuló iszlammal szemben nem érvényesülhettek. A szamanidák korában Mohamed tana még inkább elterjedt s az Oxuson túli rész vallásos buzgósága nem sokára az egész Iszlamban híressé lett.

XVI.

A középázsiai, iráni és turáni fajok ethnographiai vázlata.

I. Keleti törökök.

A. Jellegek és szokások.

Ugy hiszem, hogy az egész föld kerekiségén csak igen kevés pontra találhatnánk, melyek a történeti nyomozásokra nézve nagyobb fontosságúak lennének, mint Közép-Ázsia vázartományai, ezen hajdanában kiapadhatatlan zsilipjeit ama harczias csordáknak, melyek Ázsia legszebb vidékeit gyakran elárasztották és meghódították s féktelen árjaikkal nyugot felé rohanva, magát Európát is rettegésbe hozták. Egy nép sem birhat az ethnographia terén ránk nézve oly nagy érdekekkel, mint a török-tatár, mely annyi különböző név alatt és alakban jelent meg a világ-események szinpadán és a mi saját historiai viszonyainkra is oly hatalmas befolyást gyakorolt. S nem feltűnő-é, hogy épen ezt ismerjük legkevésbé! A hunnok, avarok, utigurok és kutigurok, khazarok s több mások is csak a regék fél homályában lebegnek szemeink előtt. A fegyver-

csörgés, melyet ők a Jaxartestől Gallia és Róma szívéig hangoztatának, már rég elnémult, igen, sőt eredetöket is hiában akarnók kutatni, ha az akkori nyugoti krónikák hiányos adataiban néhány támaszpontot nem találnánk. Ezen adatok azt bizonyítják, hogy az akkori tatárscordák és Közép-Ázsia mostani lakói között a hasonlatosság bizonyos mértéke félreismerhetetlen, sőt azon képekben is, melyeket rólok vázoltak s életmódjuk leírásában a mai turkesztániak erkölcsrajzaihoz és fizikai minémiségéhez igen sok hasonlót találunk. Egy nomád főnök sátrában még ma is ugyanazon életre találunk, melyet nekiünk Priszkus a hun király udvaráról vázolt. Étele eredetibb, mint Dsingizkhán és Timur, de mint történeti személyiségek egymáshoz mégis hasonlók maradnak. Erély és a szerencse esélyei még ma is könnyen szülhetnének az Oxus és Jaxartes partjain egy olyanszerű hőst, kinek hadserge előrerohantában, mint a hógörgeteg, mindent magával ragadva, százezerekre növekedne és a mely valószínűleg új „Isten ostora“ gyanánt lépne föl, ha a mi polgárosultságunk hatalmas sorompói és ha annak a Keleten mind inkább elterjedő befolyása utját el nem zárják.

Igen, Közép-Ázsia népei, különösen a nomádok, életök belső viszonyaiban ma is ugyanazok, a mik ezelőtt 2000 évvel valának. No de arczvonásaik ismerető jegyeiben mégis történtek már némi változások és az iráni és sémi vérrel való vegyülés az arab hódítás előtt, de különösen azután, a mongol-kalmük jellegvonásait imitt-amott a kaukázusi törzseihez közelebb hozá. A tatár Közép-Ázsiában nem ugyanaz többé, mint a milyennek őt a görög-góth szerzőknél vázolta

találjuk; mert már Dsingiz-khán idejében is el volt korcsosulva. Érdekes lesz tehát figyelemmel kísérni, hogy ez a változás utunkon keletről nyugotfelé mennyire észrevehető a mind inkább apadó fiziognomikus ismertető jelekben, és hogy ez az „eltörökietlenedés,” ha szabad így fejeznem ki magamat, Közép-Ázsia egyes törzseinél miként jelentkezik oly fokban, a melyben az egyes ágak a társadalmi viszonyok következtében idegen elemekkel több vagy kevesebb érintkezésbe jöttek. Ez legjobban kitűnik, ha Közép-Ázsia török népségei fölött, Khina belsejétől kezdve a kaspi tengerig, egy áttekintő szemlét tartunk; az innen Adriáig és a Duna partjaiig lakó törökök nyugoti törökök, és nem annyira arczulati jegyek miatt, mint inkább a nyelv, jellem és erkölcsök hasonlósága következtében számíthatjuk őket a családösszeséghez. Az elsőbbségnél, kiknek tömegei szorosabban együtt maradtak, a törzsnek egysége, mindazon ágak és családok daczára, melyekre a közép-ázsiaiak magokat egymástól szigoruan elkülöníteni akarják s minden ethnografikus elnevezéseink daczára is az arczvonásokban s más közös fizikai ismertető jelekben még világosan olvasható. Bár minéműi nézeteink legyenek is a törökök eredetéről, az mégis tény marad, hogy a mongolokhoz állanak legközelebbi rokonságban s még pedig sokkal szorosabb viszonyban, mint az például az iráni törzsben az indok és persák között létezik.

Sokat, véghetetlen sokat kell addig tennünk, míg az egész török-tatár törzsnek, mely a Hindu-kus-tól a jeges tenger partjai-ig és Khina belsejétől a Dunáig terjed, egymáshoz kölcsonös viszonyait kiftirkésztük. Jelen vázlatunk csak egy kis résznek gyöngé kísérlete;

nézeteket foglal magában, mikre személyes tapasztalataink vezettek s talán imitt-amott valami újat is tartalmaz. Mi a törököket az előttünk ismeretes területen kelettől nyugotig a következő ágakra osztjuk:

- a) Burutok, fekete vagy valódi kirgizek;
- b) Kirgizek, illetőleg kazákok;
- c) Karakalpakok;
- d) Turkománok;
- e) Özbegek.

a) B u r u t o k.

A burutok, a kiket valódi vagy fekete kirgizeknek is neveznek, Turkesztán keleti határain laknak, névszerént a Thian-shan hegység völgyes vidékein, az Iszszik-kül partjainál több ponton csaknem Khokand határvárosaiig. A mint nekem beszélték, mert magam csak egy néhányat láttam, általában véve zömök, de erős termetűek, erős csontokkal s feltűnő elelvenséggel, mely utóbbi tulajdonságnak tulajdonítandó harcziás hírók is. Arczvonásaikban a mongoloktól és kalmüköktől csak azáltal különböznek, hogy ábrázatuk nem oly lapos, orczaik nem oly husosak, homlokuk valamivel magasabb és szemeik nem oly szűkmetszetűek, mint az utóbbiaknál. Színökre nézve a szomszédos nomád törzsektől keveset különböznek, de hír szerént veres vagy szőke haj és fehér arczszín, a mely ismertető jegyek segélyével európai tudósaink e törzset a finnekkel s más észak-altáji népekkel akarták rokonságba hozni, csak ritkán fordul elő, legalább khokandi barátain azt

állították, hogy száz közül is alig akad egy vagy kettő*).

Minden látszat oda mutat, hogy a kipc sakok, a kikiről „Közép-ázsiai utazásaimban“ (346. l.) megemlékeztem, nem mások, mint a burutok egy szakasa, kik Khokandban és vidékén letelepedtek és mind az Iszlamból, mind pedig Turkesztán társadalmi viszonyaiból többet fogadtak el, mint a többi burutok, a kik a kalmükökkal és mongolokkal való érintkezés következtében csak imitt-amott vallják az Iszlamot, valamint nyelvük is több mongol szót rejt, mint a kipc sakok szójárása. Ezen leginkább eredeti török néptől átmegyünk a második lépcsőzetre, és ez

b) a kirgiz.

A kirgiznél vagy kazáknál (a mint ő magát nevezi) a mongol-kalmük típusz jellege már nem található oly szembetűnő összeségben mint a burutnál, bárha nyelvben és életmódban az utóbbitól nem sokat különbözik. Szinre nézve is meglehetősen hasonló a közép-ázsiai sivatag minden többi lakóihoz. A nőnemnek és

*) Klaproth „Tableaux historiques“-jaiban és Remusat Ábel „Recherches sur les langues tartares“-jaiban e törzset a hindu-góth népesaládhoz számítják, mely állítást ma már mindenki tévedésnek fog tekinteni. Castrénnek, a finn tudósnak, kétségkívül igaza lehet, ha vizsgálódásai közben Dél-Sziberiában egy szőkeszinü török törzsben törzs-rokonaira talált; de ezek nem burutok és én azt hiszem, hogy maga a tudós Schott W. is téved, mikor ő, khinai kutforrásokat követve, értekezésében „A valódi kirgizekről“ (Berlin, 1865.) e véleménynek helyet ad. Nekem úgy tetszik, hogy a burutokat a nizunokkal vétik össze, kik északabbra laknak, szőkéek s valószínűleg finn törzs maradványai. (Lásd Mitchell: „The Russians in Central-Asia“ 64. l.)

az ifjúságnak általán véve fehér, gyakran egészen európai arczsine van; hanem az a szabad levegőn, hőségben és hidegbeni élés miatt csakhamar elrútul. A kirgizek zömök, erőteljes alkatuak, erős csontokkal, nyakuk legtöbbnyire rövid, mely a turániak lényeges ismertető jele a hosszunyaku irániakkal szemben, fejök nem valami nagy és annak teteje kerek és inkább hegyes, mint lapos. Kevésbé szűk metszetű, de rézsztosan menő villogó szemeik, kiálló pofacsontjaik*), buta, kerek orruk, széles, lapos homlokuk és a burutokénál szélesebb állaik vannak. Szakálluk csak néhány szőrszálból áll az állon és a felső ajak mindkét végén, s feltűnő, hogy ők e hiányon sajnálkoznak és ezen arczulati sajátság teljességgel nincs annyira tetszésökre, mint a kiálló pofacsontok, apró szemek stb., melyeket ők szépségnek tartanak.

Minthogy, a mint mondók, a kezdetleges népfaj ismejelei nálok már nem oly szembeszökők és közönségesek, mint a burutoknál és kalmüköknél, ennélfogva ők tökéletes szépségű ideáljokat is csak az említett szomszédoknál találják, a kikkel ők örömet összevegyülnek és Lewschine helyesen jegyezte meg, midőn azon elsőbbségről tesz említést, melyben ők a kalmük nőket az övéik felett részeltetik**).

*) Hogy nem egy nomád ócsárolta rajtam a kiálló pofacsontok hiányát, mint elrutító bajt, már említettem. De hisz ezen nem szabad csodálkoznunk s valóban feltűnő előttem, hogy Livingstone „The Zambesi and its Tributaries“ czimű művében azt állithatja, hogy oly afrikai nőket látott a makololo-törzsből, kik a tükör előtt állva, a nagy széles száját, mely ott általános, kisebbíteni igyekeztek, azon szándékból, hogy magokat szebbekké tehessék.

**) Lewschine Elek „Description des Khirghiz-kazaks“ (Páris, 1840), 317. l.

Hogy a kirgizek nagy kiterjedése mellett Közép-Ázsia északi sivatag földjén a külső ismertető jelekben észrevehető árnyalatok is mutatkozhatnak, alig vonható kétségbe; de mégis könnyen átláthatjuk, hogy a mi felosztásunk, nagy, kis és közép csordára, előttök ismeretlen; mert az életmód, szokások és jellem közös köteléke által ők még mindig ugyanazok, daczára az ágakra, családokra és oldalágakra szakadó számtalan alosztályuak*), melyeket ők magok, miként a turkománok is, szívesen tekintenek meredek válaszfalaknak. Lakjanak bár az Emba folyó vagy az Aral tó partjain, avagy a Balkhas és Alatau környékén, az általok beszélt dialektusban mégis kevés különbséget fogunk találni. Sok népmese és dal, igen sok nemzeti eledel és nemzeti játék mindenütt egyaránt föltalálható s bár ha a ritkaságok közé tartozik is, de barangolási hajlam és hadi nyugtalanságok mégis gyakran összehozták a legtávolabbi törzseket is.

Öltözetöket illetőleg a kirgizek leginkább a fővegben tűnnek ki Középázsia többi nomádjai és letelepültjei közül. A férfiak nyáron át nemezkalapot, kalpagot, télen pedig bőrrel bélelt és posztóval bevont sapkát, Tumakot viselnek, mely utóbbinak hátulról kiesüngő darabjai a nyakat és füleket védik. Ezeken kívül még egy kicsi bőrkucsmát, Korejs-t is viselnek, de ezt inkább csak otthon a háznál használják. A nők, míg hajadonok, Seökelét hordoznak, mely a hasonnemű turkomán fejéktől abban különbözik, hogy kúpalakúbb és hogy a fátyol nem elől, hanem hátul csüng le róla

*) Lásd előbbi munka II. fejr. 300. l.

egészen a csipőkéig. A hajviselet is más. A fiatal turkomán nők fürtjeiket két nagy tekercsbe fonják, a kirgiz nők pedig nyolcz vékonyba, melyek négyenként csüngnek le a mellre. A nők fejüket Lecsek-kel, egy posztódarabbal fődik el, mely főt és nyakat elfedez. Pongyolaöltözetben a leányok vörös, az asszonyok pedig fehér vagy sötétszínű zsebkendőket tekernek fejük körül.

A felsőöltönyök ugyan azon izléstelen, redős alakúak, mint Középázsiaiban mindenütt, avval a kivétellel, hogy a világos és fénylő színeket inkább kedvelik, és északi Khokandban az a szokás, hogy a fiatal kirgizek a sárga ló kikészítetlen fényes bőréből öltönyt készítenek magoknak, melynél a ló farkát ékességül a nyakról lefityegni hagyják. A lábbeliben csak annyi a különbség, hogy a nyugoti kirgizek a csizmáknak inkább orosz alakját, ellenben a keletiek a khinait, t. i. hegyes görbe orral és keskeny magas sarokkal, fogadták el.

Vallásuk majdnem általánosan a mohamedán; de a mint a társadalmi viszonyokból következtethetjük, igen lazult állapotban, a mi egyébaránt az Iszlomot illetőleg a nomádoknál majd mindenütt úgy van. Az arab hódítás előtt Középázsiaiban*) s még jóval azután is a kirgizek a Samanizmust vallották, és ha

*) Az Iszlomot, Fischer szerint („Histoire de Siberie“, 86. l. és másutt) a 16. század közepe táján vitte be oda bizonyos Kucsum nevű ember. Ezt az adatot ugyan elfogadhatjuk az északon, azaz déli Szipériában lakókra nézve, de Turkesztán közelében az áttérés már sokkal korábban megtörtént.

azon laza gyökereket vesszük tekintetbe, melyeket az arab próféta tanai ott verhettek, nem csoda, hogy az előbbi hitből még maig is oly sok fenn tudott maradni. Egy egész ágban, mely több száz sátorból áll, gyakran alig találkozik egy vagy két ember, a főnök, mollahja és titoknoka, kik a Koránt egy kissé olvasni tudják s az imák előmondójaként s hitoktató gyanánt szerepelhetnének. Ezek többnyire a legrosszabb tanulók a három khánság iskoláiból, kik nyereségért vállalnak szolgáltatokat a sivatagon, mert a valódi proselyta buzgalom régen kihalt már és a készültebbek a városokban keresnek alkalmazást*). Különben mollaht vagy akhondot tartani inkább csak a divat dolga, melylyel az illető vagyonosságát akarja fitogtatni. A nomád, kinek anyagi fennállása inkább szívéen fekszik, a vallást csak másodrendű dolognak tekinti. Mohamedánnak nevezi ugyan magát, hanem azért az imádságra, böjttökre s más efféle vallási törvényekre keveset ügyel s nincs miért megütköznünk rajta, ha a babonaság, minden nép gyermekkorának e reminiscentiája, itt még jelentékeny szerepet játszik. A kézjóslatot (chiromantia), csillagokbólí jövendölést, ördögüzést, betegek megfuvását s több efféle humbugot nem is említjük, mivel azok a művelt iszlamhitű országokban is, mint Persia és Törökországban, még teljes tekintélyben állanak, sőt a fölvilágosodott Európában is akadhatunk imitt-amott nyomaikra. A kirgizek babonaságai közül azok legérdekesebbek ránk nézve, melyek kiválóan e nomádok

*) Lewschine ugyanazt mondja a kirgizekről irt említett munkájában, a 358. lapon.

előbbi hitére vonatkoznak s ezáltal korábbi társadalmi viszonyaikról némi sejtelmeket nyújtanak.

Hogy az áldozatok szokásban voltak náluk, a még most is divatozó jóslatok a váll-lapoczkáról és belekből eléggé bizonyítják. Az előbbi, melyet Keöze szüjegi-nek neveznek, abban áll, hogy egy frissen levágott juhnak megtisztított váll-lapoczkáját a tűzbe dugják s addig hagyják az izzó parázsban, míg porrá égett. Akkor aztán kiveszik a tűzből s gondosan leteszik és a dologhoz értő, ki szokás szerint egy szürke szakállu, egy bakhsi vagy szemfényvesztő (kam) szokott lenni, nagy komolysággal és sokat jelentő arczczal vizsgálódik az égett csont*) repedéseiben. Ha három főhasadék párhuzamosan vonul a csont széles vége felé, akkor szerencsét jelent, ellenkező irányban pedig szerencsétlenséget. Természetesen az utóbbit ritkán jövendölik, de hisz az nem is csoda; mert ha a művelt görögöket Delphiben és Dodonában rá tudták szedni, miért ne történhetnék meg az a kirgiz sivatagon? A belek fekvéséből és összefonódásaiból jósolni már ritkább mesterség, melyben, a mint mondják, a kalmükök tüntetik ki magokat különösen. Feltűnő, hogy ezt a jóslatot csak olyankor kérdik meg, mikor egy születendő gyermek nemét szeretnék megtudni.

A tűznek is tiszteletben kellett állnia, mert egyszer az, hogy sohasem szabad bele pökni, azután pedig a tűz körüli tánczok és ünnepélyességek is szokás-

*) Dr. Bastian A. a vállcsonttali jóslatot a burätoknál is fől találta, kik pedig a Szamanizmus hivei s az a kirgizeknél is az említett vallás maradványának tekintendő. Lásd: „Das Ausland“, 1866. évfolyam. 23. sz.

ban vannak, a mely szokás csodálatos módon Ázsia, Afrika és Európa oly sok vidékén áll fenn, és a sivatagon, valamint Khivában és Khokandban annak még ma is nagy kelete van. A gyertyát elfujni a kirgizeknél épen úgy, mint egész Középázsiaiban illetlennek tartják s végül pedig az égő olaj, zsir stb. színében sok mindenféle prognosztikont ismernek föl.

Végtelen nagy a nők babonasága s valóban megérdemelné a fáradságot, hogy különös tanulmány tárgyává tegyék. Már a négy éves leányka is oly előszeretettel viseltetik az iránt, mint egy öreg nomádnő, ki egész életét a magános pusztán tölté el s ki minden szellemi tehetségét csakis ezen irányban fejté ki. A sátor minden egyes része, minden házi eszköz babonával áll összeköttetésben; a sátorfelütésnél, fejésnél, főzésnél, fonásnál és szövésnél szigorúan szem előtt tartják azt, sokkal inkább, mint az Iszlám törvényeit, melyeket ők sohasem igen vesznek valami nagyon szivökre. A jövendölés legkedveltebb neme az, mely az ujon font fonallal történik. Négy követ, két fehéret és két feketét, letesznek, a középen egy fonalat erősen összesodornak és a felső végét hirtelen eleresztik. Ha a fonal estében a fekete kövekhez hajlik, akkor szerencsétlenséget jelent, ha a fehérekhez, akkor az ellenkezőt jelenti. A sodró kezének semmi működést nem tulajdonítanak, mert a jóslatnak csalhatatlannak kell lennie. Ezt Ijik-jip-nek (orsófonal) nevezik s Közép-Ázsiaiban mindenütt otthonos.

Az ételek közül, melyek a kirgizeknél divatban vannak, megnevezzük: a Szürüt, mely füstölt husból (ló-, ürü- vagy juhhusból) áll, melyet apró darabokra vagdálnak és zsirban sütnék meg. Kitünősége abban áll,

hogy hetekig is hurezolhatják ide s tova anélkül, hogy elromlanék; Kődse, közönséges buza, melyet vízben főznek s aludttejben esznek.

A kirgizek nemzeti játékaikul tekinthetők: a Tadsak-Kiszimi (pálcza-szoríték). Egy magasan kifeszített kötelet kell átugrani. A győzött megtapsolják, ellenben az ügyetlent két szék közé szorítják és a társaság gúnytárgyává teszik. Továbbá Esekdsajiri (sebhedett számárhát), melynél egy futamodásra három vagy négy lehajolt játszótársat kell átugrani.

c) A karakalpak

a népfaj harmadik lépcsőzetét képezi és bárha nyelvben és szokásokban rokon, de arczulati jegyekben a kirgizektől mégis lényegesen különbözik. A karakalpakok magas, izmos termetűek s erőteljes alakjuk által Középázsia minden más törzsei felett kitűnnek. Nagy fejük van, lapos, telt arczczal, nagy szemeik, pisze orruk, nem nagyon kiálló pofacsontjaik, lapos és nem igen hegyes álluk, feltűnő hosszú karjaik és széles kezeik vannak. Egészben véve idomtalan arczzvonásaik nem kevésbé otromba termetökkel jó összhangzatban állanak és a szomszédnépek gúnyversét:

Karakalpak,
Jüzi jalpak,
Üzi jalpak,

(a karakalpaknak lapos arcza van s maga is lapos) nem ok nélkül találták ki. Színökre nézve közelebb állanak az özbegekhez; különösen a nők azok, a kik a fehér arczzsint hosszasan megtartják és nagy szemeikkel, telt arczukkal s fekete hajfürtjeikkel nem épen kellemetlen benyomást okoznak. Középázsiaiában

szépségök nagy hirben áll. A férfiak szakálla elég sűrű, de sohasem hosszú.

A karakalpakok, a kiket olykor-olykor, de hibásan, a kirgizekhez számitanak, ma már csak a khivai khánságban találhatók, hova ők e század elején húzódtak. Egy mollah e törzsből beszélt nekem, hogy ők azelőtt a Jaxartes partjain s még pedig annak torkolatához közel, éltek, míg egy másik rész a kalmükök szomszédságában (valószínűleg a szemipalatinszki kormányzóságban) tartózkodott. Ugy látszik, hogy ezen állítás első része nem egészen a légből van kapva, mert Lewschine (emlitett műve 114. lapján) a dsemkendi romoknál azt mondja, hogy még a mult században karakalpakok laktak volna ott. Minden oda mutat, hogy ők a kirgizektől, kikhez legközelebb állanak, már régóta különszakadtak s ma már arczulatjuk tekintetében átmenetelt képeznek az utóbbiaktól az özbegekhez.

Öltözetökben közelebb állanak az özbegekhez, mint a kirgizekhez. A férfiak nagy Telpek-eket (bőrkucesmákat) viselnek, melyek a nyakig leérnek s a füleket és homlokot elfedik; a nők köpenyalaku gallért hordanak nyakuk körül s különös kedvöket lelik a piros és zöld csizmákban. A karakalpakok sátra nagyobbra és erősebben van építve, mint a többi nomádoké, s nagyféle fajtájú kutyák őrzik, melyeket csakis e törzsnél találhatni; s valamint lakásaik általán véve a többi nomádokéi közül piszok és tisztátalanság által tűnnek ki, épen úgy táplálkozásuk és ruházatuk is oly hanyagságról tanuskodnak, mely a szomszédok gyakori gúnyját és utálatát vonja rájuk.

Nemzeti ételeikhez tartoznak: a torama, mely apróra darabolt husból áll s nagy mennyiségű vereshagymával (e növény ott igen kedvelt) és tésztával vegyítve szokták főzni; kazandsappaj, kenyér, melyet serpenyőben sűtnek zsirral s nyalánkságul használják; Baurszak, tésztaétel, mely négysegletű, hussal töltött tészta darabokból áll.

Kedvenczjátékaik: a kumalak, hasonló az európai malomjátékhoz, melyet száraz juhganéjjal játszanak. Sokan közülök az Asik nevű szerencsejátékra is nagyon ráadták magokat.

d) A turkománban,

kit én a mongol-török néptörzs negyedik lépcsőzetének jelöltem ki Nyugot felé menő kiterjedésében, sok meg van a kirgizek és karakalpagok jellemző sajátosságából. A valódi turkomán jelleg, milyent a tekke-csaudoroknál és a pusztában beljebb lakó jomutoknál találunk, az aránylag véve kicsiny fő, hosszukás koponya (mely azon körülménynek tulajdonítandó, hogy őket gyermekkorukban nem bölcsőben, hanem vászonból készült hintában tartják), nem nagyon kiemelkedő pofacsontok, egy kissé pisze orr, hosszukás áll, karika lábak — valószínűleg a sok lovaglás következménye — s különösen pedig villogó, tüzes szemek által van elárulva, melyek a puszta minden fiánál, de leginkább a turkománoknál, feltűnők. Szin tekintetében a szőke haj tulnyomónak mondható, sőt egész törzsek vannak, pl. a Kelte-törzs a Görgen-jomutoknál, melyek általán véve szőkéek. A sivatag szélén s különösen pedig a persa határnál, az iráni fajjal való gyakori és erős érintkezés miatt e fővonásokat már egészen elmosódva találjuk, mivel sok

férfit láthatunk sűrű, fekete szakállal s a mongol-török faj legkisebb nyoma nélkül. Sőt a göklenek a szemek alkatának kivételével általában véve a persákhoz hasonlitanak. A rabszolgarablás, mely Persia északi tartományaiban emlékezetet meghaladó idő óta gyakorlatban van, ott, a hol a persa rabszolgákkal átviteli kereskedést üznek, észrevehető nyomokat hagyatott hátra. De csakis a határlakóknál, mert a pusztaság belsejében élők s inkább a békés marhatenyésztéssel mint alaman-okkal (rablóságuldozás) foglalkozók átlagosan véve az igazi turkomán jelleget megtartották. Valamint a nomádok általán véve mozdulataikban gyorsabbak és élénkebbek, mint a letelepült törzsrokonok, a mi természetesen az örökös kóborlásnak és kalandozó életnek tulajdonítandó, épen úgy a turkománok is e tulajdonságokban Közép-Ázsia minden többi sátorlakói között kitűnnek és sovány testök, mely a felette sovány élelmezés miatt úgy szólva el van száradva, nélkülözésekben és kitartásban még az arabot is képes felülmulni.

Egészben véve a turkománok, a családi egység kinyomata daczára is, az erkölcsök és szokások sajátos vegyületét képezik, melyek vagy imitt-amott a szomszéd nomádoknál és a másutt lakó özbegeknél, vagy csakis náluk találhatók. Mig nyelvök sokban az azerbajdsáni dialektushoz közelit, szokásaik tisztán török-tatár jellegűek s társadalmi viszonyaikban épen úgy mint hadakozásaikban, családi és vallásos szertartásaikban inkább hasonlitanak a kipcsakokhoz (a burutok egy ága), mint a kirgizekhez, karakalpakokhoz és özbegekhez, kikkel ők már századok óta folytonos érintkezésben élnek. Hogy ők régen, sőt nagyon régen

szakadtak el a török-tatár népek zömétől, nem szenved kétséget. Saját állításuk szerint keletről először északnyugot felé s névszerént az egykori „arany csorda“ déli határára, s onnan pedig délre vonultak. Ez állítás sok valószínűséggel bír s bizonyítékul azon egyes csoportoskákat szokták felhozni, melyek az uton viszsza maradtak s még ma is mint maradék, ott élnek. Ilyenekül tekinthetők a Kerminéh-től és Szamarkand-tól északra lakó turkománok is, kik a rokon elemek közepette is hűk maradtak nemzetiségökhöz.

Kiköltözések Mangislakból, a turkománok e kétségtelenül legrégibb székhelyéről, magoktól a közép-ázsiaiaktól a következő időszakban van följegyezve. Az új hazában legrégibbekül a szalorokat és szarikokat említik, ezek után a jomutok, de még a szefevidék korszaka előtt, vonultak északról dél felé a kaspi-tó partjának hosszában. A mint mondják, a tekkeket csak Timur idejében tették át csekély számban Akhalba, hogy a szaloroknak akkori nagy hatalmát ellensúlyozzák. Az erszárikat az utóbbi század vége felé telepítették át Mangislakból az Oxus partjaira, míg végre a csaudorokat csak az utóbbi időkben üzte Mehmed-Emin-Khan (Khiva) az Aral és kaspi tavak beltartományaiból az Oxus tulsó partjaira, bárha törzsfeleik közül sokan még ma is régi lakhelyökön élnek.

Minthogy a turkománok főfoglalkozásukat, a rabló kalandozásokat, szem elől nem tévesztik, igen természetes, hogy szokásaik közül sokat hoztak azzal öszhangzásba. Öltözetöket, bárha az eredetileg khivai, rövidebbre és szűkebbre csinálják, hogy a ló hátán könnyebben mozoghassanak; a nehéz bőrkucsmát kisebb helyettesítik. Gatyáik, melyek a nadrág helyét pó-

tolják, igen bók, és a magyar parasztok nemzeti viseletére emlékeztetnek. Sajátságosak a hajfürtök, melyek a fiatal embereknél a fülek mögött jó hosszan a vállakra fityegnek le. Ezeket kora ifjúságoktól fogva megnövelik, míg a házasság utáni első évben a sapka alá rejtve hordják és annak eltelte után lenyírják. Ez a fejdisz a fiatal lovagnak lovagláskor pompás kinézést kölcsönöz és ő nem kevésbé kevély is arra. A női viseletnek is vannak némi sajátságai, melyekhez tartoznak: a magyar ujjashoz hasonlóan lecsüngő, hosszú ujjú felöltöny, a fejdisz és a tömör ezüst ékszerek, mint: karpereczek és nyaklánczok, talizmántarsolyák stb. Nem ritkán találhatunk a nők között tökéletes szépségeket, kik természetben és az arcvonások szabályosságában a georgiai nőktől nem igen maradnak hátra. Bárha a leányok a nomádoknál meglehetősen gyakorlott lovaglók, mégis a fiatal turkomán nők e művészetben a többieket mind felülmulják.

A mi iszlám vallási buzgalmukat s a régi tévhithez való ragaszkodásukat illeti, e tekintetben épen olyanok, mint a kirgizek s minthogy „Közép-ázsiai utazásaim“ olvasói ezekkel már ismerősök, térjünk át rólok az özbegekhez.

e) Az özbegek,

a kiket Közép-Ázsia letelepült és polgárosult lakóinak tarthatunk, ama vidékek ópersa elemeivel való erős összevegyülésök, valamint a rabszolgák tetemes száma miatt is, kiket a mai Iránból oda hurczolnak, a mongol-török népfajnak most már csak gyenge nyomait mutathatják fel. Széles arczukon csak a homlok alkata, azaz éles szög, melyet a halántékok képeznek,

s különösen pedig a szemek azok, melyek tatár eredetre emlékeztetnek. Az özbegeket a tadsikok mindig a „Jogum-kelle,“ azaz vastag koponyájú, gunynévvel illetik s valóban a testnek ez a része náluk szélesebb, vastagabb és otrombább, mint a többi turáni törzsrokonaiknál. Azon különbség mellett is, mely közöttök a három khánságban és khinai Tatárországban uralkodik, könnyen észrevehető, hogy a falusi lakók általán véve a nemzeti jellegnek több ismejelével birnak, mint a városiak, és hogy a khivai özbegeket például a széles, telt arczról, keskeny, lapos homlokról, a nagy szájról; a bokharai özbegeket a már kissé izezettebb homlokról, tojásdadabb arczról, a hegyes, hosszukás állról, és a fekete szemek és hajak tulnyomóságáról; végre a khokandiakat a kirgizekkel (nem a kazákokkal) való szembetűnő hasonlóságról lehet megismerni.

A bőr színében is vannak némi árnyalatok. Kasgár és Akszu környékén a sárgásbarnától a feketéig, Khokandban a barna, Khivában a fehér az uralkodó szín, sőt az özbegek épen oly mértékben lettek a turáni népfaj korcsaivá, mint a hogy tadsikok és szártok (a régi Transoxania, Sogdiana és Fergana őslakói) lettek az iráninak *).

Az özbegek eredetéről, bevándorlásáról és letelepüléséről csak kevés és azon felül felette zavart tudósításaink vannak. Mig némelyek azt állítják, hogy az

*) Gibbon „Roman Empire, ed. by Dr. W. Smith“ (London, 1862. 296. l.) nem ok nélkül jegyzi meg: „The Uzbeks are the most altered from their primitiv manners: 1) by the profession of the Mohametan religion and 2) by the possessions of cities and harvests of the Great Bucharía.“

„Özbeg“ név egyik leghíresebb fejedelmök neve volt, ki Dsingiz khán idejében az egész puszta felett kormányzott, azalatt mások az „Özbeg“ szó elemzésében, mely „saját fejedelmet, saját főnököt“ jelent*), a függetlenség érzelmét akarják fölhaladni, mely által e törzs magát kitünteté, minthogy valamelyik uralkodótól (?) elszakadott és saját kezére folytató hódító menetét nyugot felé. A közép-ázsiai események mezején e név a Seibáni-k **) családjával s névszerént annak megalapítójával, Ebul-Kheir-khán-nal együtt lejt előtérbe; mert bárha, a mint hiszik, Timur is ugyan e törzsből való volt, nála mégis inkább török, mint özbeg voltát emelik ki.

Ha nem csalódom, mert nekem legalább úgy tetszik, a mai özbegek oly törzst képeznek, mely, letelepültekor felette csekély számu lévén, csak akkor szaporodott fel, miután az északról dél felé vonuló különböző nomádok tömegeit kebelébe fogadta. Ez az állítás ugyan merész, de a következő körülmények azt mégsem teszik egészen lehetetlenné: 1. A már megjelölt különbség, mely Turkesztán özbegei között Komultól az Aral tóig mutatkozik, melynél a hasonlóság fokát föl nem ismerni lehetetlen, mely az utóbbiak

*) Abulgazinak ezen állítása, hogy az özbegek a Dsudszi népből valók lettek volna, kik magokat az Iszlam felvétele után nevezték úgy, egészen tévesnek látszik.

**) Seikh Khudabad, ki egy tudós és asketa vala a Seibanik föllépése idejében, az utóbbiak egy párthivének ezt mondja: „Szana Oezbegin mu kirek?“ (Özbeget [saját bég-et] akarsz-é?), a timurida Baber helyett, ki ennélfogva nem volt határozottan Özbeg. („Tarikhi-Szeid-Rakim“ kéziratomban, melyet Bokharából hoztam.)

és a szomszédságban lakó nomádok között létezik, a kik, bizonyos körülményektől indítatva, melyekben a jóllét és vallás játszották a főszerepet, a városokban települtek le és az özbegekkel összeolvadtak. 2. Az özbegek sok családjának és ágának neve Közép-Ázsia többi törzseivel is közös. Így például a Kungrat, Kipcak, Naiman, Taz, Kandsigali, Kanli, Dselair törzseket, melyekkel az özbegek 32 főosztálya magát nevezi, a kirgizeknél is föltaláljuk, sőt még a turkománok és karakalpakok is mutathatnak fel egy néhányat belőlök, mely eset ama nagy fontosság mellett, melyet a nomádok a családi neveknek tulajdonítanak, bizonyára nem állott volna be, ha korábban közös viszony nem létezett volna köztök.

A mily kevésbé vagyunk tisztában eredetök felől, épen oly kevésbé tudjuk letelepülésök idejét is meghatározni. A persa történetírók azon véleménye, mintha az özbeg hatalom csak a Timuridák romjain emelkedett volna fel, helyes ugyan, de ez magokra az özbegekre semmi vonatkozással sem bir. Csak a név az, mely akkor előtérbe lépett, de ki mondhatná meg nekünk, hogy melyik törzshez tartozott az a török nép, mely Timur és Dsingiz khán előtt jóval, a kharezmi fejedelmek (azaz Sahikharezmian) idejében, tehát már a 13-ik században a három khánságban letelepülve volt? Khivában gyakran hallottam, hogy Ó-Ürgends fénykorát, névszerint a mongolok beütése előtt, özbegi gyanánt vázolták. Tehát csak nemzeti hiuság volna ez, vagy Khiva akkori törökjei már csakugyan özbegeknek nevezték magokat? Törökök már még az arab foglalások alatt, a mint az Bokhara régibb történelméből kitetszik, a Szamanidák idejében, laktak az ópersa

városoknak ha nem is közepében, de bizonyára közelében s felette érdekes volna tudni, hogy valjon melyik törzshez tartoztak.

Az özbekgek szokásaiban is van elég idegenszerű, mit főképen az Iszlám és a nyugtalan életmód vittek be azokba, de távolról sem oly sok, mint a nyugoti törököknél, kik az idegen elemek által, melyeket magokba fölvettek, már egészen elnemzetietlenedtek. Az özbekgek jámbor, mondhatnók, vakbuzgó mohamedánok. Az asketa élethez való hajlam, Kasmirt kivéve, az egész Iszlám Keleten sehol se virágzik úgy mint ott; a városi lakók egy harmada Isán, Khalfa, Szofi vagy e szent czimekért epekedő s mégis Mohamed tana az erkölcsökre és szokásokra aránylag véve kevés káros hatással volt. Khivában és khinai Tatárország néhány vidékén a lakosok a régi nomád szokásokhoz leghűbbek maradtak. Építnek ugyan házakat, hanem azokat csak istállókul és csűrökül használják, de lakhelynek még most is többre becsülik az udvaron felütött sátrat, mert az állandó lakások építését az igazi özbek ma is kigunyolja és kineveti, mint olyan szokást, mely csak a szartoknál (Persia őslakói) divatozik, kikről a példabeszéd is azt mondja: „Szart bajsa tam salar“ (Ha a szart gazdaggá lesz, rögtön házat épít), megkülönböztetésül az özbekektől, kik inkább lovakat és fegyvereket szereznek. Az élelemben és ruházatban sem sok finomodás lopózott be, a fővárosokat kivéve. Mig a városokban a háremélet teljes virágzásban áll, azalatt a vidéken minden özbek nőt fátyolozatlanul találunk, a kik, a Mollahk nagy bosszuságára, e természetellenes kényszernek sokáig ellent állanak.

A temetéseknél, házasságoknál és születéseknél szokásos szertartásokban sok olyan foglaltatik, melyek nem csak hogy idegenek az Iszlamban, sőt attól szorosán tiltva is vannak, mely eltérések a közép-ázsiai-aknak egyébként legtöbbszörre tulságba vitt vallásos érzületével kiáltó ellentétet képeznek. Nem kevésbé érdemli meg figyelmünket a harciassághoz való merev ragaszkodás, melyben az özbekek Közép- és Nyugat-Ázsia minden többi letelepült népsége közül kitűnnek. A földmivelés és állandó lakhely békésebbé szoktatni a népeket, de itt ez nem úgy történt, mert az özbekek vitézség tekintetében sok nomádon túltesznek.

B. Jellemek.

Bár mily nagy is a terület, melyen a török törzs különböző ágai élnek, s bármily sokféleképen hatott is társadalmi viszonyaikra az idegen elemek befolyása, mindazáltal egy közös jellem képének vonásait lehetetlen félreismerni náluk, egy oly képnek, melyen a hasonlóságnak több nyomára akadunk, mint a megnyit az arczat vagy más fizikai jegyek tekintetében föltalálhatnánk.

A török mindenütt nehézkes és esetlen mind szellemi, mind testi mozdulataiban s épen ezért elhatárolásaiban szilárd és kitartó, korántsem valami életbölcseleti elvből, hanem pusztán érdekhányból s nyílt el-lenszenvből minden iránt, mely őt a már egyszer föl-vett és megszokott helyzetből kimozdítani akarná. Ez kölcsönzi neki azt a komoly és ünnepélyes kinézést, melyet európai utazók oly gyakran földiesértek. Vala-mint az oszmanli a Boszporus partján Kief-jében órákig

el tudja nézni a derült eget, miközben csak annyi mozdulatot tesz, hogy pipája kék füstgomolyait a még kékebb égbolt felé fölfújja — épen úgy a kirgiz és özbeg is képes órákig ülni mozdulatlanul szűk sátrában vagy a beláthatatlan terjedelmű sivatagon; mert míg az előbbiben tekintetét a nemeztakarók vagy szőnyegek már ezerszer is látott színein legelteti, addig az utóbbinál a futóhomok hullámalakulag fodrozott felülete szokta őt gyönyörködtetni. Valamint az oszmanli mindenkit, a ki csak gyorsan vagy ügyesen jár, élénkebb nyelvű vagy épen tagjártatva beszél, mint félőrültet vagy szerencsétlent csak sajnálni tud, így az özbeg is illetlennek tartja a lábak vagy kezek minden gyorsabb mozgását. Sőt mikor egyszer egyik tatár utitársamat intettem, hogy a leomló áruhalmaz elől egy félreugrással meneküljön, sértve kiáltott rám: „Hát asszony vagyok-e én, hogy magamat ugrások s tánczok által meggyalázzam?”

Ugy találjuk, hogy e mély komolysággal és márványhideg arczkifejezéssel a töröknél mindenütt erős hajlam szokott összekötve lenni a pompára és jelességre, mely azonban sohasem fajul hiusággá vagy hetvenkedéssé, mint a persáknál. Konstantinápolyban gyakran lehet hallani e példabeszédet: „Az értelem Európa, a gazdagság India, a pompa az ottománok tulajdonsága.” A szultán és a nagyok ünnepélyes menetei (Alaj) Keleten és Nyugoton egyaránt híresek és a megragadó külfény, melyet ilyen alkalmaknál kifejtenek, seholsem található fel oly hű utánzásban, mint középázsiai törzsrakonaiknál. Egy özbegnek vagy turkománnak, akár lóháton, akár a sátorban családja élén ül, ugyan az a büszke magatartása van s nagyságának és hatalmának

ugyan azt az öntudatosságát árulja el. Erősen meg van győződve a felől, hogy ő uralkodásra, a körülete lakó idegen népek pedig engedelmességre születtek, miként ezt az oszmánli képzelet magáról a bolgárokkal, örményekkel, kurdokkal és arabokkal szemben. Függetlenségszeretete határtalan s egyszersmind főoka annak, hogy ő még a különben legszeretettebb főnök alatt sem képes hosszasabban élni s örömeztőbb parancsnokol 10—20 rabló vagy kalandor felett önállóan, mint hogy egy jól felszerelt, elegáns csapat élén álljon, mely kivüle még nagyobb urat is ismer. A török-tatárok vad, hajthatatlan kevélységének magas, arisztokratikus érzületének a velök érintkezésbe jött más népeket minden időben és minden viszonyok között mélyen kellett sértenie. Az oszmanli bánásmódja alattvalóival, Törökország előbbi birtokosaival, igen hű kifejezésre talált azon modorban, melyet az özbegek a tadsikokkal, Turkesztánnak e régibb uraival szemben használnak. A „tadsik“ mindig a gúny vagy szánalom kifejezése, és Bokhara özbegek udvarát, noha vallásos tiszteletben áll, az ott uralkodó iráni szellem miatt mégis tadsiknak gúnyolják.

E jellemvonással összhangzó a törökök előszeretete a nyugalom és henyeség iránt is; mert noha szorgalom és tevékenység, európai fogalmaink szerint, Ázsiában sehol sem található, mindazáltal sem az iráni, sem a sémi népek nem irtóznak annyira a munkától, mint a törökök, a kik csak a vadászatot és harcztot tartják férfihoz méltónak, a földművelésre csakis kényszerűségből adják magokat, minden egyéb dolgot pedig szégyennek tekintenek. Törökországban épen ez okból soha sem is volt valami különös jóllét. A paraszt min-

dig rest és hanyag volt, a kézművesek száma pedig csekély és a hivatalnokosztálynak csak olyankor vala gazdagsága, mikor a jancsár csordák pusztító hadjárataikból kincsekkel terhelve térhettek haza. Épen így Középázsia-ban is a földművelés kizárólagosan csak a persa rabszolgák kezében, a kereskedelem és műipar a tadsikoknál, hinduknál és zsidóknál van; mert magok a már századok óta letelepült özbegek is szüntelenül rablásra és harcra gondolnak és ha nem tudnak külső ellenséget szerezni magoknak, akkor véres testvérharcban egymást rohanják meg kölcsönösen.

A mi a szellemi tehetségeket illeti, úgy találtam, hogy a török mindenütt jóval alább áll a többi ázsiai népeknél s névszerint az irániak- és sémitáknál s hogy szellemi korlátoltsága miatt mindazon előnyöket elveszti, melyeket neki más jó tulajdonságai szoktak szerezni. Ezt a gyengeséget a türklük (törökség) szóval szokták megjelölni, melylyel a kabalik (gorombaság) és jogunluk (vastagság) synonymek. Türklük alatt a modor csiszolatlanságát és durvaságát is értik, s bárha e hiányokat imitt-amott a szadelik (egyszerűség) névvel szépítik is, mindazáltal nagyobbbrészt mégis csak szégyenítő epithetonok gyanánt szokták azokat a török névhez csatolni. Valamint az oszmanlit az örmény, görög és arab szedi rá, épen úgy az özbeget is a finom s felette mesterkéltséget tadsik vagy az épen oly ravasz mint kapzsi hindu szokta lefőzni. Valjon ezt nemzeti hibának vagy tulságos nonchalancenak tulajdonítsuk-e, bajos elhatározni; de az mégis felette nevezetes, hogy a török a távol Keleten épen úgy mint a művelt Nyugot szomszédságában, a gondolkozástól irtózik és ötleteit sehol sem tartják valami különös szellemi szikráknak.

Természetesen ez a gyöngesség az oka egy részt annak is, hogy a törökben több becsületesség, nyíltszívűség és hűség található, mint Ázsia többi népeinél. Türklük, mely alatt az idegenek az előbb említett hiányokat értik, magoknál a törököknél gyakran a becsületesség, egyszerűség és őszinteség megjelölésére szolgál. A türklük árny- és fényoldalai már régi idők óta észrevehetőek valának és mindig megvitatták azokat, valahányszor csak a törökök és más nemzetek, s névszerint a persák, jellemei között párhuzamokat vontak. Dicsérik az utóbbiak éles elnéjét és finom modorát, de a ki hű szolgát, készséges hadsereget vagy megbízható embert keres, mindig a törököknek fogja az elsőséget adni. Épen ezért már a legrégibb idők óta találunk idegen fejedelmeket, kik szívesen használtak török csapatokat, azokat országaikba hívták és a főnököket a legfőbb méltóságokkal ruházták fel, s mint-hogy a vitézség, kitartás és uralomvágy nekik inkább sajátjuk, mint Ázsia többi népeinek, így könnyű kimagyarázni, hogy zsoldosokból mindnyájan csakhamar uralkodókká küzdöttek fel magokat és hazájoktól kezdve Ádriáig az iráni és sémi törzs oly sok népét hajtottak hatalmuk alá s körülök oly sok felett uralkodnak még ma is. Nézetem szerint nemcsak a fizikai erők tulnyomósága az, mely a török uralkodó családokat az idegen trónokon fenntartotta s ma is fenntartja; sokat lehet jellemfölnyeiknek is tulajdonítani. Ők ugyan durvák és vad természetűek, de gonoszszágból ritkán kegyetlenek; meggazdagodnak ugyan alattvalóik rovására, de azután a gyűjtött kincseket nagylelkűen újból kiosztják; ők ugyan alárendeltjeik iránt szigorúak, de azért ritkán felejtik el a kötelességeket, miket nekik, mint patriarkhális főnö-

köknek, az utóbbiak iránt teljesíteniök kell. Egy szóval, a törökök minden tetteiben és dolgában egy neme a jólelkűségnek vehető észre, mely talán inkább az indolenciának és laisser-aller-nek tulajdonítandó, mint azon elhatározott szándéknak, hogy jót tegyenek, mely azonban bármily eredetű is, erény gyanánt működik.

Végül a vendégszeretetről is említést akarunk tenni, mely a törököknél inkább otthonos, mint az iráni és sémi népeknél s még pedig igen egyszerű okból. A mint tudva van, a vendégszeretet azon mértékben apad, melyben valamely nemzet a nomád állapotból a letelepült életmódhoz közelit s valamint Ázsia ez erényben általán véve Európát jóval túlhaladja, épen úgy különböznek a törökök is, kik a többség után ítélve megtestesült nomádok, a többi ázsiaiaktól, kik már régóta letelepülve, egy régi polgárosultságnak örvendenek.

Ez volna tehát a törökök közös jellemzésének gyöngye kísérlete. A mi a különböző törzsek árnyalatait illeti, úgy találjuk, hogy a burutok vadabbak, szivósabbak, mint a többi nomád fajrokonok*). Babonásabbak, de nem oly alattomosak, mint pl. a kirgizek és turkománok, mivel ők, anélkül hogy a samanizmustól egészen elszakadtak volna, még az Iszlomot is csak gyengén ismerik és eléggé tudva van, hogy minél gyengébbek egy nomád nép fogalmai a vallásról, annál csekélyebbek bűnei s annál vendégszeretőbb az ide-

*) Ugyanezt bizonyítja Radloff is a tudományok császári akadémijához Sz.-Pétervárra küldött tudósításaiban. Lásd a nevezett társaság „Bulletin“-jét XII. köt. 918. l.

genekhez. Ellenben a kirgizek főjellemvonásukban már nem oly harciasak, bárha még most is könnyen el tudják határozni magokat egy-egy barantára (rabló-kirándulás). Ők alkotják a török-nomádok zömét, nekik van legtöbb kedvök a vándorélethez s míg turkománokat sok helyen találhatunk félig letelepült állapotban, pl. az Oxus balpartjának hosszában Belkhtől Csardsujig és Khivában, a kirgizekről ilyennemű példákat a mai napig még bajosan mutathatnánk föl. Könnyebben le lehet igazni őket, mint a többi nomádokat, mivel ők, a mint már mondtuk is, békésebb természetűek és nem oly bátrak, de letelepülésök mégis csaknem a lehetetlenség körébe látszik tartozni, legalább is Oroszországnak óriási munkába fog kerülni azon esetben, ha ilyesmit szándékozik tenni. A karakalpakokat feltűnő egyeneslelkűségök miatt mindenféle eszteleneknek és hülyéknek tartják. Ők a középázsiai népek udvari bolondját képviselik és rovásukra sok adomát beszélnek el. Vitézségre nézve még a kirgizeknek is utánna állanak; ritkán léptek fel hódítókul s még mások segédcapatjaiként is csak ritkán használták őket. Minthogy kiválólág szarvasmarhatenyéssel foglalkoznak s legszivesebben tartózkodnak az erdős vidékeken, az özbegek őket ajik (medve) gunynévvel illetik, de a tevékenységet, szivjóságot és húséget sehol sem tagadják meg tőlök. A turkománok Középázsia minden népei között a legnyugtalanabb kalandorok gyanánt ismeretesek és pedig méltán, mert nemcsak ott, hanem az egész föld kerekiségén alig ha akadna még egy nép, mely oly rablótermészetű, oly nyugtalan szellemű és oly fékezhetetlen szabadságérzetű lenne, mint a puszták e gyermekei. A rablás, pusztítás és

rabszolgává tevés szemeiben tisztességes mesterség, melybe századok óta beleélte magát. A másképen gondolkozást esztelennek vagy bolondnak tartják s e szenvedélybe annyira belemerültek, hogy saját törzseikben, sőt gyakran saját családjaikban is fosztogatni kezdenek, ha külföldi rablószáguldozásaikban akadályozva vannak. Ígen gyöngé melegségül talán felhozhatnók azt, hogy ők a legvadabb s nagyobbára sivatag vidékeken laknak, hol még a baromtenyésztés is felette szűk jövedelmet nyújtana; de gyalázatos mesterségek gyümölcse csaknem sohasem enyhíti nyomasztó szegénységöket, mert épen oly fősvény zsugorik, mint a milyen birvágyók s a gazdagság birtokában is gyakran csak úgy nélkülöznek, mint a legszegényebbek. Az özbegek a fashionable-*ket* játszák turkesztáni törzsrokonai között. Nem kevésbé kevélyek míveltségökre, melyet ők az iszlam polgárosultságtól nyertek s a felsőbbség e nézpontjából kiindulva, nomád életet folytató testvéreik felett uralkodni szeretnének. Felette dicséretre méltó nálok szívós ragaszkodásuk nemzeti jellemüknek oly sok szép sajátságához, melyet az iszlam más helyeken oly könnyen átalakít vagy beszennyez. Az özbegeknél a képmutatás és álszenteskedés daczára is, melyet az ottani iszlam terjeszteni törekszik, még mindig nagyon sok becsületességre, igazlelkűségre és török nyíltszívűségre találunk, a mely minőségekben ők az elvetemült és gonosz tadsikoktól jelentékenyen különböznek s az utóbbiak felett uralkodni valóban meg is érdemlik. A mennyire személyes tapasztalataim bizonyítják, csakis az özbeg az az egyedüli török, ki nemzeti jellemének minden fényoldalát képviseli.

2. Az irániak.

Valamint a turáni nép s különösen pedig az említett török-tatár törzsek, az ókorban harczias természetűek és szokásaik vad, féktelen durvasága által tették magokat híresekké, épen úgy az irániak, mint éles ellentét, szokásaik finomságáról és fényes műveltségi állapotaikról valának már eleitől fogva ismeretesek. Az elsőbbek szomszédaiknál mindig pusztítók, rombolók és fosztogatók gyanánt léptek föl, az utóbbiak ellenben civilizátorokul s a művészetek és szelidebb társadalmi viszonyok terjesztőikül. Mert nem csak az egész mohamedán Kelet volt az, mely az iráni műveltséget elfogadta, hanem még mi európaiak is sokat kölesönöztünk e nevezetes néptől, mi részint az ó görög és byzanci műveltség csatornáján keresztül, részint pedig a nyugotnak kelettel való későbbi érintkezései, mint pl. a keresztes hadak, által jutott el hozzánk, természetesen mindig csak másod kézből. Irán eleitől fogva a műveltség székhelye volt, és az emberiség egész művelődési történetében hiába keresnénk oly népet, mely polgárosultságának régi szellemét és nemzeti életének jellemét a gyakori külbefolyások daczára is oly sokáig s mégis oly hiven meg tudta volna tartani, mint az irániak.

Nagy különbség van Zoroaszter és az arab proféta tana között, s a mai Persiában mégis majd minden vonása fölfedezhető annak a képnek, melyet a görög történetírók a régi persákról vázoltak. Futólagos, felületes pillantásnál ez talán nem tűnik szembe oly könnyen, mert a külszin után ítélve csaknem nehéz volna a mai Irán népségeinek halmazából a valódi

iránit fölismereni, de egy mélyebb megtekintés a mon-
dottak igazsága felől csakhamar meg fog győzni, s
ugy fogjuk találni, hogy az iráni a sémi és turáni
elemektől, melyek több mint ezer évig veszélyezteték
nemzetiségét, szokások és gondolkozásmód tekintetében
nem csak hogy semmit sem vett által, sőt inkább ő
maga gyakorolt az utóbbiakra hatalmas befolyást.

Az iráni nép bölcsője, a mint újabb ethnographok,
s névszerént a tudós orosz utazó Chanikoff „Mémoire
sur l'ethnographie de la Perse“ cz. művében állítja, a
mai Persia keleti része és különösen déli Szigisztán
vagy Szisztán és az északkeletre terjedő Khoraszan. Nem
csak az ethnographia, hanem a történelem is megegye-
zik ezen állítással. Mert valaminth Szigisztant, Rusztem-
nek s más, a klasszikus korból nevezetes iráni hősök-
nek hazáját még a mai regebeszélők is színhelyül
idézik, mihelyt valami nagyszerűt vagy ősrégit akar-
nak vázolni, épen így a régi Belkh is Khoraszanban
a vallás és finomabb műveltség főforrásaként ismeretes
és Mervet tartják azon helynek, hol Ádám az angya-
loktól első oktatást nyert a földművelésben. Egy szóval,
a mi ősrégre vonatkozik, csak is Keleten található és
Nyugoton soha.

A turáni faj az ő terjeszkedésekor, a mint az
előbbi fejezetben mondtuk, keletről nyugotfelé vette
irányát, az iráni pedig délről északra terjeszkedett ki
s még pedig két irányban, egyik északkelet, a másik
északnyugot felé. A kivándorlás abban a homályos ős-
korban történt, melyről leggyöngébb sejtelmünk is alig
lehet, de itt is a közös jelleg vonásai azok, melyek
minket vezércsillagok gyanánt vezetnek át a tudatlan-
ság éjén, s bárha az iráni faj újabb időben a számra

sokkal hatalmasabb török-tatár népségektől sokat szenvedett is, mindazáltal mégis fölfedezhetjük a szerteszét fekvő csoportokban a hajdankori láncz egyes szemeit és a keleti maradványokban a kezdetleges, valódi iránit épen úgy fölismerhetjük, mint a nyugotiakban a török-sémi elemekkel folytonos érintkezésben állott médet.

Ez a személyes meggyőződésből kiinduló nézet — és mindenkinek, a ki csak a mai Irán és Közép-Ázsia persáit szorosan szemügyre veszi, észre kell azt vennie — némileg a mi ékírat magyarázóink tudományos vizsgálódásaiban is megerősítésre talál s névszerint a persepolisi ékíratok iráni népjegyzéke az, mely Irán minden népének előszámlálásakor, az ország központjából (Persepolis) kiindulva, nyugoti és keleti irányban halad tovább. *) Természetes, hogy abban semmit sem találhatunk határozottan kifejezve az egyes családágak magasabb vagy alacsonyabb koráról és az arculati különbségekről; hanem hogy már a legrégibb hajdankorban is lényeges különbség létezett közöttök, alig vonható kétségbe. „A sémita befolyások,“ így szól Spiegel F. **), nyugoti Iránra igen korán, még az assyrbabyloni uralom idejében kezdődnek és az egész Akhaemenida-koron keresztül tartanak. Az Akhaemenida-uralkodás elbukta után a semiták mellett még a görögökkel való vegyülés is bekövetkezett stb., a mi egészen helyesen van megjegyezve; mert a déli tartományokban, mint Farszisztán, Larisztan és Lurisztan, a

*) Ritter: „Westasien“ II. 86.

**) „Az iráni nép ethnographiai helyzete.“ (Lásd „Das Aus-land.“ 1866. évfolyam, 36. sz. 853. l.

hol az iráni és sémi elemek érintkezése ős időktől fogva szakadatlanul tart, a mai persa személyében mindazon physikai ismertető jegyeket föltaláljuk, melyeket Herodot és a későbbi görög történetírók e népen észrevettek. A sovány testalkat, mely inkább a nyugoti, mint a keleti irániak sajátja, erősen emlékeztet az arab fővonására, kit a nemsémi népeknél mindig nahif-nak (sovány, karcsu) irnak le, míg a törököt keszif-nek (otromba, vastag), az igazi persát pedig zarif-nak (nemes, finom) mondják. A sémi elemek Persia déli és keleti szélén, Benderbusirtól kezdve majdnem Kirmansah-ig s különösen pedig a városi lakóknál, igen észrevehető nyomokat hagytak hátra, a mi annál inkább szembe ötlök, ha mi egy szigisztáni arcját és testalkatát egy isfahaniéval összehasonlítjuk. Legjobban észrevehető ez a gebereken (tűzimádók), kik a nyugotirániak között élnek s az utóbbiaktól nagyon különbözők. Valamint hogy a karcsu, sovány alakok tulnyomó száma hiányzik közöttök, épen úgy a keskeny áll és vékony orr is nagyon ritkán található náluk. A geber egy khafi társaságban bizonyára kevésbé tűnnék fel, mint egy csoport isfaháni között, s minthogy az Irán nyugotán csak gyéren szétszórótt gebereket az iráni ősnép oly maradványainak tekinthetjük, melyek leginkább megkímélve maradtak az idegen elemek vegyületétől, biztosan állithatjuk, hogy a keleti és nyugoti irániak közt létező arculati különbség már eleitől fogva meg volt s meg is kellett lennie. A nagy Sándor hadmenetének görög történetírói, kik a még akkor tájban hatalmas iráni birodalom mind keleti, mind nyugoti népeivel érintkezésbe jöttek, leírásaiban a kérdés ethnographiai oldalát, mely a mi tanulmányaink szá-

mára oly nagy fontossággal bír, egészen figyelmen kívül hagyták.

Azon faragványokból se merithetünk nagyon sok tanulságost, melyek a Szaszanida korszakból származnak. A naksi-rusztemi, naksi-redsebi és a kazerum környékebeli domborművek alakjai talán hű képét nyújtják az akkori persáknak, de azok nemzetisége felől semmi határozottabb fölvilágosítást nem adnak és a mennyire a testállásból és vonásokból itélni lehet, úgy látszik, hogy ezek inkább a nyugoti, mint a keleti irániakhoz tartoznak; mert meglepő hasonlóságuk nyugoti Irán mai lakóival okvetetlenül szembe kell hogy tűnjék. Ugy találjuk, hogy már Garcia Silva Figuera is, ki 1627-ben egy diplomatikus küldetésben Persiát meglátogatta, figyelmeztet minket a keleti és nyugoti irániak közt levő különbségre *), anélkül azonban, hogy a physikai ismertető jegyek részletezésébe bocsájtkoznék. Chardin, ki ez országot 1664—77-ben beutazta, már világosabb, mert azt mondja, hogy a geberek, a kikben ő a régi persák maradékait látja, rút kinézésűek, nehézkes alkatuak, durva bőrűek és sötét színűek s lényeges ellentétet képeznek nyugoti Irán cserkesz és georgiai vérell vegyített mai lakóival, a mely véleményt Angelus Péter (Labrosse) is, az utóbbinak egy kortársa, 1684-ben kiadott „Gazophylacium linguae Persarum“-ában, a „Georgia“ czimű czikkben még határozottabban kimond**).

Miután tehát a nyugoti és keleti irániak között létező különbség felől semmi kétség sem lehet, a szét-

*) Lásd: Khanikoff „Memoire sur l'ethnographie de la Persa“ (Paris, 1866.) 45. l.

**) Lásd fentebbi munka 47. l.

ágazó pontokat egy közös átnézetbe fogjuk összefoglalni és azután a két főcsalád egyes ágait vagy tagjait úgy fogjuk bemutatni, a mint őket utazásaink alatt látni alkalmunk vala, mindazáltal a nélkül, hogy elődeink ide vonatkozó észrevételeit figyelem nélkül hagynók.

	a) Nyugotirániak	b) Keletirániak
Testalkat	Tulnyomó többségben ha nem is karcsu, de mégis sovány és vékony természetűek, igen hajlékony mozgulatokkal és kellemes tartással s épen oly ritkán egészen soványak vagy igen kövérek, mint a milyen ritkán feltűnő magasak vagy igen kicsinyek.	Kissé zömökebb alakuak, mint az a) alattiak, erősebb és szélesebb csontrendszerrel, de a mozgásban nehézkesebbek is, bárha koránt sem oly ügyetlenek, mint a turániak.
Fő	Tojásdad, keskeny és mérsékeltén magas homlok, a halántékoknál lelapulva és hosszukás koponya, keskeny áll.	Sokkal kevésbbé tojásdad, mint a), sőt csaknem kereknek lehetne mondani, szélesebb homlok s szélesebb pofacsontok is, és husosabb orczák. Mindazáltal az áll hosszukáskerek és nem oly hegyes mint a turániaknál.
Szemek	Nagyok, feketék, hosszú felső szemhéjjal és ivalakulag boltozott szemöldökökkel.	Feketék és hosszukás metszetűek, sűrű és vastag szemöldökökkel.
Orr	Hosszu, vékony, gyakran görbe.	Kevésbbé hosszú, néha a gyökereknél vastag, de soha sem oly pisze és széles, mint a turániaknál.
Száj	Szabályos, észrevehetőleg vékony megfekvő ajkakkal.	Gyakran széles és vastag ajkak.
Hajzat	Fekete, sűrű és gazdag növéssel s kiválólag hosszú, ritka szakáll.	Fekete, sűrű növése. A szakáll sűrűbb, de nem oly hosszú mint a nyugotirániaknál.

A physikai külsőségek e különbsége következtében e két család erkölcsi sajátásaiban is félreismerhetetlen bizonyos különbség. Így például a keletiráni, bárha a szellem és test mozgékonyságában a törököket jóval túlhaladja, a mai Irán persája mögött messze elmarad és úgy látszik, mintha a nyugotiráninak részarányos tagmértékében s vonásainak finomságában szellemi fel-sősége is ki volna fejezve.

A keletirániakat

északkeleti kiterjedésök földrajzi fekvése szerint, úgy hisszük, hogy a következő alosztályokra vagy ágakra lehetne osztályozni: a) Szejisztániak vagy khafik, b) Csihar-ajmakok, c) tadsikok és szártok, melyek közül mindenik több alosztályt vagy tagot szám-lál. Valamint hogy a turáni fajnál nyugot felé tovább haladtunkban az arcz mongol jellegét mind jobban-jobban nélkülözzük és az egyes ágaknál egy mind szembetűnőbben mutatkozó fajvegyüléssel fogunk talál-kozni, épen úgy észre vehetjük azt is, hogy a kelet-irániak azon mértékben, melyben ősi szülőtte földjőktől eltávoznak, mindig kevésbbé irániakká s mindinkább turániakká válnak. A milyen arányban áll a burut az anatóliaihoz vegyítetlenül, épen olyanban áll a szejisztáni is a kasgari tadsikhoz. Ám nevezzék az utóbbit ama vidék őslakójának, de azt még sem fogja elvitatni senki, hogy rá az őt nagy többségben körülvevő tu-ráni elemek erős befolyást gyakoroltak.

a) A szejisztániak vagy khafik.

Keleti Iránnak azon siita lakói, kik Irán keleti részét, a mai Khoraszan déli határaitól kezdve Bihr-

dsanon túlig lakják. Gyakrabban nevezik őket a Khafi, mint a szejisztáni névvel, mert a főtömeg Khafban és annak vidékén Rujban, Tebbeszben és Bihrdsánban tartózkodik, míg a hajdani klasszikus Szejisztánt afghan- és beludscsordák barangolják keresztül kasul s így a békésebb persáknak csak igen kevésbé biztos lakást nyújthat.

Merv történeti nevezetességei után ítélve, mely a Vendidadban előszámított 13 helység között Muru név alatt harmadik helynek van följegyezve, könnyen azt következtethetnők, hogy a mai Khoraszán, s különösen az északi rész lakóit is a keletirániakhoz lehet számítani. Természetesen az arab foglalás előtt az többé kevésbé csakugyan úgy is történt, de már ma a khoraszániak török-tatár elemekkel oly erősen össze vannak vegyülve, hogy az igazán keletiráni jelleg csak a déli hegylánczon túl Sehri-No mögött kezdődik. A nélkül hogy valami különös ethnografiai képzettséggel volna fölkészülve, az utazó azonnal észre fogja venni, hogy a khafi (azon elnevezésnél maradunk, mely magában az országban szokásos), noha barna színű, például az Iszfahanitól abban különbözik, hogy arczsine inkább olajbarna, míg az utóbbié, a naptól elsütve, inkább sötétbarnának látszik. Másodszor az előbb említett különbség a termetben és az arczvonásokban is, leginkább pedig a kevésbé tüzes szemekben fog feltűnni előtte s végre harmadszor járás-kelésében nem fogja föltalálni azt az élénkséget, azt a mozgékonyt, mely a hasonló égalji viszonyok alatt élő nyugotirániaknál mindenütt oly otthonos. Alig vonható kétségbe, hogy ez a különbség oly népségek között, melyek, mint a kérdés alatt levők is, közös eredetűek

s hasonló nyelvvel és vallással bírnak, századok, sőt évezredek óta egy és ugyanazon politikai kötelék alatt élnek, sokakat gondolkozóba fog ejteni. E viszonyt más országokból vehető hason esettel bajosan is világosíthatnók meg; de az okokat rögtön fel fogjuk ismerni, ha a következő pontokat közelebbről szemügyre vesszük. 1. Keleti Irán említett része mind a sémi, mind a turáni bevándorlásoktól eleitől fogva megkímélve maradt, mert az elsőbbek csak a sivatag nyugoti széléig terjedtek, az utóbbiak pedig nyugot felé vonultokban a főúttól, Merv, Nisabur és Rei, eltérve csak ritkán lépték át a Dsagatay-hegység déli lejtőit. 2. Keleti Irán még az újabb időkben is, midőn a siita felekezet az egység lánczát szorosabban fűzte Irán persalakossága körül, a nagy pusztaság által elválasztva maradt és a mai közlekedés a legvadabb felekezeti gyűlölség daczára is sokkal erősebb a szunnita afghanokkal és herátikkal, mint a nyugoti testvérekkel. A pusztai utazás minden nehézségei és a beludsoktól való minden félelem daczára is minden évben megy néhány karaván Sirazból és Iszfahanból Kezden, Tebbeszen keresztül a szent Meshedbe, de a délkeletre fekvő Khaf-t és Bihrdsan-t soha se érintik és ez hajdan is úgy történt, mint a jelen korban.

A népek kölcsönös érintkezésénél kétségtelenül csupán s egyedül csak a nyelv az, mely az idegen elemek benyomásait legkönnyebben elfogadja és azokat legtovább megtartja. A mai Irán persa dialektusa telve van arab-török szavakkal. E részben a déli Farsz-ban épen úgy mint az északi Mazendran-ban nagyon csekély a különbség, de már Irán keletén a kölcsönzött nyelvkincs kevesebb és sok tekintetben azt a persa nyelvet

látjuk képviselve, melyben Firduszi, az arab szándékos elkerülésével, nagy hőskölteményét írta. A mi a régi alakok és szavak használatát illeti, e részben Bokhara és névszerént a tadsikok persa nyelvét kell első helyen emlitenünk, de az utóbbiak mégis igen sok szó- és nyelvtani anyagot vettek át a törökből s épen e körülmény erősített meg minket azon meggyőződésben, hogy Irán keletén bizonyára a legtisztább és legrégibb persa nyelvet beszélik.

A mi tehát a nyelvet illeti, hajlandó volnék azt állítani, hogy az összes irániak között a khafik vagy szejisztániak a legőseredetibbek, de már ha ethnographiai helyzetöket az összes iráni törzshez vesszük tekintetbe, teljességgel nem merném azt a szerepet tulajdonítani nekik, melyben az egész török-tatár törzshez a burutok állanak. Hogy a keletiráni család melyik ága legősibb, ez oly kérdés, melytől senki se vitathatja el a fontosság magas fokát, de itt nehezebb rá a felelet, mint a török-tatároknál. Mert az utóbbiak megjelenése a világtörténelmi események színpadán aránylag véve új, míg az előbbieket oly időszakban léptek föl, melyről a legtávolibb sejtelemmel is alig birhatunk.

Tehát ismételve kimondjuk, hogy a szejisztániakat vagy khafikat első helyen kell emlitenünk, de csak is földrajzi helyzetöknél fogva s nem pedig azon föltevés következtében, mintha águk jelleme legőseredetibb volna.

b) A csihar-ajmakok*).

Csihar-Ajmak gyűjtőnév, mely alatt a mongolok, mikor Heratot meghódították, négy népséget vagy

*) Ajmak mongol szó és néptörzset jelent.

néptörzset értettek, u. m. a timurikat, teimeniket, firuz-kuhikat és dsemsidiket. Mindnyájan iráni eredetűek és persa nyelven beszélnek s jól meg kell különböztetni őket a hezareh-k-tól *), kik, noha persául beszélnek, de tisztán mongol jellegűeket és turáni eredetűeket mégis kétségtelenül elárulják. Valamint hogy a csihar-ajmak név fölött még ama vidékeken is zavart fogalmuk van az embereknek, a mennyiben azt sokan magoknak tulajdonítják s mások pedig tőlök azt elvitatják, épen így a mi utazóink is a legellentmondóbb közleményeket nyujtanak ama törzseket illetőleg s leggyakrabban találkozunk azon téves felfogással, hogy az említett hezareh-eket a csihar-ajmakokhoz számítják, holott ezek Közép-Ázsia déli részén csak akkor jelentek meg, mikor már a kérdés alatt levő törzsek a négyes számmal

*) Khanikoff nagyon téved, ha ő a hezareh-eket hajdani, s még pedig a Birlasz törzshöz tartozott, özbegeknek tartja. Lásd: „Memoire sur la partie meridionale de l'Asie centrale“ (Paris, 1862.) 112, 138. l. Ez ellen a következő bizonyítványokat hozhatom fel: 1) Saját állításukat, miszerént ők a Dsengiz khán hadsergének maradványai s még pedig Abul-Fazl szavai szerint Mangû-Khannak egy csapatából; 2) az a rész, melyet Gobi-Hezareh-eknek hívnak, és a mely a Herat környékén fekvő hegyekbe vonta magát s a persa elemektől megkimélve maradt, még ma is mongol dialektust beszél, miként azt Gabelentz a „Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft“-ban XX, 326. a leechi szógyűjteményből bebizonyítja. Sőt Baber azt állítja, hogy az ő idejében sok hezareh beszélt mongolul. 3) Az özbegeknél sehol sem található oly határozottan mongol jelleg, mint a hezareh-knél, mi annál feltűnőbb volna, mivel az előbbiek tömörebb tömegekben s közelebb maradtak a régi honhoz, míg az utóbbiak mindig idegen ég alatt és idegen elemek között laktak.

voltak megjelölve. Én hatheti tartózkodásom alatt Herat városában és környékén e kérdésnek különös figyelmet szenteltem. Tapasztalataim nem annyira az illető törzsek nyilatkozatain, mint inkább arczlati ismertetőjegyeiken alapszanak, a melyek kétségtelenül a legjobb bizonyítványok.

A timurik vagy keleti Irán szunnita persái ma részint Herat nyugoti határvidékein, mint Gurian, Kuh-szun stb., részint pedig Iránnak nagyobbára keleten fekvő határfalvaiban és városaiban laknak, Turbeti Seikh Dsamtól kezdve egészen Khafig. Az elsőbben említett vidéken a lakosságot kizárólagosan csakis ők alkotják, az utóbbin ellenben csak szorványosan (sporadice) találtnak, mert bárha még ezelőtt 200 évvel a többség szunniták- és timurikból állott, mindazáltal a siiták felekezeti gyűlölsége őket részint erőszakkal megtérítette, részint pedig a szomszéd szunnita Heratba szorította vissza. A gyakori határvillongásokból, a több mint negyven ostromból, melyeket Heratnak az újabb és régibb időkben ki kellett állnia, könnyen kimagyarázható, hogy mennyiféle és minő összevegyüléseket hozhatott létre ez a folytonos mozgalom az egymáshoz oly közel rokon keletirániak egyes ágai között, s valóban csodának tarthatjuk, hogy a timurikat még meg lehet különböztetni a siita keletirániaktól. Az illető ismerjelek először is, hogy közöttök több rövid és széles alkatu emberre találhatunk, mint a szejisztániaknál. A mi a szint illeti is, az utóbbiak átlagosan véve olajbarnák és sötétfekete hajuak, míg az előbbieknél a fehérebb arcszín gesztenyebarna hajjal nem tartozik a ritkaságok közzé. A mint mondtuk, a timurik összes

száma keleti Irán határánál ma legfeljebb 1000 családra rúg, mert a főtömeg Heratban lakik.

A teimenik, akiket az utóbbiaktól csaknem semmiben sem lehet megkülönböztetni, az ugynevezett Dsölgei-Herat északi és déli részén laknak, Kerrukhtól kezdve Szebzevárig, csak egy kicsiny rész terjedt ki Ferrahig, és az afghanok Parszivanoknak (fars zeban, azaz persául beszélők) nevezi őket. Mióta az afghanok uralkodása a paropamissusi hegység déli völgyvidékein gyökeret vert, több kísérletet tettek arra nézve, hogy itt a persa népség közepette afghán telepeket alapítsanak, de azok a mai napig még mind meghiusultak, mert a czivakodás és versengés, mely e vidékeket századok óta pusztítja, még mindig tart, mivel egy csiharajnak sem ismer az afghannál nagyobb ellenséget. E körülmény következtében a tejmenik, bárha földművelést űző emberek is, vad, harczias természetűek s nyoma sincs többé náluk annak a tudományos szellemnek, mely bennök a Timuridák, s névszerűen Huszein-Mirza szultán idejében élt. Az akkori idő szunnita persái a költészetben, tudományban és zenében vetélkedtek nyugoti siita törzsfeléikkel; ma már műveletlen barbarok az utóbbiakhoz képest.

Firuzkuhi a neve annak a kis népecskének, mely Kale-No-tól északkeletre a meredek hegységekben tartózkodik, és nehezen hozzáférhető lakhelyeiből a környéket rabolva s fosztogatva látogatja meg. Az utazónak rémletes történetek elbeszélése mellett mutogatják a hegycsucsokat Kale-No-ból és a megerősített Derzi-Kucsi és Csekszeran helységek itt éppen azok, amik a bakhtiarik és Luri-k rablófészkei Iszfahan környékén. Valamint minden hegylakó különbözik a sikon élő

legközelebbi törzsrokonoktól, épen így van ez a firuz-kuhik és a többi ajmakok között is és csaknem a keletirániak gileki- és mazendráníainak lehetne őket nevezni. Első tekintetre úgy látszik, mintha sok hasonlóságuk lenne a hezarek-ekkel; sőt Heratban azt állítják, hogy ők azoknak szétszóródott részei volnának, de sem a homlok és áll képződése, sem a test alakja és színe nem bir határozottan turáni jelleggel, s bárha erősen össze lehetnek vegyülve, mindazáltal az iráni elem tulnyomó náluk, mert azonkívül, hogy mindnyájan persául beszélnek, lakhelyeik és khánjaik nevei is tisztán persa szavak. Emberemlékezet előtti idők óta laknak ők e hegyekben s bárha Timur őket erőszakkal Mazendránba telepítette át, mégis csak visszatértek nem-sokára ősi bérczes hazájokba s azon idő óta folytonos villongásban élnek szomszédaikkal; csekély mérvű baromtenyésztésből és földművelésből táplálkoznak, de mindamelllett részint rablás- és fosztogatásból is, melyet ők a Meimenebe vivő országuton a karavánokon vagy pedig a dsemsidik egyes külön fekvő sátorcsoportjain követnek el. Összes számuk ma alig megy 8000 családra.

A dsemsidik, a keletirániak egyetlen törzse, mely ma is kizárólagosan nomád állapotban él, már a legrégibb idő óta a Murgab partjain laknak, hová ők, saját állításuk szerint, Dsemsid idejében, kinek törzséből hozzák le származásukat, Szejisztánból települtek át. E nemzeti szóhagyományt nem kell ugyan szó szerint venni, de az mégis kétségtelen, hogy mindazon irániak között, kik ma Középázsiaiban laknak, a dsemsidiknek van legszembeűnőbb hasonlatosságuk a szejisztániakkal, a mi annál is csodálatraméltóbb, mivel ezek épen

oly régóta folytatnak már letelepült életmódot, mint amazok nomádot, és hogy mily hatalmas befolyást gyakorol a két életmód közti különbség a test kifejlődésére, szükségtelen mondanunk. Khanikoff*) úgy találja, hogy ők inkább a tadsikokhoz közelednek, de én e nézethez annál kevésbé csatlakozhatom, mivel a dsemsidik 1) sokkal karcsubb termetűek, 2) hosszukásabb arcuk és jóval hegyesebb álluk van, mint a tadsikoknak és 3) nyelvök mind a formák, mind a szokás tekintetében sokkal inkább hasonlít keleti Irán, mint Középázsia persa dialektusához.

A mi életmódjokat illeti, ők az egyedüli irániak, a kik minden tekintetben sokat vettek át a turániaktól s névszerént a szomszédságban élő szalor- és szárik-turkománoktól. Míg a többi félnomád ajmakok azon hosszukás afghán sátort használnak, melyet itt Ábrahám sátrának neveznek, addig a dsemsidiknél a tatároknak nemezzel és gyékénynyel borított kerek, kupdad sátrára találunk, ruházatuk és élelmök is turkomán, sőt foglalkozásaikban is utánozzák az utóbbiakat, mert ha pl. a virágzó állapot, azaz elegendő számú lovak és fegyverek birtoka nekik megengedi, éppen oly félelmes emberrablók ők is, mint a sivatagok lakói. Minden ajmakok között ők állanak a legjobb lovasok és harcosok hírében, s részint Herat és Meimene szolgálatában, részint pedig egyik vagy másik turkomán törzsszel vannak összekötöttesben, ha t. i. nagyobb szerű csapatokról (razzia) van szó. Egy ilyen razzia következtében szállította őket khivai Allakhuli-khán, miután a velök szövetségben volt szárikokat legyőzte, erőszakkal az Oxus

*) Lásd Khanikoff, 104. l.

partjaira. Tizenkét évnél tovább maradtak ott. A termékeny vidék, melyet új hazául jelöltek ki számukra, vagyonosakká tette őket, de csakhamar fölébredett bennök a vágy a szegényebb, de régibb honi hegyek után, és fölhasználva a zavargásokat, miket a khivaiaknak egy háboruja a turkománokkal idézett elő, sietve összehajóztak és a nélkül hogy az üldöztetés veszélyétől különösen tartottak volna, Hezareszpen, Csarudsujon és Mejmenen keresztül visszaszöktek a Murgab partjaira. Csapatjukhoz több mint 1000 persa rabszolga is csatlakozott, kik azt hitték, hogy szökésök által szabadságukat visszaszerezhetik, de Murgabban árulással újból elfogták és Bokharának ismét eladták őket.

Bárha a dszemsidik mind a Kelet mind a Nyugot minden iráni törzsei között leghivebben fömmtartották Ó-Persia harcziás szellemét, mindazáltal szokásaikban és közlekedéseikben az idegenekkel, a kikkel ők már régtől fogva összeköttetésben állanak, aránylag véve még sem oly durvák, mint a szomszéd turkománok. A dszemsidi, még a törzs legszegényebb állású embere is, igen vad külseje daczára is udvarias mind szavaiban, mind egész modorában, az iráni jellem fény- és árnyoldalai benne félreismerhetetlenek s teljességgel nincs mit csodálkoznunk rajta, ha e nomád nép szokásaiban legtöbb és legélénkebb emléket találunk az iszlamelőtti korból. Az Iszlam, a mely náluk még kevésbé tudott gyökeret verni, mint a többi turáni nomádoknál, a legnagyobb résznek csakis palástul szolgál, mely alatt a zoroaszteri vallásos nézetek nem egy vonása lappang. Így például a tíz a dszemsidiknél nagyobb tiszteletben áll, mint a tadsikoknál, a sátor ajtaja mindig napkelet felé van fordítva és a jó s gonosz

szellem fogalma oly általános, hogy az alsóbb osztály s főképen az asszonyok, egy juh vagy kecske levágása alkalmával soha sem mulasztja el az állat bizonyos részeit, melyeket más nomádok nyaláunkságnak tartanak, az utóbbinak oda dobni, miket aztán mint Kende-t, tisztátalannak, nyilvánítanak s csak a kutyák esznek meg. Különösen említésre méltó az, hogy köztök a marcsahi állítólagos romokról ugyanazok a regék keringenek, mint a jomutok között Mesdi-Miszrijan ódon épületmaradványairól. Szerintök Marcsah volt volna az ős hajdankorban az egész vidék Kaaba-ja, míg a gonosz turkománok ott megjelentek s mindent szétromboltak.

Ez lenne mindaz, mit én a csihar-ajmakokat illetőleg mondani tudtam. Hogy mi lehetett a nevök az utóbbi elnevezés fölvétele előtt, minden kérdezősködésem daczára sem tudtam kitudakolni. Minden valószínűség oda mutat, hogy a tadsikokhoz számították őket, de most már az utóbbiaktól különböznek és az iráni törzs második lépcsőzetét képezik északkelet felé nyuló kiterjedésében.

e) A tadsikok,

a mint Középázsia persa ősnépességének maradványait nevezik, ma legnagyobb számban a bokharai khánságban és Bedakhsánban találhatók. De ezeken kívül még sok van letelepülve Khokand, Khiva, a khinai Tatárország és Afghanisztán városaiban is. Bárha a különböző égalji és társadalmi viszonyok következtében, melyek között a tadsikok élnek, physiognomikus külsőségeikben imitt-amott kisebb eltérések nem hiányoznak és így például a bokharai és az afghan városokbeli

tadsikok egymáshoz sokkal inkább hasonlítanak, mint az előbbieket a bedakhsániakhoz vagy khinai Tatárországban élő törzsrakonaikhoz, mindazáltal általában véve mégis észrevehetőek rajtuk egy közös jelleg fővonásai. Rendszerént jó középtemetűek, széles, erőteljes csontokkal s különösen széles vállakkal. Ábrázataik, melynek iráni jellege mindjárt első tekintetre szembetűnik, hosszukásabb, mint a törököké, de a széles homlok, vastag orozák, vastag orr és nagy száj miatt csakhamar észreveszszük, hogy az iráni családnak e nagyobbrészt keleti ága az arczkinyomatban éppen úgy, mint a testalkatban sok idegenszerűvel, azaz turánival bir s teljességgel nem tekinthető az iráni törzs őseredeti jellegének, miként ezt Khanikoff ur hiszi.

Hogy a mai tadsikok hazája a hajdankorban oly nagyhirű Baktria és Szogdia, az iráni műveltség eme legrégibb székhelye, a zoroaszteri vallás bölcsője, Irán hős mondáinak forrása vala, ezt ma már a Vendidad és a görög történetírók állítása után nem lehet kétségbe vonni. Elismerjük, hogy ők már a leghomályosabb őskorban e vidék lakói valának, mert a régi Khoraszánt, mely messze be egészen khinai Tatárországig terjedett, a mint a topographiai elnevezések bizonyítják, iráni települők alapították és lakták, de ki hagyhatná figyelmen kívül a szittya-török elemek folytonos áramlásait, melyek az Altai hegység völgyeiből, az őskornak ezen ugynevezett „Officina Gentium“-jából, Krisztus előtt 700-tól kezdve Krisztus után 900-ig Középázsiaát elborították? Egyetlen egy ország sem maradhatott megkimélve, ha csak a Jaxartestől az Eufrátesig terjedő eme vándorlások főútján feküdt, az idegen vérrel való össze-visszavegyüléstől, és a mily kevésbé tarthaták

fenn kezdetleges fajegységeket Irán északi felén a mejmenei, andkhoji kerületek és a Paropamissus-hegység nyugoti lejtői, épen oly kevésbé vala ez lehetőség Transoxánia irániainál is. Csakis Bedakhsán hegyi lakói s névszerént a Vakhanik azok, a kiknek nevében a „Central Asia“ czimű cikk tudós írója a „Quarterly Review“-ben (juliustól szeptemberig 1866) a görög Οξυς *) eredetét fölfedezni véli, kiknek az ők nehezen megközelíthető hazájokban több igényök lehet a fajegységre, mert minden feizabadi**), a kiket csak láthattam, az iráni jelleg pregnansabb ismertető jeleit hordja magán, mint a tadsikok, sőt még nyelvek is tisztább a turán alak- és szókinctől s ha föltehetnők azt, hogy egy nép, ha már épen a legmélyebb visszavonultságban is, évszázadokon át megőrizheti kezdetleges jellegét, akkor bizonyára pusztán csakis a Vakhanik, s nem általában a tadsikok volnának azok, a kiket mi a régi keletirániak leghűbb maradványainak tekintenénk.

A mi a „tadsik“ elnevezést illeti, mindig úgy találtam, hogy az illetők azt sohasem használják örömet, mert habár nem hangzik is az füleikben határozottan gúnynev gyanánt, mindazáltal mégis hozzá vannak szokva, hogy alatta azon megvetés kifejezését értsék,

*) Vah-ból (a Vah folyója), miként az Oxust Bendeheben nevezik, az új neveket is, mint pl. Vakhan, Vakhsz-dsird és Vakhsab, le lehet származtatni.

**) Kerkiben létem alatt valami tíz feizabadival (Feizabad Bedakhsán főhelye) egy és ugyanazon házban laktam. Az egy különdtség vala, mely Bokharából tért vissza, hol az emirt nem rég elűzött fejedelmök helyére akarta emelni.

melylyel az özbeg hódítók az ország legyőzött és lakóira tekintenek. A „tadsik“ szó alatt Turkesztán tatár lakossága csuszó-mászó, fukar, kapzsi természetű embert*), az álnokság és hetvenkedés fogalmát érti, egy szóval mindazt, mely az özbeg nyíltsággal, egyeneslelkűséggel és becsületességgel ellentétben áll. Egyébiránt ez a viszony mindenütt föltalálható a turáni hódítók és iráni leigázottak között, mert valamint hogy az utóbbiak Persiában a törököket szellemi előnyök tekintetében hatalmasan felülmulják, épen így van ez Középázsiaiban is, és Bokhara csak azért lett a középázsiai civilizáció főhelyévé, mivel ott a lakosság tulnyomó többsége már a legrégibb idők óta tadsikok valának, a kik az iszlamelőtti kor műveltségi törekvéseiben tovább haladva, bárha az uralkodásról leszorították is őket, azért még sem szüntek meg uraikkal szemben a civilizátorok szerepét folytatni. Valamint hogy az iszlam fölvétele után következett első századokban a vallástudomány és szépművészetek mezején a celebritások többnyire tadsikok valának, épen úgy a legkitünőbb mollahkat, a leghiresebb isánokat Bokharában, Khokandban és Kasgarban még ma is e nemzetiséghez tartozóknak fogjuk találni. A bokharai udvarnál, dacára a fejedelem özbeg származásának, a főbb miniszterek és irányadók mindig tadsikok, sőt magában a dühösen özbeg khivai kormányzóságban is a mehter-t (államtitkár), azt a hivatalnokot, kinek a kvalifikáció-

*) A rabszolgák örömeit töltik egy özbeg házában tíz évet, mint egy tadsiknál ötöt, mivel az utóbbiak hirhedett lelkiismeretlenséggel szokták őket használni minden kitelhető módon.

jához legtöbb szellemi tehetség kívántatik, kizárólagosan csak az ottani persa népesség közül szemelik ki.

Valóban csodálatra méltó, hogy a tadsikok az özbegekkel való több százados együttélés daczára is nem csak egyéni sajátásaikban, de sőt családi és házi szokásaik- és erkölceikre nézve is mennyire különböznek az utóbbiaktól. Egy példabeszéd azt mondja: „Az özbeget lován, a tadsikot pedig házában nézd meg!“ A tadsik ugyanazon gondossággal szokta földiszíteni házát és öltözetét, melyet az előbbi lovára, fegyvereire és nyeregszerszámaára fordít. A tadsik, ha még oly szegény is, mindig többet akarna érní, mint a mennyi valóban, és ezért, habár családi körében fukar és önmegettartóztató is, a nyilvánosság előtt majdnem mindig a gazdagot és nagylelkűt játsza. Nem kevésbé válogatottak társalgása, udvarias kifejezései és bókjai, melyeket használni szokott; egy kissé ugyan tatárosān hangzanak a persa finomsághoz szokott fűlnek, de az özbeeggel szemben mégis valóságos gentleman-nak lehet őt tekinteni mindig. A természettől békés foglalkozásokhoz hangolva, a tadsikok mindenfelé épen annyira hivei a földművelésnek, kereskedésnek és műiparnak, mint a mennyire gyűlölik a háborut, s ha rá kényszerítik is őket a fegyverforgatásra, ritkán vitézek, de gyakorta kegyetlenek. Az özbegeknél oly gyakran előtérbe lépő nemzetiségi érzület is hiányzik nálok*). Összetartanak

*) Ez legjobban bebizonyult a legutóbbi eseményeknél Tas-kendben. Egy irományból, mely Kryszchanowsky tábornoktól az említett városban kelt (lásd „Das Ausland“ decz. 4. 1866. 1159. l.), arról értesültünk, hogy e helység tarka népessége között a szártok valának az első, a kik a hódítókhöz barátságosan közeledtek, sőt nekik a békekötés terhes művében jelentékeny segílyt nyújtottak —

ugyan egymás között, de az inkább egy szorongatott népfaj kölesönös támogatása, mint azon kiváló törekvés, hogy a tadsiksággal kitegyenek magokért és ha már épen ki akarnának is tűnni valami úton-módon, a mi különben csak is Bokhara városában történik, akkor is csak arab származásukra szoktak büszkeséggel utalni.

Az utóbbi állítás helytelenségét Khanikoff (88. és 89. l.) már eléggé bebizonyította. Ő a „tadsik“ szó eredetét a tads-koronából, egy fővegből származtatja le, melyet a régi tűzimádók viseltek s viselnek ma is. Tadsik tehát az a név lenne, melylyel a Zoroaszter tanának hiveit az akkori idők mohamedánjai nevezték, vagy a melyet ők magok adtak magoknak; mert a „tazik“ szónak a huzvaresi, és a „tazi“-nak a persa nyelvben, mely arabot jelent, az előbbivel semmi köze. Csak az feltűnő, hogy a „tadsik“ elnevezés nyugoti Ázsiában is előjön. Ugyanis az örmények mind a törököket, mind az arabokat, azaz általán véve a mohamedánokat, tadsik-nak nevezik, de csak titokban magok között, s előttem mindig gúnynévnek látszott az, melylyel az elnyomottak zsarnok uraikat illették. Minthogy én ezt Kisázsia örményeinél közönségesen így találtam, úgy tetszik, hogy avval nemcsak a mohamedánokat, hanem egy idegen vallás követőit akarták megjelölni, és hogy ezt a minden valószínűség szerint igen régi szót, Persia régi lakói, kikkel az örmények a Szaszanidák alatt érintkezésben állottak, később az arabokra ruházták.

hihetőleg minden özbeg nagy bosszuságára, kik az orosz uralomért való állítólagos kérelemnél bizonyára nem voltak részesek.

Hogy a „tadsik“ név, melyet Khanikoff ur az Iszlam bevitele után következett első századok arab-persa történetiróinál nem talál, Középázsiaiban már igen korán létezett, azt legjobban bebizonyítja az ujjur kézirat „Kudatku Bilig“ (a boldog tudás). Ezen a hedsra 465-ik éve áll és ott már gyakran találjuk a „tadsik“ szót a törökkel ellentétül felhozva. A nevezett mű, melyet Jaubert a „Journal Asiatique“-ban 1825. megvitattott, egy khinai munkának ujjur fordítása, vagy jobban mondva, átdolgozása. Magok a törökök Transoxania őslakóit mindig szártnak*) nevezték, oly szó, melynek eredete előttem egészen ismeretlen, és a melyet már a híres Mir Ali-Sir használt Huszein-Mirza-Baikera idejében, midőn egy értekezésben a persa és török nyelvről az elsőt mindig „Szárt tili“-nek és sohasem „tadsik tili“-nek nevezi. Ennél fogva tehát a Szárt-ot jogszerűleg vehetjük a török „tadsik“ elnevezés helyett. Imitt-amott az özbegek is külömbiséget szoktak tenni a szárt és tadsik között, a mennyiben az utóbbi alatt olyan, többnyire bokharabelieket értenek, a kik csak az újabb időben telepedtek le az özbegek közé és iráni szójárásukat egészen megtartották, az előbbi alatt pedig azokat értik, a kik már régen ott laknak és a kik nagyobb részint anyanyelvöket is fölcserélték a törökkel, miként mi azt egész Khivában és északi Khokandban

*) Khanikoff ur téved, ha azt hiszi, hogy ez csakis Khivában történik, mert bizonyára nem ismeretlen előtte, hogy az orosz fegyverek által nem rég elfoglalt Taskendben a persa lakosságot „szárt“ név alatt lajstromozták be és egész Khokandban is úgy hívják őket. A fent említett Kryshanowsky tábornok is úgy beszél a tadsikról és szártokról, mint két külön törzsről.

is találjuk. Bárha én a tadsikok és szártok közti különbség nézetét nem osztom is, de még sem tagadhatom, hogy a szártok, általán véve, néhány arczulati sajátságban is különböznek a tadsikoktól. Ugyanis ők egy kissé karcsubb termetűek, hosszukásabb ábrázatjuk és keskenyebb, magasabb homlokuk van, mint a tadsikoknak, mely azonban annak a körülménynek tulajdonítandó, hogy ők a Középázsiaiban letelepülő szabadbá lett persa rabszolgákkal gyakran összesógorosodnak, mit a tadsikok sohasem tesznek.

XVII.

Az irodalom Középázsiaiában.

„Tatár múzsa! Ozbeg Melpomene!“ Ez ugyan-csak furcsán hangzik sokak előtt. Nem csekély azok száma, kik alig hihetik, hogy a durvaság és barbarizmus ősi fészkeiben, ott, hol rablás, gyilkosság s fosztogatás vannak napirenden, költészet is létezik s olyanok, kik irodalommal foglalkoznak; de ezeknek nincs igazuk; mert a Kelet volt ősi időktől fogva a költői ábrándok hazája, s minél jobban fenmaradtak a társadalmi viszonyok ősi alakzatai, s minél kezdetlegesebb s fiatalabb még a műveltség, annál jobb kedvvel költenek és mesélnek, annál nagyobb szenvedélylyel fordulnak az emberek a természetfölötti képek és ábrándok felé.

S ezért ne csodálkozzék senki a felett, ha egy kirgiz sátor lakóit költőibb hangulatban találja, mint Páris vagy London valamely művelt körét. Nálunk csak bizonyos korbellek s csak bizonyos egyének járulnak Kasztalia forrásához. De Középázsiaiában a szerelmes pár s az ének sulya alatt megrogyott vén, a harczos és a pásztor, s a hitbuzgó és a közönyös mind egyformán hódolói a költészetnek, mindenki verset ír, regét alakít, s ha bár ez nem mindenkinek sikerül is,

de azért mégis mindenki örömmel hallgatja másnak költői műveit.

Miután Keleten az irodalom a vallással szoros kapcsolatban áll, szükségesnek tartom, hogy a középázsiai elmeműveit mindjárt kezdetben kétfelé osztályozzam, s ezek a) az iszlam v. i. települt népek irodalma, s b) a nomádok irodalma. E megkülönböztetés még azon korra vihető vissza, melyben az iszlam kiterjedésével együtt, amaz irodalmi fogalmak is meghonosultak, melyek azóta a nélkül hogy valami nemzeti jellegre tettek volna szert, az iszlam népeknél még most is közérvényűek. A jelenkor költészete, s épen a költészet teszi főrészét a keleti irodalomnak, majd mindenben megegyezik az araboknál, törököknél, a persáknál és a középázsiaiabelieknél. Hiába keresnénk abban nemzeti jellemvonást; mindenütt ugyanazon képdús költőiség, ugyanazon változatok és hasonlatok, mindenütt rózsza és csalogány, a virág töviséhez hasonló szempillák, az égfelé törő sóhajok sűrű füstje stb. Helyesen jellemzi ez egyszabásu múzsát a tudós Khanikoff, midőn azt mondja hogy „hasonló azon szabadban vadon tenyésző növényekhez, melyek Dél-Ázsia sós talaján muto-gatják változatos formáikat, s bár törzsük tüskés és érdes, s e fölött sóréteggel fedett, de azért a durva héj szakadécai itt-ott kellemes illatot lehelnek s a hervadt szár üde színű szép virágokat hord.” (L. „Journal Asiatique“ 6-ik folyam, 5-ik kötet, 297. lap.) Ezen irodalomról tehát, melyet a művelt külföld sikerült műfordítások s tudós értekezésekből már eléggé ismer, mi nem szóllunk, mellőzzük azon néhány vallásos rajongó által teremtett vallásos irodalmat, kik az isten és proféta iránti túláradt szeretetüktől indittatva, köte-

teket irtak szeretetük s odaadásuk tárgyáról. Ez utóbbi szellemi termékek a három fejedelemségben egyedül a Molláhk és Isánok körében ismeretesek. Hallgatja ugyan a nép is s elég nagy türelemmel, de nem lelkesül tőlök, mert mystikus gondolatmenetük, s a bennök használt túlbő nyelv, fogalomkörét meghaladja.

Az a mit mi Közép-Ázsia irodalmáról mondani akarunk, a föntebbiek után, jóformán csak a népköltészetre vonatkozik. Csak itt akadunk még néhány oly eredeti vonásra, melyek valóban megérdemlik, hogy turkesztániaknak neveztessenek. A legtöbb költőiség a khivai khánság lakóiban rejlik. E része Közép-Ázsiának már a 12-ik században híres volt zenészeiről s jó hangú énekeseiről, épugy mint költőiről és költőnőiről. (Sőt, alig ötven éve annak, hogy Teheránban a kadzsárok udvaránál, egy khivai fuvalás bámulat és tisztelet tárgya volt.) Bokhara csak a török elem túlsúlyra vergődése előtt birt néhány nagy költővel mint p. Rudeki, Figani, de ezek is inkább persa költők voltak. Khivára visszatérve, még megjegyzem azt is, hogy reám mindig meglepő hatást gyakorolt az, midőn egy-egy nehézkes s ügyetlenül öltözött szilajképű, napbarnitott özbeget, kellemes lágy hangon énekelni hallottam; az utazó ugyanezt tapasztalhatja a turkománok s kirgizek között is. Ezek egy szerencsés kaland után a zenében és költészetben keresik s találják a legfőbb élvezetet, s nem lehet oly fáradt, oly törődött a khivai, hogy örömmel ne hallgassa az uton szembejövő bakhsit (énekest). A fiatalság ha a rablókalandról vagy a harczból megtér, az egész éjszakán versekkel és zenével mulatja magát. A pusztákon, hol hiába keresnők az élet kellemeit, a bakhsit föltaláljuk, még pedig szép

számmal, s ezeken kívül maguk a nomádok is foglalkoznak a költészettel, kik között a társaság legkedveltebb tagjává rendesen az lesz, ki leghamarabb talál illő rimet vagy lejtést, s rendesen az ifju leányok is legörömetesebb az ügyes verselőhöz mennek férjhez.

Az özbegek költészetének főrészét a regék alkotják, melyeknek tárgya részint a vallásos, részint a hadi életből van merítve. Az előbbieneket többnyire a molláhk s a műveltebb baksik idomították arab és persa források után a honi izléshez, de az utóbbiak valódi tatár termékek, s ezek gyakran valóban ragyogó s képdús nyelven vannak tartva.

A hősi elbeszélések, melyek alakjokra nézve a mi románczainkhoz hasonlók, nagyobb terjedelműek s gyakran több estén át szavaltatnak vagy daloltatnak el, s bár az iszlam ezekben is nagy szerepet játszik, de mégis inkább azon darabok a népszerűebbek, melyeknek személyei történeti alapon nyugvó hazai hősök. Ezekből álljon itt mutatványul az alább olvasható, mely Középázsiaiban általánosan el van terjedve. Czime:

Ahmed és Juszuf.

Tartalmát két hős története képezi, kik ősi szokás szerint már kora ifjúságukban csapatokat, azaz zsákmányoló csapatokat vezettek az eretnek Irán ellen, mely vállalatoknál állítólag nem annyira a kincsszomj kielégítése, mint inkább a hitetlen siiták megfélemezése volt a főczél. Mindjárt a bevezetésben következőleg oktatja Juszuf indulni készülő társait:

„A hitvány emberrel ne szövetkezzetek, mert legelrejtettebb titkaitokat is el fogja árulni. Rosz helyeken titkos szókat ne ejts ki szádon, mert legnagyobb titkodat is megtudják. Többet ér a puszta falevél, mint a

bájnélküli rózsa. Jobb a száraz rög, mint a haszontalan fű. Hasznosabb a bot, mint az esztelen utitárs, mert ez nyomodba viszi az ellenséget. Ne térítsd meg soha az esztelent, mert ő öntudatlanságában mégis csak a nyomoruság vermébe siet. Midőn az alávalóhoz térsz be vendégül, ebként támad rád, s mindjárt kimutatja bűneit. Oh mily örömmel áldoznám fel magamat, hogy mint igazi hős példát adhassak. Mert ez csak a hitetlenek ellen huzza ki kardját hüvelyéből. Ne induljatok a gyávával együtt az ellenségre, mert megjelenti nekik irányotokat.“ Juszuf bég mondja: „Elérkezett az idő, melyben szülőföldünkön többé nem maradhatunk. Csak a bolondok nem ismerik saját sorsukat, hanem haragosan szólnak s kimutatják gonosz nyelvüket.“

Erre megindulnak. Hős tetteiket a hír mindenfelé elviszi s úgy azok természetesen hazájukban is ismerettké lesznek. Itt akkori időben több kis fejedelem uralkodott, kik közül az egyik a jeles hősöket szolgálatába kívánván fogadni. Ez volt akkor a közönségesen bevett szokás. Juszuf társaival együtt enged a felszólításnak. Ismét kiindulnak tehát újabb kalandot hajhászni, s most az iszfaháni fejedelem Güzel-sáh ellen. De a persa ravaszság legyőzi az özbeg erőt s a két fejedelmi hős fogva bilincsekben Iránba hurczoltatik. A hős fájlalja szerencsétlen esetét, s mert ellenségeihez hiába fordulna, a környékbeli magas hófedte hegyeknek következőleg panaszolja el fájdalmát:

„Hófedett szép hegyek, láttátok-e az én esetemet? Láttátok-e, midőn e hitetlenek foglyává lettem s elmaradtam az enyéimtől? Senki sem szánja sirásomat, csak a hegyek rendülnek meg könyeimen. Láttátok-e, mint borították el fejemet sűrű ostorcsapásokkal, midőn kö-

zöttük mentem? Társaim nem is ügyelnek rám: Oh, mily keserű könyeket sirok. Láttátok-e a fogoly Ahmed béget, midőn velem együtt járt a földön? Vért szomjazom, mert e világon igen nagy az én keserűségem. Láttátok-e, hogy a hitetlenek lovon ültek, midőn én gyalog jártam?“ Juszuf bég mondja: „Szivem összeégett, fájdalomam végtelen. Láttátok-e, hogy megkötték kezemet s hogy a ló járását kellett követnem?“

Ezután börtönbe vetik, hol egy ott már rég szilárd szunnita hitfelében, ki mint varázsló és jövődömondó a sáh haragját magára vonta, szenvedő társa s a börtönőr leányában, ki őt megszerette, hű barátnéra talál. Eddig folyvást csak harczokról, nagyszerű hőstettekről s a nagy hitbuzgóságról szól a rege. De inentúl már szerelmi jelenetek is fordulnak elő. Juszuf bég nővérét és kedvesét hagyta el, midőn kalandra indult. Az előbbeni látván, hogy hiába vár reá, keservében haját felbontatva, gyászolja őt. Az utóbbi a szerelem lángját még ez idő alatt is táplálni óhajtván, a hősnek öt betanított daruját küldi el hozzá s így oktatja őket:

„Oh Juszuf bég darvai. Induljatok meg s menjetek N. városba. Igyekezzetek előre, repüljete el a magas hegyek fölött s meglátván Juszuf béget, siessetek vissza, nehogy a pusztai sólyom szárnyaitokról megismerjen. Szivem elpusztul. Menjetek hozzá, s megtudván állapotát, térjete vissza. A világ rózsája voltam egykor, de most a csalogány elhagyta lelkem berkét. Ha életben lelitek uramat, vigan verdeső szárnyakon térjete meg. De ha elhervadtak rózsái, ha élte vége elérkezett, ha meghalt ő, akkor boruljatok gyászba és sirva térjete vissza. Kiáltsatok akkor istenhez s rázátok meg szárnyaitokat. Emelkedjete hát az ég felé,

induljatok meg Ürgendsből, menjetek N. városba s igaz hirrel térjeteK vissza. Hallgassátok meg Gül Asszel jajjait, s vigyétek hirül neki szivem fájdalmát. Oh zarándokoljatok sirjához s hozzatok onnan egy kis maroknyi port!“

Busan kerengnek a darvak szerencsétlen uruk börtöne felett, ki őket végre meglátván, a következő izennettel küldi haza:

Oh ti a légben kereken repkedő darvak; ha visszatértek, üdvözljétek népemet. Oh ti jobbra, balra nézegető darvak, ha visszatértek, üdvözljétek népemet. Magasan a légben repked s pihen a daru, mert szárnyai a hosszú utban elfáradtak. Megujul fájdalmam a börtönben. Oh üdvözljétek az enyéimet. Kharezm városa az én szülőföldem, ott maradt barátom és kedvesem. Oh üdvözljétek az én gondoskodó, kedves drága anyámat, az én Kaabámat. Magasak a szomorúság bérczének fenyvei. Oh ti ifjak és vének, imádkozzatok érettem. Bús ősz borula reám, a helyett, hogy az élet rózsabimbói nyíltak volna számomra. Üdvözljétek szegény kis nővéremet, ki már kora hajnalban oly várolag tekintget felém. Azt is, kinek szivét az elválás megemésztí, ki gyászba borulva s felbontott hajjal sirat engem, ki az utra tekintve így jajgat: „ő nem jött meg“, őt értem, a drága barátnét, Gül Asszelt, kinek szive elválásunk után pusztává és kietlenné lőn. Te innen egy nap alatt elérsz Kharezmbe, utad hét hegyen vezet át. Jegyezd meg magadnak oh daru, hogy láttad Juszuf béget s köszöntsd a gyáva bégeket!“

A szárnyasok haza repülnek, de a hősök még sokáig sinlődnék a börtönben, míg végre halálra ítéltetnek. De a szunnita szentek csodahatalma megmenti őket. Az ellenők emelt fegyver éle eltompul. Erre a

persa zsarnok figyelmeztetvén, a hősöket maga elé hivatja. Hogy szabadságukat elnyerhessék, Juszufnak Kökese nevű udvari bohócczal kell költői versenyre szállni, s csak ha győztes lesz, térhet szabadon hazájába vissza. Juszuf bámulatosan merész rögtönzéseket mond, s a helyett, hogy a zsarnokot dicsérné, saját dicsőségét énekli a következőkben:

„Szép az én népem. Tél helyett mindig nyarat élvez. Kertjeit szépen mívelik, fái gyümölcsözők, vénei fehér sátrakban pihennek s ifjai a vadászatnak örvendenek, s bizalmas barátság közt élve, örömben élnek napjaikat. Lovaik gyorsak, mint a szellő, s te velők nem kelhetnél versenyre. Magas reptüek ott a madarak s haragjokban az embert is elragadják. Ha rólam egy napon hirt vesznek, nemsokára sereggel jönnek el érettem. Hat font erős sodronyból készültek ívzsinegeik. Fejedelmeik igazságosak s részrehajlástól idegenek Hallgass meg engem, te hitetlen Güzel sáh: ha háborúval térendek ide vissza, tudd meg, hogy egy sújtása karomnak százezer életet olt ki. Szablyáik Iszfahánból valók, kettős bazárral birnak városaik, földjeik virágágyakhoz hasonlók. Népeim földjei telve vannak a szarvasok, nyulak és sólymok ezreivel. A bőkezűek közülök Hatemhez hasonlók, vezérek Behramhoz. Rusztemek ők a csata napján, igazi hősök a csatazaj között. Nincs nekem semmi hatalmam, mert rabszolga vagyok, de ez a hitetlent meg nem indítja. Cél nélkül egy légy sem veszhet el, ne engedd tehát, hogy hiába folyjanak könyeim.“

Vége győz s kincsekkel rakodtan indul meg Ürgendsbe, s daczára az utjában felmerült viszontagságoknak, mégis szerencsésen ér haza, hol történt fogad-

tatása meghatóan szép költői képekben van megörökítve. Miután Juszuf nővérét és kedvesét üdvözölte, ezek őt anyjához, Lalkhanhoz viszik, kit éveken át tartott sirása s búbánata már csaknem megvakított. Midőn a kedves hirt megviszik neki, eleinte nem hiszi el s így szól:

„Megtört engem a vágyakodás utána, valjon meg foglak-e még láthatni, kedves fiam? Égő szemekkel nézem az utat, meg foglak-e még láthatni, kedves fiam? Fájdalomba merülve sóhajtoztam, remegve kerestelek téged szemeimmal. Átkutatom az egész világot éretted; meg foglak-e még láthatni, kedves fiam? Meg foglak-e még láthatni, kedves fiam, ha mindjárt Dsirdsisz véres könyeit sirnám is?“

Juszuf béget elejébe viszik. Előbb távolan áll meg előtte, de midőn a keserű sóhajokat meghallja, még búsabban jajdul fel a végzetes távollét feletti fájdalmában. Szaváról anyja megismeri s örömtől ittasan így üdvözlí:

„Oh te hét évi rabságot szenvedett, te gyógyító írja sebhedt szivemnek. Szerencsém csillaga ismét ragyogni kezd, s elmúlt imé bánatom éjszakája! Oh te népemnek fejedelme, országom ura, te Rusztem, te a világ hőse, Juszufom, ragyogó napom, vigaszom, élet-erőm. Te vagy az én szerencsém koronája, életemnek ékessége. Lalkhan ismét megtalálta fiát, a mindenható kegyes volt iránta. Eltűnt már szivemből minden fájdalom, minden gond, mert Juszuf, az én fiam, megjött!“

Nemsokára összeadják a szerető párt; de a hősi vér nem hagyja nyugodni a kalandort. Új sereget gyűjt tehát, mely egész Középázsia népeit magában foglalja. Jelszava: bosszuállás Güzel sáhon. A szerencse

neki kedvez s a persa meggyőzetik; Kamber, egykori szenvedéseiben hű társa is megszabadul s miután a legyőzöttre az alább elősorolt hadi sarczot róttá, dicsőséggel tért haza.

„Juszuf követelései Güzel sáhon.“

„Ide kell adnia N. város egész Kharadsát. Negyvenezer darab aranynyal áttört selyemruhát, s negyvenezer khimbált (nehéz selyem) küldjön. Vánjait és adóját is összeszedje. Negyvenezer diszruhát s negyvenezer aranszerszámu hadi mént. Negyvenezer hím és nőtevét. Negyvenezer ifju rabszolgát arany övekkel. Negyvenezer szép tekintetű ifjút küldjön. Negyvenezer lánczra vert orrszarvut küldjön. Négyezer . . . aranszögekkel kiverve. Negyvenezer szürke sólymot küldjön. Negyvenezer ostort küldjön, melyeken a szögek rendbe legyenek kiverve, szíjjai ezüsttel, nyelei aranynyal ékesek legyenek. Negyvenezer vasszürkét, négyezer pejt, negyvenezer nemes lovat, kigyófarkuakat küldjön. Negyvenezer nehéz lovast, negyvenezer gyalogost, negyvenezer karavánvezető fiut küldjön; olyakat, kiknek hosszú, fekete hajuk van s arczuk anyajegygyel vannak tele. Negyvenezer csodaszép leányt, aranyöviüket küldjön. Negyvenezer kucsmát, hatvanezer turbánt küldjön. Küldjön még juhot és kettős szarvú kost is hetvanezeret. Juszuf bég mondja: „Készen tartsa mindenét. Százezer orosz tallért s tiz tálnyi aranyat is küldjön!“

Ez volna röviden tárgya az egyik özbeg románcznak, a milyen azonban igen sok van, mert a lakosság legnagyobb része ezen fajtát kedveli leginkább a honi irodalomnak. Itt-ott néha a vallásosság együtt szerepel a vitézséggel, s ilyenkor a hősök az iszlám világból

vétetnek, mint pl. a Zerkum sáh történetében, melyben a nevezett iráni hitetlen fejedelmet Ali meggyőzi s az iszlamra téríti. A mi e költeményben reáleteinek gazdag tartalmát és változatosságát illeti, bátran megmérkőzhetik Bojardi vagy Arioszto nagy műveivel. Néha még a való történetet is belekeverik az ilyféle költeményekben, mint pl. az Ebu Muszlimról szóló dalokban, ki előbb az Abaszidák alatt vezér, később Khoraszán és Kharezm független fejedelme volt. A történeti tények már meglehetősen régiiek, de azért az özbeg mindig meg tudja megmutatni a pusztá azon helyeit, hol az arab fővezér sátora állott, hol küzdött s természetfölötti dolgokat hajtott végre. Végre még azon eposzokról is meg kell emlékeznünk, melyekben a Sáhi-Kharezmian fejedelmek dicsőítetnek, mert ezekben ép úgy, mint a khivai Mehemed-Emin s a khokandi Mehemed-Ali khánokról szóló költeményekben sok oly képre akadunk, melyekre méltán ébred fel az özbeg nemzeti önérzet.

E nagyterjedelmű költői műveken kívül vannak még kisebb költemények is, melyek vagy a szerelemről, erköcsről s a hősi erényekről szólanak, vagy fegyverforgatásra, lóidomításra s a jó harczos kötelességeire oktatják az olvasót. Ez utóbbiak szerzői közt már nem igen akadunk költői lélekre, többnyire egyszerű polgárok, vándor baksik, az írásban s olvasásban egyaránt járatlan emberek művei ezek, kik gondolataikat más által iratják le; végre még ifju nők és leányok, kik a szenvedély tüzetől hevítetve, költészetben keresnek enyhülést. Magam is hoztam Középázsziából egy ilyen gyűjteményt magammal, mely durva, ügyetlen betűi vastag papirosa alatt sok furcsát, bár kevés szépet

rejt magában. Én ez opus curiosumot egy turkomán bakhsi csizmaszárában láttam meg először. Lássunk néhány fajt belőle, a költő nevével együtt, mire azonban megjegyezzük, hogy sokszor álnévre fogunk akadni. Ilyen az itt olvasható, mely valódi keleti hangon beszél az élet mulandóságáról:

„Allah Jar.

1. Hiába építész várat és palotát e földön, mert utóljára is romba dől, s ugyis építeni nem érdemes.

2. Éjjel nappal gyötörni a szegény utast, folyvást munkálni és fáradni, bizony nem érdemes.

3. Barátim, muló javakért e silány földön egymást gyötreni és busítani, bizony nem érdemes.

4. A hiuságnak és szenvedélynek hódolni, a betegeket és gyöngéket bántani, bizony nem érdemes.

5. Iszlam országait pusztítani s halálhozó kardot rántani, bizony nem érdemes.

6. Mollah khodsát s a világot adózással, ezer búval bajjal kinozni, bizony nem érdemes.

7. Törököket, tadsikokat, özbegeket s nomádokat busítani, éjjel-nappal zajongásban ide-oda futkosni, bizony nem érdemes.

8. Te is Allah Jar, miként szenvedhetsz még e világon. Gyötröd te is magadat csak azért, hogy végre elpusztulj s bizony ez nem érdemes.“

Reonák.

1. „Kedvesemhez indultam egy estve. Csöndesen lépdeltam. Édes álomban találtam őt s megöleltem szép csendesen.

2. „Egy csókot loptam el ajkairól s megörvendeztettem azzal szívemet. Átöleltem karcsú derekát s újra megcsókoltam szép csendesen.

3. „Adj egy csókot csak“ így szólék. „Nem szégyenled-e magad?“ felelé ő „eredj vissza oda, a honnan jöttél, szép csendesen.“

4. Makacskodni akartam én s nem mentem el. De ő karomon fogott s elküldött. Végre mit tehettem egyebet. Tovább sompolyogtam szép csendesen.

5. Elmentem, de nem tartóztathattam vissza magamat s visszajövén így szólék: „Oh kegyetlen, csak egy csókot adj, szép csendesen.“

6. (Bajos volna az európai olvasó izlését megkísérteni vele.)

7. Revnák így szól: „Bohósággal van a világ tele, ne gáncsoljon hát ezért engem senki, hanem olvassa el szép csendesen.“

Mesref.

1. Lelkemet tűzláng emészti, s mégsem jó az én barátném. Mit mondok, barátném? Szívem szerelme nem jó.

2. Bensőmet már hamuvá égeté e cziprusalakuért lángoló szerelmem. De ő kegyetlen s rám soha nem gondol.

3. Az ő hajfürteiről álmodom én, s mélyen elbusulva ébredek fel, s mégsem bírom megmenteni szívemet e fürtök szálaitól.

4. Leila és Medsnun is tőlem tanulnak szeretni, csak ő, a drága kedves, nem ügyel szerelmemre.

5. Oh bolond Mesref, élted nemsokára véget ér, de ő, a gondatlanul csapongó, még sem törődik veled.

Fuzuli.

1. Tartsd meg a szerénység zárszalagját, mert nincs szebb valami a szerénységnél. Gondold meg, hogy az, ki nem szerény, sem ezen sem a másik világon nem boldogul.

2. Oh szív szárnyasa, ne repkedj soha magasan a légben, hanem pihenj egy király kezén. Mert a magasan járó sólyommal soha sem vadásznak.

3. Kincseket csak az istentől kérj, mert neki sok tárháza van, s ha csak egy cseppet ad is, bőven elég az, mert soha el nem fogy.

4. Kire a szerencsemadár pihenni leszáll, szárnyak nélkül is magasan repül az, de a kit elért a balsors, az kezét is alig mozgathatja.

5. Maradj alázatos, lelked soha követelő ne legyen, mert kit a kincsvágy bánt, annak soha semmi sem lesz elég.

6. Te meg Fuzuli csak a barátságnak élj e világon. A barátságtalan szívben mindig tél tanyázik, s hogyan is lehetne abban nyár?

Neszi mi.

1. Ünnepestén találkoztam a cziprushoz hasonló kedvessel. Megzavart ez engem s álmolygóvá lettem.

2. Vasárnap eszem megzavarodott, s gondolat nélkül rogytam össze, mert az ő arcát láttam s azt hittem hogy az a ragyogó hold.

3. Hétfőn végre elmondtam szívem titkát annak, kinek szemei nárcziszok, arczai rózsák s szemöldei hatalmas ivék.

4. Kedden vadásszá lettem, s kimentem (sétálni) a mezőre. De zsákmánya lettem az örökké kegyetlennek.

5. Szerdán a mezőn járt kedvesem. A csalogány látta az ő arczát s panaszos dalt mondott.

6. Csütörtökön így szóltam kedvesemhez: „Oh hallgasd meg tanácsomat; rejtsd el titkodat a jó és a rossz világ előtt!”

7. Végre pénteken meglátta Neszimi az ő egész szépségét, s megtelt az ő rózsajai serbetjéből.

E példák, ha mindjárt a mi európai izlésünket a bennök felmutatott költői szépségek nem is elégitik ki, mégis eléggé megmutatják azt, hogy a közép-áziabeliek, társadalmi viszonyaik minden durvasága mellett, s daczára a folytonos rablások és harcoknak, még sem egészen szegények költői érzelmekben.

A míveltebbek, kik a nélkül hogy a népköltészet említett termékeit lenéznék, de finomabb izlést s magasabb míveltséget szenvednek, többnyire a régibb persa költőket olvassák, vagy Nevait, ki a csagatáj költők közül egyedül áll a tökély azon fokán, melyen a többi iszlam világ egyéb költői tündökölnék. Nevai, a híres Seikh Abdurrahman Dsami tanítványa, ki egy ideig mint miniszter, hadvezér s több tartomány kormányzója működött, egyike a legeredetibb költőknek, s e mellett termékenysége roppant nagy. Több mint harminczkét önálló munkát hagyott hátra, a költészetről, történettanról, erkölcsstanról s logikáról; s ha mindjárt művei nem is középázsiai, hanem inkább persa szellemben vannak írva, azt az érdemet mégsem tagadhatjuk meg tőle, hogy ő volt az, ki a középázsiai török nyelvnek finomságot és diszt kölcsönzött. Alább néhány részletet közlünk „diván“-jából, úgy a mint azt a közép-ázsiaiabeliek jelenleg is dalolják:

Nevái.

1. „Jöjj oh szivem, keressünk együtt egy kedvest, keressük fel a cziprustermetűt, az eziüstarczút.

2. De a mi szemünk kedvesét már más választotta. Nekünk is van szemünk, keressünk tehát másikat.

3. Ő már csak a halál porával gyönyörködteti az emberek szemeit. Miért állnánk itt hiába? Jöjj, keressünk más szépet.

4. S ha hozzád hasonló, az egész mindenséget bajba döntő szépséget nem találnék, akkor keresek szerényet, engedelmeset, de kegyes szivűt is.

5. Hegyet völgyet bejárunk s felkeressük a kedvest a kertben, vagy a réten.

6. Hasznos a kívánság, s bár ne maradna teljesületlen. Kicsinyt és nagyot, minden lehetőt megvizsgálunk.

7. Oh Nevái, mikor szabadulsz már meg gerjedelmedtől. Jöjj tehát s gyűjts türelmet és kitartást a találkozás előtt.“

Nevái.

1. „A kedvesétől eltávozott sziv olyan mint a király nélküli ország. A mely országnak nincs királya, az olyan mint a test lélek nélkül.

2. Mit ér a lelketlen test, oh muszulman? Olyan az mint a fekete föld illatos rózsák nélkül.

3. A fekete föld, illatos rózsák nélkül, olyan mint a sötét éjszaka ragyogó hold nélkül.

4. A sötét éj ragyogó hold nélkül, olyan mint a sötétség az élet forrása nélkül.

5. A sötétség az életforrás nélkül olyan, mint a pokol a paradicsom mezeje nélkül.

6. Oh Nevái, mily sok gondot adnak a szépek. Bizony fájdalmas az elválás s nem sokat segít a viszontlátás.

Szép még tőle a „Csihár diván“ is, melyben a különböző emberi korokról beszél. Szépek átdolgozott románczai is, mint p. „Ferhád és Siriin“, „Medsnun és Leila“, „Juszuf és Szulekha“, továbbá az „Ezer egy éjszaká“-ban általa versbe szedett regéi is, melyek közül itt „Szeif ül Muluk“-ból közlünk egy részletet:

„Szeif ül Muluk Csin városba menendő a tengerre száll.“

1. Jöjj ide dalnok, beszéld el nekünk a királyfi szerencsétlenségének történetét.

2. Az elbeszélő felelt: „Bizony nagy dolgot kívánsz, mert a bánat szablyája megtöri a keblet.“

3. Utra készült a királyfi s tudakozódott Katine város felől.

4. Elegendő tudósítás érkezett s így mindent a hajókra hordtak.

5. A kísérek is hajóra szálltak, a vezetők készen voltak s már fölszerelve állott a sereg.

6. A királyfi is a földélzetre ment s testét isten művére (a hajóra) bízta.

7. Evező hajósok nyitották meg a menetet, utánuk a hajók végetlen sora huzódott.

8. Édes álomban ül im a királyfi, ajkai mosolygók, szivét nem nyomja gond.

9. Így járta meg hat hónapon át a vizeket, s útját mindenütt figyelő hajósok előzték meg.

10. De a sors csakhamar éreztette vele az irigység töviseit s gonoszul elébe állt.

11. A tenger újra felháborodott s felövezte vérszomjas kardját.

12. Keblét megnyitotta, melyből özönviz tört elő, özönviz, melynek tűzfolyói túláradtak.

13. Minden pillanatban uj rémképet mutat, ezer szívet rendit meg minden pillanatban.

14. Vadul tolonganak a hullámok, habzó fejük fenyegető, vérszomjasan zúgnak és nyiladoznak a tenger folyamai.

15. Sötét, elrémitő vihar támad. A látkör fekete lepelt ölt magára s szilaj jajgata hang zendül meg a tenger síkján.

16. A világos nappal sötét éjszakává lesz, mily borzasztó nap. Az utolsó ítéletnek képe ez.

17. Bárhova nézel is, embert nem látsz, még arczod elé emelt kezedet sem. Minden vízzel van tele.

18. A hullámok folyvást hánykolódnak s mintegy lábra állítják a hajókat.

19. Folyvást zúg és bömböl a hatalmas tenger s dühösen tör elő mély örvényeiből.

20. Most összezsap, vadul jajgatnak az emberek. Azt hinnéd, a föltámadás napja ez.

21. A borzasztó zavarban egyik hajó a másakra rohan, míg szétszakadnak s a mély örvénybe merülnek.

22. A keresztfák töredeznek, darabokra szakadnak a deszkafalak, nincs út többé a menekülésre.

23. Ama száz hajó, mondja az elbeszélő, amaz emberek, amaz áruk és kincsek.

24. Mind a tenger mélyére szálltak s a vízszinén nyomuk sem maradt.

Az általunk csak vázlatosan ismertetett irodalom határa ott van, hol egyszersmind a turkomán telepek

megszűnnek. A mily mértékben távoznak el ezek határaitól a pusztába, ugyanoly mértékben gyengül az iszlám, míg végre azon átmeneti pontra érünk, melynél a mohamedán civilizatio végződik s az ős samanizmus kezdetét veszi. Még a nagyobb részt iszlám hitű kirgizek közt is akadunk a khánságokból beszármazott költeményekre, de mégis nagyobb becsben állnak előttük a honi termékek; az ő népköltészetük egyuttal átmeneti pontja a két különböző szellemi iránynak. S a bakhsi, ha a Jaxartestől két napi járóföldre eső helyeken vagy az Aral északi partján boldogulni akar, kénytelen oly éneket mondani, melynek tartalmát a kirgizektől vette. A pusztai lakók költészetét inkább változatosnak s feltűnőnek nevezhetjük, mintsem szépnek. Néha megkap bennök egy szép kép, de többnyire csak töredékes fölkiáltások vagy összefüggés nélküli versszakokból áll a dal, s miután ott mindenki költő, azért egy költemény sem tartja meg sokáig eredeti vonásait. Az egyik megtoldja, a másik kihagyja belőle azt a mi nincs inyére s csak kevesen bírnak ellenállni annak, hogy a pillanatnyi benyomásukat dalaikba be ne szőjjék.

Lewschine művének 380. lapján egy elég csinos kirgiz szerelmi dalt közöl:

„Látod-e e havat? Az én kedvesemnek teste még ennél is fehérebb.

„Láttad-e már a leölt bárány csepegő vérét? Az ő arcjai még annál is pirosabbak.

„Látod-e e leégett fa törzsét? Az ő haja még ennél is sötétebb.

„Tudod-e hogy mivel irnak a mi khánjaink mol-lái? Az ő szemöldei még e festéknél is feketébbek.

„Látod-e ezen égő szenet? Az ő szemei még ennél is tüzesebbek.“

Lássunk még néhány töredéket s összefüggés nélküli mondást, p.: „A sólyom rácsapott a kacsákra, egy csomóra, egy nagy csomóra. És én beteg vagyok s még az evéssel sem gondolok.“ Vagy: „Oda len áll egy magas fenyő, a köd reá borult. Tegnap bebocsáttott magához, de nemsokára ő jövend hozzám engem csókolgatni.“ Az ilyesmit csaknem minden keleti nép költészetében feltalálhatók. Hiszen nálunk sem ismeretlenek ezek, mert a

„Három alma meg egy fél

„Kérettelek nem jöttél . . . vagy a

„Magasan repül a daru, szépen szóll,

„Haragszik rám az én rózsám mert nem szóll“ . . . az idézetekkel egészen megegyeznek.

A nomádoknál sok a hősi elbeszélés részint kötött, részint kötetlen beszédben. Már ezekben a délsziberiai török irodalmi szellem uralkodik s a középázsiai háttérbe szorul. Magam is hallottam kirgiz bakhsiktól néhányat, melyeket egy később megjelent munkában (Mutatványok a délsziberiai török szépirodalomból. Dr. Radlofftól) csekély szójárásai s egyéb különbségekkel feltaláltam. Kétséget sem szenved, hogy ép úgy mint a tudós Schifner A. mythologiai és regei közleményei buddha befolyásra mutatnak, ép úgy a mostani kirgizek regéi (írtegi) szintén a távol délkelet felől Dzungarián át jutottak el hozzájuk, mert a délnyugotról előtörő iszlám sohasem szilárdult meg túl a Jaxartesén s ezután épen nem erősödhetik meg ott, hová az orosz hatalom mindent elborító hullámai mindinkább közelednek.

E cikk befejezésére még két kirgiz népmesét közölni akarunk, melyeket Zaleszky Bronislas Mangislak környékén a Kis Horda kirgizei közt egy kilencz évig élt lengyel száműzött „La vie des steppes Kirghizes. Paris 1865.“ czimű könyvéből kölcsönöztünk.

Mese Kuguulról. *)

Az embernek nincs hatalma az égben isten nélkül, sem ereje a földön egy jó ló nélkül!

Volt egykor egy Buruzgay nevű kirgiz. Volt neki nagy számu juha, lova, és semmije sem hiányzott volna, ha az isten megáldotta volna gyermekekkel. Ő tehát csak egyedül volt hanyatló korában. Mindazonáltal soha sem mondta el a namazt (imát) és sohasem tartotta meg a böjtöt. Egy nap szomorúság fogta el, hogy család nélkül öregedik meg és elhatározta, miszerint meglátogatja a szent helyeket, remélve, mikép megnyerheti még imádságai által, hogy az ég egy gyermeket ad neki. Vasczipót csinált magának, vaspálczát vett kezébe s utra kelt. Ment, mendegélt mintegy tíz évig, talán még továbbig is, mindaddig, míg vasczipói elkoptak s hosszú vasbotjából csak a markolat maradt; végre lerogyott a földre és ott maradt elterülve, sokat szenvedett, és sem föl nem kelhetett, sem meg nem halhatott. Ekkor egy szent férfi jött hozzá és észrevette a földön fekvőt, megsajnálta, lehajolt hozzá, megkérdezte, hogy ki ő és mi baja. De Buruzgay egy szót sem szólhatott. Erre a szent ember térdre hullva elmondta a namazt, kérve az urat, hogy oldja meg nyelvét e nyomorultnak, és alig végzé be

*) Ezen meséket különösen Arany László barátomnak figyelmébe ajánlom, ki is már annyi érdemet szerzett a magyar népmese gyűjtésében.

imáját, Buruzgay erejét visszajőni érezé; elmesélte kiletét és miért hagyta el tűzhelyét. A szent ember félre ment egy kissé és imádkozni kezdett, mignem így szólott hozzá az isten: „Te kedves vagy szemeim előtt s teljesíteni fogom kívánatodat, melyet tőlem kérsz. De miért könyörögsz te Buruzgay ügyében? Nem fizet adót, nem mondja el a namazt, nem tartja meg a böjtöt. Hogyan lehetnék száналommal iránta?” — „Uram!” felelt a szent ember, „ezentul jámborul fog neked szolgálni és elmondja a kívánt imákat; de ne vesd meg kérésemet, fogadd el inkább s végy engem kezesül.” Az isten válaszolt neki: „Menj, hű szolgám, meglesz a te kívánságod. Kérdezd meg Buruzgaytól mit kíván, hogy megadjam neki, legyen negyven fiu és negyven leány, legyen csak egy fiu és egy leány, de saját választásom szerint.” A szent ember visszament azon helyre, ahol hagyta Buruzgayt, és helyre állva térdein találván őt, fölkiált örömeiben: „Uram, nem hazudtam; mielőtt viszont láttam Buruzgayt, már hálát kezdett adni neked.” És ő ismételte Buruzgaynak isten szavait. Ez válaszolt neki: „Mit csinálók én negyven fiuval és negyven leánynyal? Ha a magasságbeli meghallgatta kérésemet, hadd adjon nekem egy fiut és egy leányt.” A szent ember megáldotta Buruzgayt és megvitte választát az urnak.

Buruzgay sértetlenül találta [vaszipőit és visszavért tűzhelyéhez. Közeledvén, felismerni vélte pusztáját, hegytorkolatát és nyáját; örömmel szemléli tárgyait és egymásután megjó emlékezete s felismeri, hogy semmi sem változott meg elutazása óta. Egy gulyásbojtárhoz közeledett, megkérdezendő, ki ura e barmoknak s e nyájnak. A pásztorok nem ismerték őt meg; nagyon

megsoványodott a bőjtől és fáradalomtól, összeesett és megöregedett, ruhái pedig elrongyolódtak. „Mi bajod neked urunkkal?“ kérdék a bojtárok. „Menj, folytasd utadat.“ És ők egybegyűjték a nyáját. Buruzgay megvárta, míg visszatérnek és újból kérdést intéz hozzájuk; a pásztorok úgy bántak vele, mint hitvány bá-méshkodóval, anélkül, hogy hozzá szóltak volna, minek következtében kénytelen lőn magát megnevezni. Azonnal figyelmesen vizsgálták őt, felismerték és tudtára adják, hogy feleségének, kit teherben hagyott, csaknem megjött már ideje, és hogy most látogatókat várnak a tanyára. Ezután a pásztorok, anélkül, hogy Buruzgay válaszát várnák, tovaszaladtak nyilsebességgel. Megérkezvén Buruzgay feleségéhez, szujuncsát (egy öröndetes ujdonságnál adni szokott ajándékot) kértek tőle. Miután megkapták az ajándékot, tudtára adják neki férje közeledését. Az asszony nagyon örült és nemso-kára megérkezett Buruzgay. Egy pár nap múlva neje egy igen szép ikergyermeket, egy fiút és egy leányt szült. Buruzgay magán kívül volt örömében és sokáig tanakodtak, hogy mily neveket adjanak a gyermekeknek, kikkel isten őket megáldotta öreg napjaikra. Mig így mélyen gondolkodott, megjelent a szent ember, a ki érette istennél könyörgött és így szólott: „Fiadat nevezd Kuguulnak, leányodat Kaniszbeknek, a mi anynyit jelent, mint szép.“ Buruzgay engedelmeskedett a szent embernek és ez távozott. A gyermekek nőttek és szépültek; eltelt négy év; az iker megtanult nyilazni magacsinálta kis nyilaival, és főleg Kuguul igen jól lövöldözött és így telt el tíz esztendő. Ez időben történt, hogy egy hatalmas szultán nagy tojt (tort) rendezett. A lakomán kihirdeté, hogy egy nagy póznát

fog emeltetni, tetején egy darab arannyal, és a ki ezen pénzdarabot nyilával meglövi, az nőül veszi leányát. Egy nagy sereg pályázó jelentkezett; a pózna nagyon magas volt; mindnyájan czélba vették, de egy sem találhatta az aranypénzt, magok a pusztá leghiresebb lövői sem találták meg a czélt. Végre a toj legutolsó vendége lepattantja nyilát és hasonlólag járt. A szultán felkiáltott: „Mind itt vannak-e a pusztá ifju fjaszai? nem maradt hátra valaki, a ki el akarna lőni egy nyilat, hogy megnyerje a szultán leányát?“ — „Csak egy van“ felelének neki, „Kuguul, Buruzgay fia, de ez csak tiz éves gyerkőcz.“ — „Az se baj“ válaszolt a szultán, „vezessék ide rögtön.“ Előhozatták őt a tanyáról; megjelent egy kehes lovon, rongyos ruhában, kardszija függő nyilával. Volt neki ugyan szép ruhája és tüzes lovai, mert atyja gazdag volt és semmit sem tagadott meg tőle, de a gazdagok mellett szegénynek és igénytelennek akart látszatni. Látván őt előlovagolni, felkiált a szultán neje: „Ez lesz vőm, és senki más a jelenlevők közül.“ Midőn megérkezett a póznához, Kuguul nem akarta nyilát ellőni. „Ti számosan vagytok itten,“ szólt ő, „én egyedül vagyok és fiatal, ha el is találom a czélt, nem adják nekem a szultán leányát.“ — De a szultán biztatá, hogy neki adja leányát, ha jól talál. És Kuguul felkészült, hogy rálőjön az aranypénzre; czélba vette és oly erővel huzta meg a hurt, hogy elgyengült lova összerogyott; megcsapkodta egy párszor az ostorral és a ló fölegyenesedett. Kuguul megint czélzott és felvonta a hurt; a ló ez alkalommal csak térdeit hajtotta meg; a nyil repült és az arany pénzdarabot épen középen találta. Kuguul kifáradva végrehajtott munkájában, leszállott

lováról, lenyergelte, lefeküdt a földre, fejét a nyeregbe hajtá és elaludt.

Igy aludt három napig, összenyűtt ruhájában, öszezszezsugorodva egy kopott nyergen. De a szultán elhatározta, hogy leányát nem adja egy ilyen nyomorultnak. Hiába várja Kuguul a követeket, senki sem jó, és módokról gondolkodik, hogyan követelje mátkáját. Végre jön egy nő a szultán követségéből és megmagyarázza neki az ügyálladékot. Kuguul így szólt hozzá: „Menj a szultánhoz, és mondd meg neki, hogy időt engedek neki a meggondolásra holnap délig. Ha akkor nem adja ide leányát, és vele negyven megterhelt tevét és negyven szőnyeget, megölöm és kivégzem családját.“ Kuguul nagyon szépnek tünt fel ez asszony előtt; egy jövődő nagy Batyrt (magy.: bátor) látott benne, nagyon gyorsan elment a szultán sátorába, elbeszélte a szultánnénak találkozását, a ki férjét megnyerni iparkodott, mondván, hogy Kuguul nagy Batyr lesz, és ha megszegi ígéretét, oly nagy szégyen fogja őt borítani, mint a fekete föld. A szultán neje még több ehhez hasonlót mondott neki, míg végre a szultán elhatározván, hogy leányát nőül adja, követeket küldött, hogy Kuguult erről tudósítsák. Ő felöltözött fényes ruhába, egy deli paripára ült és megjelent a szultán előtt. Megülték a menyegzőt, és a szokásos toj után Kuguul elvitte ifju menyasszonyát és atyai házához tért. Negyven tevé megterhelve drága tárgyakkal és beterítve negyven gazdag szőnyeggel, melyen az ifju menyasszony nászhozománya volt, követte őket. Midőn elérkeztek a tanyára, Kuguul neje leeresztette fátyolát (ez levén szokás a kirgizeknél). Kuguulnak atyja- és anyjával találkozáván, amaz felfödte a fátyolt

legelőszőr, s a mint a szülők meglátták a nő arcát, számtalan lovat és barmot adtak neki ajándécul (ez is kirgiz szokás). De mivel nem határozták meg az ajánlott barmok szórét, a fiatal meny nem borult térdre előttük. Az öreg Buruzgay e miatt megharagudván, felkiáltott dühében: „Ez miféle kutyának a leánya? Mi nagy mennyiségű ajándékot adtunk neki, és nem akarja magát előttünk megalázni, és nem mondja el nekünk a szokásos szelamot (köszöntés).“ Ő felelt: „Mit érdekelnek ajándékaitok? Nincs ezekre szükségem. Nem adtátok nekem azt, mi a legjobb. A nyáj megett nyargal egy pej kancza, térdig gázol a homokban, ez egyedül tetszik nekem, mert ez egy mént fog csikózni (elleni), mely Kuguulomat számtalan bajból ki fogja menteni, és méltó lova lesz egy Batyrnak. Add nekem ezt az egy kanczát, ez legtöbb értékű, mindennél többre becülöm.“ — „Menyem okos, noha fiatal“, szólta Buruzgay. Ez tetszett neki, kibékült vele, megadta neki a kívánt kanczát, és a fiatal asszony a szülők lábaihoz borult és elmondta a szokásos szelamot. Egy szép sátrat helyeztek az öregeké mellé, és itt lakott az ifju házaspár; Kuguul neje pedig megparancsolta szolgálínak, hogy vigyázzanak a pej kanczára, mint szemük világára. Egy nagy gödröt ástak, melyet befödtek fűvel s ott tartották a kanczát, étellel bőven ellátva, éjjel tüzet raktak körüle. Eltelt negyven nap és a kancza egy kis pej méncsikót ellett; a szolgálak azonnal Kuguul nejéhez szaladtak és szujuncsát kértek tőle azon örvendetes hírért, hogy egy mén ellett. „Várjatok még negyven napig“, válaszolt ő, „és ezalatt gondozzatok a mént, adjatok neki enni és inni.“ A szolgálak engedelmeskedtek és felvigyáztak a ménre, és mi-

dőn a kitűzött idő eltelt, a szolgák megint Kuguul nejéhez mentek, és ő tudtára adta mindnyájoknak, hogy e percztől kezdve mindnyájan szabadok és lehetnek, hová szívük kívánja. A mi illeti a méncsikót, negyven öl hosszú selyem kantárt csináltak neki, tiszta árpával etették, tejjel és kismissel (aszott szőlőfaj) táplálták és ő növekedett Kuguullal. Eltelt egy néhány év s a mén nagy, Kuguul pedig erős és izmos lett. Ez időben a khán meglátogatni jött az ősz Buruzgayt és meglátván Kaniszbeket és Kuguul nejét, annyira megtetszetek neki, hogy eszméletét vesztvén, földre rogyott. Megint életre hozták, elkészítették az ebédet, mindnyájan husvágáshoz fogtak a bisbarmak*) számára, maga a khán is ezt tevő; de a míg kezei a hust szeldelték, szemei a szép nőket csodálták; nagy szenvedélyre gyult, és nem tudta szemeit levenni arczokról, annyira, hogy a mint a hust szeldelte, észre sem vette, hogy megvágta ujját; csak egy néhány percz mulva vette észre és annyira megszégyelte magát, hogy szinte semmit sem evett, mindazonáltal, nehogy megsértse vendégeit, tetette, mintha megizlelné az étkeket; nagyon hamar bucsut vett és titkos vágygyal szívében haza ment. Alig hogy megérkezett, összehivatá rokonait, barátait és tanácsot kért tőlük, miképen szabadulhatna meg Kuguultól és mint nyerhetné meg nejét és nővérét. Mindnyájan azt mondták, hogy nem lehet őt megölni, mert nagy Batyr, hanem más módot találtak: tanácsolták ugyanis, hogy Kuguult küldjék egy ellenséges sereghez, megparancsolván neki, hogy az ott uralkodó khánt megölje, vagy élve kézre kerítse.

*) Bisbarmak egy kirgizi nemzeti étel.

A khán felette megörült ez ötleten, mert biztosították, hogy vállalatát tiz év alatt sem teljesítendi, és igen hihető e mellett, hogy elveszti életét. Előhivatták Kuguult és előadták a parancsot, mit annyi megfontolás után forraltak. Kuguul haza tért a khántól és elbeszélte feleségének a rábizott teendőt.

„Nem e czélból küld ő oda téged“, felelt ő; „ismerem szive minden gondolatát. Látogatása alkalmával iszonyu szenvedélyre gyult irántam és nővéred iránt; utánunk sovárogo; el akar téged távolítani, hogy meghalj, de neked meg van lovad, te soha sem fogsz meghalni; csak jer vissza hamar.“

Kuguul elment és magával vitte gyalog szolgálait; ment, mendegélt sokáig számtalan pusztákon keresztül, az ellenség határszéleig, talán tiz évig, meg lehet kevessebbig, lehet többig is, nem tudom bizonyosan.

Végre megállt lova; Kuguul sarkalni akarta előre, de a ló így szólt hozzá emberi hangon: „Ne kényszeríts előre, mi elértük az ellenséget; vedd le kantáromat és nyergemet, elmegyek megnézni, milyen számmal vannak.“ Kuguul engedelmeskedett lovának; a ló a földön henteregni kezdett, mert midőn így hentergett, ereje sokkal inkább növekedett, mintha a legbőségesebb élelemmel élt volna; azután újra fölegyenesedett, megrázkodott, nyerített és madárrá változván, a felhőkbe emelkedett. Így repült három napig; végre megjött és így szólt: „Több az ellenség, mint a hány szőrszál van sörényemben vagy farkamban. Gondold meg jól, mit szándékozol tenni, meg akarsz verekedni vagy visszatérni?“ Kuguult ez el nem rémité; elhagyta szolgálait, meghagyván nekik, hogy őt bevárják. „Ha megtudjátok, hogy elvesztem, vigyétek ezt hírül nőmnek és

szülőimnek“, így szólt ő, azután buzgó imát mondván istennek hogy segélyét kikérje, elutazott. Az ellenség körülfogta, de ő nem hagyta magát legyőzetni. Lova nagy segélyére volt; mihelyt valaki az ellenségből ráczélozott multukjával (kirgiz puska), sassá változott és az ég felé repült Kuguullal; mihelyt a nyíl fenyegette, a mén verébbé változott és mint valamely kis golyó a fűbe rejtezett. Így hadakozott Kuguul több napig, annyira hogy vérpatakok képződtek; végre megölt és kivégzett minden embert e fajból; elvitte az asszonyokat és gyermekeket, a barmokat és minden javaikat, azon helyre vezette őket, a hol szolgái voltak, a kiknek megparancsolta, hogy szállítsák haza a zsákmányt, ő pedig elnyargalt előre hűséges ménlován. Ment, mendegélt sok-sok ideig. Végre egy estve lova nem akart tovább menni; mozdulatlanul állott mintegy kővé válva. Kuguul leszállt, hogy aludjék. Reggel felé felébredt és lovához közeledvén észreveszi, hogy az forró könnyeket hullat:

„Mi bajod, kedves lovam? kérdé Kuguul. — Miért sírsz?“ — „Oh! hogy ne sírnék, felelt a ló; imé itt azon hely, hol selyem kötőfékemen sétáltam; itt volt a mi tanyánk; és nézd, most nyoma sincs semminek, mindent elpusztítottak.“ Erre sirni kezdett. „Vedd le rólam a nyeret és a kantárt, hagyj lehevernem, hogy erőt nyerjek, és elmenvén, megtudjam ki cselekedte ezt, ki a te ellenséged.“ Kuguul lenyergelte és lekantározta lovát, mely henteregni kezdett a földön, és ott erőt nyervén, felemelte fejét, hatalmas orrlyukaival levegőt szivott be, szökdécselt, és madárrá változva a levegőbe emelkedett. Így repült három napig anélkül, hogy valamit felfedezett volna, és már visszatért Kuguulhoz, midőn a tulsó oldalon észreveszi

a khán tanyáját; erre irányult és elrepülve a sátrak és nyájak felett, mindent meglátott. Senki sem tudta, hogy a madár Kuguul lova; csak a Batyr neje sejté, hogy jó valaki az övéiből, és közel van; ő ezt elbeszélte nővérének.

A madár visszajött Kuguulhoz és elmesélte a mit látott, hogy mint vitte el a khán nejét és nővérét, mint hajtotta el nyáját, kényszeríti atyját tezeket (tőzeget) gyűjteni és anyját, hogy a juhokat őrizze. Erre a ló megint sirni kezdett.

Kuguul kérte az urat, hogy legyen segítségére, megbüntetendő e gyalázatot; ezután megparancsolta a lónak, hogy vigye őt először anyjához. Felkerekedett és anyját a pusztán találta, őrizvén a juhokat. Karjaiba vetette magát.

„Miért üdvözölsz te engemet így? kérdé a jó öreg anya; fiam volnál-e te?“ „Ha nem vagyok a te fiad, nem vagyok-e neked annyira becses mint ő?“ — „Oh! korántsem, nincs hasonló Kuguulomhoz az egész kerek pusztán.“ „Semmi hirt sem hallottál róla?“ „Nem tudom hogy hol van. A khán elküldte őt egy ellenséges néphez és azóta semmit sem hallottam felőle. Csak ma rémlétt, mintha lova szárnyainak zaját hallottam volna, de nem tudom ha való-e ez vagy csak a sátán játéka.“ „És régóta távozott-e el a te Kuguulod?“ „Oh igen, nagyon rég, felette rég.“ „Nézd, én vagyok a te Kuguulod. Nem ismersz fel engem?“

Az öreg anya vizsgálni kezdi, de föl nem ismerte, és szólt: „Nem, te nem vagy Kuguul; de ha bajtársa vagy, még inkább ha tudsz valami hirt felőle, szólj; de meg ne csalj, se ne gyötörj.“ „Én Kuguul vagyok! szólt a fiu; az én lovam repült ma el feletted.“

De a vén asszony ezt nem hitte el. Ő pedig kérde, nincs-e Kuguulnak valamely születésjegye. Az anya mondá, hogy van egy fekete folt vállán, oly nagy mint a keze. Ő tehát megkérte, hogy vakarja meg vállait (nagyon divatozó szokás a kirgizek közt). De a vén asszony felelt: „Nem tehetem; a juhok szerte szétfutnak s a khán megver, mert nagyon gyakran szokott verni. Menj utadra és hadd legeltessem itt nyájamat.“ De ő nem tágitott és biztosítá, hogyha meg akarják verni, ő ellent fog állani. A vén asszony végre beleegyezett, levetette khalatját (felső ruha) és ingét s megakarta vakarni vállait. Észrevette a kéznagyságú fekete foltot, s a fiatal ember nyakába borult fölkiáltva: „Te vagy Kuguul, te vagy az én Kuguulom.“ És sirt örömeiben.

„Hogy nem ismertél fel engem anyám? kérde Kuguul. Hát annyi ideje már, hogy én eltávoztam. És te, kedves anyám, hogy megváltoztál! Megöregedtetél, fejed őszbe borult, szemeid veresek a könnytől.“ És megölelte őt sirva.

„Nem tudom fiam, felelt az anya, hogy mióta vagy távol, sem hogyan támadta meg a khán tanyánkat, elvitte nődet és testvéredet, elfoglalta minden birtokunkat és elhurczolt minket, atyádat és engemet, hogy szolgálj legyünk; én csak téged vártalak, de elvesztettem emlékezetemet, s nem tudom többé, mennyi idő telt el azóta; csak azt tudom, hogy sok, nagyon sok ideje már, hogy elhagytál bennünket.“

„Légy nyugodt anyám, szólt Kuguul; a rossz napok majd elmúlnak, és minden jól lesz megint. Megsegít az Isten. Térj vissza a tanyára, siess, tereld be juhaidat a nélkül, hogy észrevennék, hogy még igen

korán van. Ha tudakozódnak felőlem, mondd, hogy nem vagyok távol, de egy szót se szólj többet.“ Elbuzott és távozott.

A vén asszony bement a tanyára; de nem lépdelt csak úgy mint közönségesen, hanem futott; ő, ki eddig nem tudott elbánni egy juhval, most egyszerre hármat, négyet íz és hajt fejésre, annyira megjött ereje.

A khán ezt észrevette és szólt környezetéhez: „Buzgay vén felesége jó hirt kaphatott fiától, lám mily vidor most e vén asszony, ő, ki alig csoszogott.“ Közeledvén hozzá, kérdezősködik fiáról. „Ő itt van, megérkezett, felelt a vén anya, te ezután nem fogsz engem kínozni.“ Merészen beszélt, annyira betölté szívét örömmel és reménnyel fiávali találkozására.

A khán sápadozott a félelemtől és nemsokára megpillantá Kuguult, a ki hires lován ülve közeledett ellenségéhez.

Kuguul egy kis távolban megállott és anélkül hogy lováról leszállana, így szólt: „Te megcsaltál engemet, te megakartál szabadulni tőlem, hogy elrabold nőmet és hugomat. Azt hittem, hogy őszintén cselekszel velem, és mint hű ember, azonnal utra keltem, mihelyt parancsolád. De te kutya vagy, esküszegő, rabló. Nekünk tisztáznunk kell számadásunkat; de mi hasznom, ha csak egyedül téged öllek meg? azt fognák majd mondani, hogy Kuguul Batyr egyedül csak a khánt ölte meg. Gyűjtsd tehát össze egész seregedet.“ És a khán kérte, hogy engedjen neki három napot, míg összegyűjti egész népét. Kuguul beleegyezett és távozott. A khán parancsot küldött népének minden tanyájára és nagy tömeg ember gyűlt körüle. Ezen idő alatt

Kuguul imádkozott az istenhez. . . . A kitüzött napon megjelent és szólt: „Te az én khánom vagy, nem akarom az első csapást ellened intézni; kezd el magad.“ A khán felvonta ivét, de a lövés nem talált. „Még nem akarok rád lőni, szólt Kuguul; gyűjtsd össze legjobb lövőidet és ijászaidat és parancsold meg nekik, hogy reám lőjenek; s ha ők meg nem lőnek, akkor magam fogok lőni.“

A khán legjobb lövői és ijászai előjöttek rang szerint és egymásután lőttek Kuguulra. De lova elváltozott majd sassá, majd pacsirtává, és megóvta őt a golyóktól, fölemelkedvén a felhőkbe, és a nyilaktól, elrejtve magát a puszta fűvébe, és nem sikerült őt megéríteni. Így lövetett Kuguul magára három nap egymás után. — Negyedik napon így szólt a khánhoz: „Jól van! mivelhogy uram vagy, tetszésed szerint lőttél rám, valamint szolgálid és barátaid is. Most rajtam van a sor.“ „Cselekedj tetszésed szerint“, válaszolt a khán. Kuguul felállította a legjobb lövőt, azután a khán két ijászát és e három mégé egyenes sorba magát a khánt helyezte; szembe állt velök és lovához fordulva így szólt: „Hú lovam, most állj meg szilárdul és ne változtass állást, hogy egy nyillal megölhessem mind a négyet.“ A ló mint kövülten állott; Kuguul egész erejével feszíté meg a hurt, a nyíl repült és ugyanazon egy lövésre leterité a lövést, az ijászokat és magát a khánt. A mint a tömeg észreveszi hogy a khán megöletett, szerte szét futott. Kuguul utána nyargalt, utólérte lovával, és a kire lőtt a felhőkből, az meghalt. Végre megszűnt irtó művében. Visszatért tanyájára, föltaalta szüleit, nejét, nővérét és elfoglalta a khán minden javát. Azon asszonyok közt, kiket szolgálai ve-

zettek, volt a khán leánya, kinek seregét Kuguul elpusztította; ezt elvette második nőül. Nővérét Khanysbeket, egy szomszéd nemzetségbeli khánnak adta nőül és ő maga is khán lett. Így végződött a mese. Az öreg emberek mondják, állítá Murzakay (a regélő neve), hogy ez mind való igazság, és hogy mind ezen dolgok megtörténtek a pusztán; én nem láttam, de el kell hinnem azt, mit az öregek mondanak.

Mese Csura Batyrról.

Semmi sincs e világon isten nélkül.

Volt egyszer, már rég ideje annak, Kazan környékén három Batyr vagy hős: Kara, Tama és Dsakay; mindnyájoknak vala egy-egy fiok, és e fiak magok is Batyrok voltak, kik hasonlókép megnősülve, fiakat nemzettek; csak Nareknek, Kara fiának nem voltak gyermekei. A régi Batyrok egy családja tojt (tort) rendezett, melyre egybegyült az egész család. Narek jelen volt nejével a vendégek közt, s ők gunyolni kezdék őt, hogy nincsenek gyermekei, nejét hogy magtalan; végre szemére hányták, hogy miért jött a torra szégyennel boritva, hogy nincsenek utódai. A Batyr szive elkeseredett; eltávozott nejével, lovára ült és átkelt a pusztákon sirva a gyalázaton, mely őt találta és neje magtalanságán. Mély bánata és égető könnyei elvakították, semmit sem látott maga körül; átment a hegytorkolatokon, patakokon, anélkül, hogy észrevette volna, és a puszták szele felszárította könnyeit. Panaszkodott istennek, hogy megtörténni engedte rajta e nagy gyalázatot; s az isten megkönyörült rajta. Mihelyt ujra elhelyezkedett a pusztában, neje teherbe esett; mindketten magukon kívül voltak örömükben és így szól-

tak egymásnak: „Isten elhárította tőlünk a gyalázatot.“ Egy fiok született nekik, a ki szerencsésen növekedett s Csurának nevezték. A kis gyerkőcz alig volt tíz éves, és már kitűnt társai között; a lövés volt legkedvesebb játéka, golyókat csinált a juhok és más leölt állatok hátgerinczsontjaiból, és ebben ritka jártasságot nyert. Atyja gyakran ismételte nejeének: „Fiunk nagy Batyr lesz, az isten megkönyörült rajtam, midőn egy rendkívüli gyermeket adott.“ De az anya, jóllehet előre sejtván, hogy Csura nagy Batyr lesz, alázatosan szólott: „Ne gondold arra, hogy mi lehet, az lesz, a mi az istennek tetszik; te azt nem tudhatod, ő rá kell bízni az ügyet.“ Midőn Csura elérte tizedik évét, elment atyjához és szólt: „Atyám, vannak-e ellenségeid; nevezd meg nekem őket, és én elmegyek legyőzni őket.“ Az atyja válaszolt: „Te még nagyon kicsiny vagy; ha nagyra nősz, jó lovakat adok majd neked, melyek el nem fáradnak, sem el nem soványodnak, akkor elmehetsz, hova kedved tartja; most maradj velünk.“ A fiu megharagudott atyjának e szavaira és elhagyta a tanját egyedül. Puskájával felfegyverkezve elment a pusztába és ott élt sokáig, madarakat és szajgakokat (antilop faj) lővén. Teltek a napok és ereje növekedett. Egykor távolról ellenséget vett észre; kis emberünk nem rémült vissza, elkészíté fegyverét, ellenök ment gyalog, anélkül, hogy legkisebb félelmet is érzett volna. Tusára kelt: minden lövésére elejtett valamit, lovat vagy embert és ellenei látván, hogy egyedül van, rárohantak, de nem árthattak neki; a naiza (lándzsa) nem sebzé meg, a golyók visszapattantak róla.

Történt, hogy atyja nagyon vágyván fia után, elment a pusztába felkeresésére. Messziről látott egy por-

felleget és azonnal kitalálta, hogy ott az ő fia hadakozik; nagy sietséggel tért vissza tanyájára és kiáltott: „Asszony, nyergeld fel legjobb lovamat, adj vért-inget, egy lőpuskát, egy puzdrát és nyilakat; Csura a pusztában harczol, segítségére kell mennem, nagy az ellenség száma és megölik a mi kis fiunkat.“ Felesége válaszolt: „Ha az isten elhatározta, hogy Batyr legyen, nem ártanak neki, ha még számosabbak lennének is; miért nyugtalanítanók hiába?“ Mindamellett nem tudta rábeszélni férjét, felült gyorsan legjobbik lovára, magához vevén puzdráját és leghegyesebb nyilait. Megérkezett és Csurát a fáradtságtól kimerülve, egy halom tövében fekvé találta; az ellenség hátra vonult, hogy eltemesse halottjait; Csura, kinek ereje kimerült a tusában, lefeküdt magát kipihenni.

Az atya így szólott hozzá: „Felkeresésedre indultam, ime kimiszt (kanczatejből készült ital) hoztam neked; igyál és jobban leszesz tőle.“ Csura megitta a kimiszt, megjött ereje és így szólott atyjához: „Mielőtt lovat és íjat adnál nekem, mondd el a pathát (fatiha, ima) és áldj meg, mert akaratom nélkül távoztam, először meg kell nekem bocsátanod.“ És Narek megáldotta Csurát, miután elmondotta imáját és Csura felült a lóra, magához vette az íjat és nyilakat, a fennmaradott ellenségre tört és megölt belőlük többet ötszáznál. Végre visszatért atyjához és nála lakott. Egy szép napon atyjához ment és szólott: „Rokonaid vannak Kazanban, engedd, látogassam meg őket; azt sem tudják, hogy élek a világon; hadd tudják s ismerjenek meg, és vegyenek így rólad tudomást.“ Narek ellene szegült sokáig, tartván, hogy Csura megöletik, vagy Dsakaytól, a ki őt egykor elűzte a torról, vagy az

uton levő ellenségtől; de Csura kérte és unszolta mindaddig, míg végre beleegyeznie kellett. Kiválasztott neki egy pár lovat a legszebbjeiből, felfegyverezte és utra bocsátotta. Csura ment, mendegélt, meg sem állt, sem nem pihent, sem nem aludt. Midőn egyik lova elfáradott, a másakra ugrott és szakadatlanul haladott. Szerencsésen megérkezett Kazan környékéig, de midőn a falakhoz érkezett, az ellenségtől minden oldalról körülvéve látta azokat. Csura gondolkozni kezdett és elhatározta, hogy a Kazanban bekerített rokonai segélyére megy. Hogy erejét összegyűjtse, alvásra hajtá fejét és lovát maga mellett legelteté. Ezen perczben Tama leánya Kazan tornya magaslatára ment és végig nézett a sivatagon és az ellenséges táboron; meglátta távolról Csurát, előre látta, hogy ez szabadítójuk, és úgy tetszett, mintha nagy sokaságu fegyveres néptől lenne környezve. Atyjához futott a kedves ujdonsággal: „Ne félj semmitől, minden jóra fordul, láttam szabadítókat és vele nagy sokaságu katonát.“ E pillanatban, akár páni rettegés fogta el az ellenséget, akár bevehetlenség látta Kazant, de visszavonult és csak a nyáját és a ménest hajtotta el. Csura felébredett és észrevette, hogy az ellenség nincs jelen többé, hanem elhajtották magok előtt a nyáját; csapatjaikra tört, kiáltva: „Adjatok vissza mindent, különben senki sem marad közületek életben.“ Látván, hogy egyedül van, kinevették és gunyolták. Feleletül Csura kezébe vette fegyverét és túsára kelt. Hat napig nem szünt meg öldösní és nem tudta őket kivégezni mind. De az ellenség közül annyit ölt meg, hogy a vér patakot formált, mely zajjal hömpölygött a hegytorkolatok közt Csura körül. Utolsóig kiirtá őket és lankadtnak érzé magát. Egy fát

vett észre, mert Kazan környékén fák nőnek és elaludt, miután a város környékére terelte a visszafoglalt nyáját. Kazantól visszavonulni látták az ellent, észrevették a visszatérő nyáját, de nem látták a szabadítót. Embereket küldöttek felkeresésére, s velök ment Tama leánya, egy igen csinos, fekete selyem hajú, tüzes szemű hajadon. Csurát a fa alatt találta, oda hívta atyját és megmutatta neki, hogy ez a szabadító; leterdelt melléje, megczirogatja arcát szép finom kezével és mosolyog a szép fiatal emberen. Sok ember gyűl körüle, köztük az öreg Kara is; mindnyájan megtekintik és nagyon csodálkoznak, hogy egyedül van; senki sem tudja, honnan jött és ki ő. És ime Tama leánya Karához fordul és szól: „Nagyon hasonlít tehozzád, ez egyike lehet rokonaidnak; mondják, hogy volt neked egy fiad, kit meggyaláztak egy ünnep alkalmával, s ki e miatt elvonult a pusztába, ez neki fia lehet.“ Kara szíve hangosan dobogott; iparkodott a többivel együtt felköltetni az ifju embert, de ez oly mélyen aludt, miszerént alig hitték, hogy életben van. Bajana, Tama leánya, Karához fordult és így szólott: „Te hűtlen vagy, nem imádkozol elég buzgalommal s lám, ezért nem sikerül őt felébresztened. Ha teljes szivedből imádkoznál, minden bizonynyal fölébredne.“ E perczben a körülállók fel akarták emelni Csurát a földről, de a mennyien voltak, nem sikerült nekik; csak fejét emelhatték fel, de nem volt erejük testét fölvenni a földről. Kara térdre borult és buzgón kezdett imádkozni, elmondta ájtatosan a namazt és Csura fölébredett, félig felemelkedett, de nem állhatott lábaira, mert az ősznek imája nem volt eléggé hatályos. Bajana közeledett feléje, karjaira vette a fiatal embert, megölelte

és ezerszer megezirogatva, Csura felemelkedett. Kérdésekkel faggatják, hogy ki ő, honnan jött és hogy ő győzte-e le az ellent. Nem nevezte meg magát, és csak azt felelte, hogy Karához jött, küldetve atójától, a ki nagy barátja az aggastyánnak; sokáig kérdezték tőle atyja nevét, és semmit sem felelt, mignem az öreg Kara így szólott: „Nem vagy-e fia az én Narekemnek, a kinek nem valának gyermekei, és a kit elvesztettem?” Ekkor megvallotta Csura kilétét, és Kara, magán kívül örömeiben, elvezette őt tiszteletnyilvánítás- és ünnepélyességgel Kazánba. Dsakai és fiai megemlékezvén a sérelemről, mit egykor Narek ellen elkövettek, nagyon megrémültek, azt gondolván, hogy Csura bosszút kíván. Látva rémülésüket, Tama szólt Csurához: „Ime, ez ember gyalázta meg atyádat, mielőtt a világon lettél volna, ő köztünk van. Mit akarsz, hogy vele csináljunk?” Csura felelt: „Őt megölni nem válnék becsületemre; mi volna egy ember annak, a ki ezreket megölt? Sőt inkább, ha Dsakai nem sértette volna meg atyámat, talán nem jöttem volna világra sem, s az atyámat most is, mint akkor, szégyen borítaná, hogy gyermeknélküli és szemére hányná anyámnak, hogy magtalan; de szerencse Dsakai bántalmának, az isten vigaszt küldött szülőimnek. Én rá nem neheztelek.” Kezet fogtak és elmondták a szelamot, és jó egyetértésben éltek. Torra tor következett, lakomák lakomák után, mindez Kazanban és Csura tiszteletére, és midőn végre vissza akart menni atyjához, tiz embert adtak neki kíséretül.

Csura szerencsésen utazott e tiz utitárssal, s midőn az atyai házhoz közeledett, egy csoport ellenségre bukkant. Utitársai meg akarták őket rohanni, de Csura

feltartóztatá őket, mondván: „Ne támadjátok meg őket, mert megölnék titeket. Majd elhárítom. a bajt egyedül; ha én leszek győző, elkísérlek titeket atyámhoz, és ha elveszek, mondjátok el neki azt, mit Kazánban cselekedtem, hogyan fogadtak és mint várják őt.“ Sokáig nem hagyták magukat rábeszéltetni; végre engedelmeskedtek és azon utra tértek, melyet Csura nekik kijelölt; ő egyedül maradt, megütközött, legyőzte s megölte őket mind, és midőn csak kis számban voltak, kivégezte őket és utólérte bajtársait, mielőtt megérkeztek volna szülőtanyájához. Elbeszélte atyjának és anyjának, a mi történt az uton és Kazánban, és egy pár nappal utóbb elutazott szülőivel e városba; újból folytak a lakomák, ebédek. Murzakay azt mondja, hogy jelen volt és ivott kimiszt mint a többiek, de jóllehet, lefolyt bajuszán és szakállán, szája mégis száraz maradt*).

*) A beszélők, mint itt Murzakay, tréfás megjegyzéssel szokták befejezni elbeszélésüket.

XVIII.

Oroszország és Anglia vetélkedése Középázsiaiban.

Három éve immár, hogy Középázsiairól irt munkám zárfejezetében csodálkozásomat és roszalásomat fejeztem ki az angolok közönyössége fölött az orosz hatalomnak Középázsiaiba nyomulása iránt. Utaltam akkoriban az oroszok tulajdonképi működési vonalára a Jaxartesen, s mind inkább közeledő befolyásukra Britt-India felé. Szándékosan távol tartván magamat minden mélyebbre ható politikai észlelődéstől, lehető rövid igyekeztem lenni s alig hittem volna, hogy egy Ázsiából épen ujonnan visszatért európai igénytelen szavai figyelmet és érdekeltséget költsenek. S ime e kevés soraimat is szemügyre és fontolóra vette az angol és indiai sajtó, a „Times“-tól kezdve a „Hirkaru bengalu“-ig. E különböző közlönyök közül eszméimet csak részben vagy egészen kevés tette magáévá, jó tanácsimat a nagyobb rész visszautasította, s a nélkül, hogy nézeteimet nevetségessé akarták volna tenni, nagy hangu hosiannával üdvözöltek az angol politikusok jobb utra térését, kik ma már nem oly rövidlátók, mint 30 év előtt s kik az oroszok közeledésének nem csak ellenséges törekvést nem tulajdonitnak, hanem még barátságosan üd-

vözlik is, s midőn a Hindukus és Himalaja hófedte bércein át dél felé nyomulnak, örömmel kiáltják feléjük: „jó szerencsét, csak előre!”

E három év alatt azonban sok megváltozott. Távol attól, hogy mint exdervis jóslataim beteljesültén ujjongjak, még sem állhatom meg, hogy ne utaljak ama vonalra, a melyen az oroszoknak általam kijelölt haladási mozzanata véghezvitetett. Midőn Középázsiaiban voltam, a kozákok legelső előőrsei Kale-Rehimban állottak, 32 mértföldnyire Taskendtől. A Jaxartes hosszában fekvő 1., 2. és 3. számú erődök tényleg el voltak ugyan foglalva, de birtoklásuk még nem volt teljesen biztosítva. Khokand éjszaki, az Iisziköl és Narin nyugoti részén is a sikernek vajmi kevés nyomait mutatá föl a pétervári udvar. A kirgizek az idegen benyomuló ellenében el voltak keseredve s Khokand éjszaki határának özbeg lakossága az orosz foglalatást akkor még egyértelműnek vette volna a világ elenyésztevel. Annyira gyűlölték és utálták a hitetleneket. Három év telt el s mi történt azóta? Nem csak a hazreti-turkesztáni Khodsa - Ahmed - Jeszevi, a kirgizek e legszentebbje, lett orosz alattvaló, nem csak Taskend, e legjelentékenyebb kereskedelmi és üzleti közvetítője Oroszország kereskedelmének Khinával és Középázsiaival, lőn bekebelezve az éjszaki koloszba, nem csak Khodsend czitadelláján, Khokand e második fontosságú városán leng az orosz zászló, hanem látni azt még a Zamin, Oratepe és Dsizzag kisebb erődökön is. A rettegett Urusz mint védszent fészkelte be magát Turkesztán keleti khánságába; a hazret, a khán, valamint Namengan hazretje, főpapja, annak kegyét hajhásszák, ki néhány évvel előbb még álmaikban is halálrette-

géssel tölté el őket. De nemcsak Khokand, hanem egész Bokhara és Khiva tadsikjai a szolgálatra kötelezett és szabadon bocsátott rabszolgák, valamint a gazdagabb kereskedők Multanban és India egyéb részeiben, kik remegtek az özbeg hatalomtól, gyönyörteljes elégedettséggel sugdossák egymás fülébe, hogy az orosz közeledik s hogy az özbeg kényuralomnak és zsarnokságnak nem sokára vége leend.

Három éve már, hogy e változtatások Turkesztán oázisvidékein biztos kézzel intéztetnek a Newa partjairól. Mint egykori utazó, s már ifjuságomtól kezdve mélyen érdekelve e vidékek iránt, habár távolról is, mindig élénk figyelemmel kísértem, mi történik a Jaxartes partjain. Mohón kaptam a hírlapi tudósítások, valamint azon száraz jegyzetek után is, miket turkesztáni hadsi-társaim küldtek számomra nyugot felé vonuló testvéreik által. Hogy mindezek iránt meleg részvétellel viseltettem, ép oly érthető lesz, mint az, hogy ez események folyama alatt az angol sajtó nyilatkozatai, az indobrit diplomaták működései, teljes figyelmemet magukra vonták. Sem egyik, sem másik párt nem gondolt a dervis jóslataira; a három év előtt felhangolt általános megalégedettségi norma szünetlen tartott; most már nem elégedtek meg azon száraz állitással, hogy az orosz hatalom terjedése Középázsziában kívánatos, hanem minden erejükkel neki feküdtek, hogy ez állításnak a lehető alapos okokkal érvényt is szerezzenek, így minél üdvösebbnek tűnik föl Anglia érdekeire nézve az orosz fegyverek szerencsáját.

Hogy minél szerencsésebben fejtsék meg e feladatot, hogy minél megczáfолhatatlanabbúl meggyőzzék Anglia gondolkodó közönségét az orosz siker előnyeiről,

oly világításba helyezték a kérdést, mely minden állásu előtt kedvező színbe tüntetett föl. A királyi földrajzi társulat tudós elnöke értésére adta a tudományos világnak, mily kiváló szolgáltatokat tesznek az orosz trigonometriai, földrajzi és földtani társulatok a világ-tudománynak. Mindenekfelett kiemelték az orosz kutató utazásokat, istenítették az orosz tudósokat, újabb időben még Butakoff altengernagynak a nagy aranyérmet is megküldték az Aral tó körüli fölfedezései jutalmául. A társadalmi reformok előharczosaival szemben összehasonlításokat tettek a tatár durvaság és orosz polgárisultság közt, a képet, melyet Középázsziából vázoltam, szembe állították a mai uj Oroszországgal, előtérbe állították a jobbágy felszabadítása, a nép felvilágosodására irányzott orosz törekvéseket, az erkölcsök gyökeres átváltozását, az angol polgárisodási fogalmakhoz oly óriási léptekkel közeledő szellemi haladást, s e szövedék minden szálában kifejezést adtak az ázsiai-orosz tulnyomóság nagy hasznának. A kalmárvilágot azon előnyökre figyelmeztették, mik azon biztos közlekedési utakból származnak, melyeket az orosz fegyverek készítenek Turkesztán vad pusztáin keresztül India felé. Sőt némely lap annyira ment lázas buzgalmaiban, hogy világosnál világosabb érvekkel bizonyította be Birmingham, Sheffield és Manchester derék iparosainak, hogy a Középázsia felé tört uj kereskedelmi utakon oda csak angol iparmunka, vissza pedig csak angol tőke fog vándorolni. A katonák fülébe sem mulasztottak el egy jó szót sugni; úgy tüntették fel Mars fiai előtt az oroszok közeledését India felé, mint valami nagyon nevetséges rémképet. Lehetlennek bizonyították ily megtámadást akár hadtani, akár physikai vagy

erkölcsi nézpontból. Hogyan hódíthatta volna meg Oroszország a mérhetetlen, vízszűk sivatagokat, a harczias afghan törzset, az annyira rettegett Kheiberszoroszt? S aztán, ha sikerült volna is ez neki, vajjon ölbe tett karokkal nézte volna-e ezt a kéjelmes palan-kinban kényelmesen nyugvó brit? Még az egyháznak, Anglia e leghatalmasabb emeltyűjének is dudoltak egy bölcsődalt. Teljes világosságba igyekeztek helyezni, mint sóvárog az orosz orthodox egyház az anglikánnal egyesülni. Dr. Normann Mac Cleod nagy tekintély, jel-szava: „Még nem vészett el a görög egyház!“ sokak-nál reményeket keltett, s a nagy tudományu egyházi méltóságok kéjteljes mosolylyal néztek eléje a pillanat-nak, melyben a görög hármass kereszt a Neváról a lon-doni szent Péter egyház büszke kupolája felé fog ha-jolni a testvéri csók elfogadására, s melyben ez egye-sült egyházak hatalmas fegyvert fognak képezni a pápai eszmék ellen.

Önálló röpiratok és szikrázó vezérczikkek tarkáztak e kérdés mezején, versenyezve a fennemlitett érvek megállapításában. A csekély kisebbség intő szózata nem mert kellő nyomatékkl lépni fel az optimisták, az új politikai tanok ez apostolai ellen. Rawlinson Henrik, oly ember, ki elvitázhatlanul legjobban ismeri ama világ viszonyait, s ki gyakorlati ismereteit elméleti belátással párosítja, itt-ott a „Quarterly Review“-ban alapos cik-keivel bebizonyította ama nézetek téves voltát, s habár kétségbe vonta is Indiának Oroszország részéről lehető megtámadtatását s óvott minden beavatkozótól s csupán a fennemlitett közönyt korholta, szavai a nagy tömeg-nél mégis pusztába hangzottak el. Természetes tehát az, hogy így szólhattam magamhoz: hol ily tekintély sem

nyom a latban semmit, ott én sem fogok jelen szavaimmal sokat elérni. Vonakodtam is sokáig, azonban, miután e fontos kérdést minden phasisában tanulmányoztam, miután pártatlansággal meghánytam-vetettem minden oldalról, azt hiszem, nemcsak Anglia, hanem egész Európa politikusainak bebizonyíthatom, mily végzetteljesen téved felfogásában a Saint-Jamesi kabinet, s hogy az annyira ápolgatott közönyösség nemcsak árt Anglia érdekeinek, hanem az egy halált hozó fegyver, melylyel Nagybritannia a történelemben hallatlan öngyilkosságot követ el.

Hogy engem, ki nemzetiségre nézve sem angol, sem orosz nem vagyok, miért érdekel oly nagyon ez ügy, ennek okát leginkább abban találhatni, hogy én e két kolosz összeütközését Ázsiában nem annyira e két vetélkedő hatalom, mint az európai közérdek néz-pontjából tekintem. Sohasem vehetjük mi egykedvűen azt, vajjon Anglia vagy Oroszország áll-e előnyben Ázsia téerein, vajjon melyikök leend a döntő szavu bíró az ó-világ sorsának intézésében, mert valamint e két hatalom mint a nyugoti polgárisodás csatornáí, különböznek egymástól sajátságaikra nézve, ép oly távol állnak egymástól küzdelmeik gyümölcsének a jövőben való értékesítésére nézve is. Már elég tanulsága volna az is, ha egy futó pillantást vetnénk a már 200 év óta az orosz uralom alatt álló tatárok és India milliókra menő brit alattvalói állapotára. Ez állapotok fejtegetését későbbi alkalomra tartván fenn, csak annyit akarunk constatalni, hogy e két északeurópai hatalom középázsiai vetélkedésének kérdése nem csak az angolokat és oroszokat, hanem minden európaít érdekel

szükségképen, sőt kell, hogy fölkeltsé századunk minden gondolkozó emberének figyelmét *).

1) Oroszország foglalásai Középázsiaiban, a három utolsó évben.

Mindenekelőtt az utolsó három évben lefolyt orosz hódítási harczok történeti adatait hozom fel. Eltekintve Perovsky, Csernajef és Romanovsky hadjáratainak részleteitől, melyeket már részint Mitchell: „The Russians in Central-Asia“ czimű művében, részint a „Quarterly Review“ és „Edinburgh Review“-ban megjelent több derék cikkben megvitattak, továbbá ama sovány tudósításoktól, melyek az orosz kabinetből a nyilvánosság elé szivárognak, vagy a még soványabbaktól, miket a drágán fizetett angol kémek Középázsiaiból szolgáltatnak, csak egy futó pillantást vetünk az eseményekre, hogy megismertessük a t. olvasót az orosz fegyverek jelen állásával Középázsiaiban.

Szerfölött szerencsés lendületet vettek az orosz hadműködések Középázsiaiban az által, hogy a kirgizek látszatos meghódoltatása után, a három khánságban erős alap nyerése végett először is Khokand elfoglalásával kezdték. A három turkesztán oázistartomány e keleti részében volt aránylag mindig a legcsekélyebb

*) Az egész szárazföldi sajtó közül maig csak a „Revue des deux Mondes“ hozott két cikket Középázsiairól. Az első, a nélkül hogy színt vallana, csupán a közeli összeütközés válságos viszonyait fejtegeti; a másik orosz szellemtől van áthatva, s egy követ fú az angol optimistákkal, a mit épen nem vennék rossz néven az írótól, ha nem hozott volna több idézetet föl középázsiai utazásomból, mint sajtóját.

társadalmi rend, a leggyöngébb nemzeti képzettség s a legnagyobb ellenszenv a harczias vállalatok iránt. Ehez járultak még a belső zavarok, mert míg a Khodsák a khinai területre való betöréseik által Kelet felé mindig a Khinával történhető összeütközés veszélyének tették ki a khánságot, mely az elmúlt évszázadokban többször be is következett, nyugat felől Bokhara kapzsi emirjei foglalási vágyaikkal az országot mindig kegyetlenül pusztították.

A hatalmas *Urusz* északról közeledő hadoszlopai Ak-Mescsid bevétele előtt még keveset foglalkodtatá a kedélyeket Namengan és Khokand bazarjain. Perovsky sikertelen vállalata idejében Mehemed-Ali khán ült a trónon. Szerették, istenítették, és az elvakult tömegnek sokkal jobban tetszettek a hódítás eszméi, mintsem éjszakon a fenyegető ellenség elleni védelemre vagy Conollynak tervezett szövetségére Khivával komolyan gondoltak volna. Ak-Mescsid eleste csak Mehemed-Ali halála után következett be, s ez volt az első seb a khánság területén. A siker annál könnyebb volt az oroszoknak, miután épen akkoriban egyfelől a kirgizek és kipcsakok közti heves harcz a khánság bensejében, másfelől Veli-Khán-Töre első kísérlete Kasgár felé nagyon gyöngíté a harczyi erőket. Az oroszok rohamait a Jaxartes mindkét partján fekvő khokandi erődök ellen épen nem lehet gyávasággal bélyegezni, habár a khokandi harczosok ezreinek száma, mikről az orosz tudósítások szólnak, igen merész számitáson látszanak alapulni.

Az utolsó helyen említett pont elfoglalása, vagy jobban mondva, az erődítési lánczolat rendszeres helyreállítása után a Jaxartes hosszában, melynek hullá-

main most szabadon mozoghattak az arali hajóhad gőzösei, az orosz hatalom ép oly óriási léptekkel haladt előre, mint a melyekkel Khokand a fentemlitett okok folytonos fennállása következtében gyöngült. Az erőd-vonal nemcsak biztos védállást képezett Turkesztán ellen, hanem hatalmas védelem volt egyszersmind a kirgizek ellen is, kik most már minden oldalról körülvéve, nem oly könnyen ültethettek nyeregbe egy Isedet*), mint az utósó oroszellenes főnök magát a krimiai háboru alatt nevezé. A foglalás művét tehát szokott erélylyel folytatta a szent pétervári udvar, s csak akkor, midőn mindkét hadtest, melyek a khinai határról Isziköl felé, az Aral tótól a Jaxartes hosszában működtek, s így északkelet és északnyugot felől húzódván délre, az Aulia Atánál (szent atya, azelőtt zárándokhely volt) egyesültek, csak akkor tartá szükségesnek az orosz diplomatia, egy 1864. nov. 21-én Gortsakoff herczeg által aláírt sürgönyben közzé tenni, hogy a czári kormány régóta táplált vágya, áttenni birtokainak határvonalát a homoksivatag ingó földjéről Turkesztán lakályos részeire, immár beteljesült, hogy a támadási politika ezzel be van fejezve s a jövőben csupán arra fognak szoritkozni, hogy tisztelettel viseltetvén a szomszéd határállamok függetlensége iránt, azoknak bebizonyítsák, miszerint Oroszország távol van minden ellenségeskedéstől, hódítási eszméktől stb.

Hogy e biztosításoknak a kabinetek — kivéve az angolt — ép oly kevés hitelt adtak, mint maga az

*) E nevet az oroszok hibásan mindig Iszetnek olvassák. Ised szokásba vett megrövidítése az Eis Mehemmednek, és annyit jelent, hogy: „Mohamed gyönyöre.“

orosz miniszter, könnyen felfogható. Jól ismerjük már a mindig új hódításokra kényszerített államok történetét, van rá példa a világtörténet minden lapján s minden korszakban, melyben valamely hatalom gyarapodásának él. Valamint az angolok hasztalan mentegetik lord Dalhousie foglalási és bekebelezési lázát Indiában, ép oly fölöslegesek minden, ily hangon fogalmazott orosz jegyzékek. Egészen a dolgok természetéből következik, s a szent-pétervári udvar nem is cselekedhetett másként, mint, hogy a turkesztáni kormányzáság felállítása után, dél felé kövesse Jaxartes folyását, s valamint a sivatag pusztá azelőtt sem lehetett tartós határvonal, ugy nem lehetett azzá Csemkénd és Hazret kevésbé lakott vidéke sem. Jól megmívelt tájra volt szükség, hogy az ellátásban necsak az orenburgi és szemipalatinszki közlekedési utakról kelljen függni. Ezért kellett Taskendet, a dús és bő termésű Taskendet az orosz területbe bekebelezni.

Hasztalan idővesztegetés volna tehát, ha a fentemlitett város 1865-ik évi június 25-én az oroszok által történt elfoglalásának okául a taskendi kereskedők számos deputatioit tüntetőik fel, kik esdve jöttek az orosz táborba, hogy hódolatukat mutathassák be a kétfejű sas hüvös árnyékának (ezt a középázsiaiak Asder sárkánynak neveznek, — nem valami valami kedvelt madárka). Taskend, mely már ősidőktől fogva viszályban állt Khokand uralkodóival, ujabban roppant ingerültségben volt, hogy kedvenczét, Khudajart, kétszer elűzték a trónról. Hogy a kirgizek uralkodó befolyása orosz suprematia által csorbát szenvedjen, inyére lehetett, de hogy azt teljes mérvben kívánta volna, éppen nem valószínű.

Oroszország elfoglalta Taskendet, mert szükségesnek látta azt alapjául tenni további működésének, de nem azért, hogy azt a már elfoglaltak védvonalává tegye. Taskend által azonban a szent-pétervári udvar a bokharai khánsággal is ellenségeskedésbe jött. Tudva van, hogy az emir az 1863-ki hadjárat alkalmával elvileges felségi jogokat nyert Turkesztán nyugoti része fölött, s ha elvonulása után vissza is esett minden a kipszaki önkény és pártoskodások kerékvágásába, mégis hitte, hogy érvényesíthetni fogja jogát az egész Khokand fölött. Fenyegető levelet irt tehát az újból elfoglalt város parancsnokához, melyben azt az erősség kiűritésére szólítá fel. Ezzel azonban nem sokat törődött az orosz tábornok, s midőn tudtára esett, hogy Struve ezredes, kit az ügy barátságos elintézésére küldött Bokharába, fogva tartatik, fölkerekedett január 30-án, átment a Jaxartesen Taskendnél 14 zászlóalj gyalogsággal, 6 szakasz kozákkal és 16 ágyuval, azon szándékkal, hogy egyenesen Bokharába megy és megbünteti az emirt a követ bántalmazása miatt.

A terv azonban dugába dőlt. Az oroszoknak vissza kellett vonulniok, a mi egyébiránt a legnagyobb rendben történt, s habár számtalan bokharai csapat vevé is őket körül minden oldalról, a veszteség még sem lehetett oly tetemes, hogy összevágjon ama bombastikus győzelmi hírekkel, melyekkel az Iszlám világot telekürtölték, s a melyek a levantei sajtó által hozzánk is eljutottak. Tsernajef tábornok azzal védelmezte magát, hogy el-sietett betörésével csak titkos angol emiszariusok lépéseit akarta meggátolni, kik Bokharában egész buzgalommal törekedtek létrehozni egy bokharai-angol szövetséget, s a kik egyszersmind főokai is voltak Struve

ezredes elfogatásának. De Szent-Pétervárt nem bocsáthatták meg e taktikai balfogást; letették a főparancsnokságról s helyébe Romanovsky tábornokot nevezték ki. Ez lassu, de annál óvatosabb léptekkel haladt előre. Ápril 12-én egy 15.000-re menő juhcsordát ejtettek zsákmányul, melyet 4000 bokharai lovas kísért, egy hónapra rá pedig a heves „Irdasari csatá“-ra került a dolog, melyben a tatárokat tönkre tették. Május 26-án elfoglalták a kis Nau erődöt, s később Khodsendet, a khokandi khánság harmadik városát vették meg ostrommal és pedig a küzdelem oly heves volt, hogy az oroszok 133 hallottat és sebesültet, a tatárok pedig bizonyynyal tiz annyit vesztek. De a győzelem jutalma arányban állott a kemény küzdelemmel, mert ez a hely jobb erősítési eszközökkel birt mint Taskend vagy a khánság bármely más városa. Ez volt az orosz fegyverek második támpontja a dél felé intézett hadműveletekben, s habár az „Orosz Invalide“ azt írta is hivatalos tudósításaiban a további terveket illetőleg, hogy a többi birtokoktól sivatagok által elzárt Bokhara meghódítása nem lehet czélja az orosz operációknak, sőt teljesen haszontalan volna, mégis Oratepétől át a Dsam Zamin kisebb helyiségeken egész Dsizzagig haladtak előre, jelentékeny őrségeket hagyván az egyes pontokon.

Nem kevésbé figyelemre méltó az, a mi az oroszok ez egész diadalmenete alatt magában Khokandban történt. A lakosokat nomádok, özbegek és tadsikok vagy szártok teszik, és ép ugy pártokra voltak oszolva orosz rokon és ellenszenveikre, mint nemzetiségük, helyzetük és foglalkozásukra nézve. A harcziás, befolyásos és hatalmas kipcakok, mint régi ellenségei az annyiszor benyomuló bokharistáknak, kik a gyűlölt

Khudajar khánt akarták rájuk tukmálni, azonnal az oroszokhoz csatlakoztak. Barátságuk fontos szolgálato-
kat tett az oroszoknak, s a közeledésnek már akkor meg kellett kezdődnie, midőn az Issziköltől északke-
letre nyomuló hadtest velük érintkezésbe jött, mert ellenkező esetben e vonalon sokkal drágább áron vá-
sárolhatták volna meg az oroszok a győzelmet. Az öz-
begek, mint a de iure uralkodó osztály, a mennyire lehetséges volt, védelmezték magukat, de tudvalévő do-
log, hogy nincs bennök elég vitézség, elhatározás és kitartás, s így keveset lenditettek, s miután fontolóra vették, hogy az orosz uralom talán nem is volna ro-
szabb a Bokharávali örökös háborúnál és belső párt-
viszályoknál, tehettek volna egyebet, mint meghó-
dolni a kikerülhetlen sorsnak. Csupán néhány elkese-
redett Isánt és Molláht üzött át valami megmagyaráz-
hatlan félelem Bokharába, így pl. Khodja-Ahmed Je-
szevi utódait Hazreti-Turkesztánban, kik azonban való-
színűleg csakhamar vissza fognak térni szent ősiük
csontjaihoz, miután az oroszok nem fogják őket hábor-
gatni a jámbor adakozások gyűjtésében. Az orosz fog-
lalás azonkívül a taskendi gazdag kalmároknak, szár-
toknak és tadsikoknak s a csekély számu persa rab-
szolgáknak is tetszett, mert az előbbiek anyavárosuknak
az orosz vámterületbe való bekebelezése által jelentékeny
előnyökben reméltek részesülni, az utóbbiak pedig az
özbeg felsőség megbukásától várták nyomasztó helyze-
tüktől való szabadulásukat. Miként egy, Krisanovsky
tábornok által egy moszkvai laphoz intézett tudósítás-
ból láthatjuk, épen ezek a szártok dolgoztak legjobban
az oroszok kezére. Az ő akszakaljaik (vénei), s nem az
özbegeké voltak az elsők, kik elfogadták az oroszok ál-

tal ajánlott hivatalokat. Nyilvános helyeken mindig orosz tisztek oldalán jelennek meg, beszédeket tartanak a népnek, s mialatt orosz diplomákat emeltek, azon hírt terjesztették, hogy ő felsége egy éjjeli jelenés következtében áttért az Iszlamra, s most éppen zarándokuton van Hazreti-Turkesztánba. A tadsikok, különösen a taskendiek már régibb időktől fogva kereskedelmi viszonyban állnak Oroszországgal, s ismerősek az orosz nyelv és írással; ennél fogva mint tolmácsok és közvetítők is szerepelnek, s miután közülök sokan a mehkemek (törvényszékek) élére és egyéb állomásokra vergődtek, tehát könnyen megfogható ragaszkodásuk indoka.

Ez történt a khokandi khánság működési fővonalán. A határos pontokon is megkezdték csendben működéseiket, mind keleten, mind nyugoton. A khinai tatárságról halljuk, hogy ott 1864 óta kiszorították a khinai őrségeket, s nemzeti kormány ragadta kezébe az ügyek fonalát. Először a Tunganik zavargásai törttek ki, mire Khoten, Jarkend, Akszu és Kasgar felszabadítása következtek, s habár e zavarok okául a khokandi khodsák hagyományos zsákmánylási kedve vehető, mégis sokan határozottan tudni akarják, hogy e lázongó mozgalmakat a szent-pétervári udvar szitotta, sőt, hogy a kipc sakok, kik jelenleg Kasgart birják, orosz fegyverek segélyével hatoltak odáig. Ez szokásos előjátéka az orosz intervenciónak. Darab ideig el fogják nézni ez önálló városoknak, hogy egymással ellenségeskedjenek és egymást pusztítsák, de látni való lesz; hogy vizsgálvaik a különben távol fekvő orosz határookra nézve veszélyeseknek fognak föltűnni, s ha a pekingi udvar nem siet a rendet helyreállítani, az oroszok bizonyára meg fogják előzni. Az angol sajtó

azon észrevétellel vigasztalja magát, hogy a Kuen-Luen hegység áthághatlan korlátai lehetlenné teszik a Kaszmir felé való hatolást, s hogy ez az orosz diversio is csak a középázsiai kereskedést mozditja elő. De e kérdés megvitatását a legközelebbi alkalomra hagyjuk, s most inkább Középáziának Khokandtól nyugotra eső részére fordítjuk figyelmünket. Habár Oroszország Bokharával háboruba keveredett is, maig még nem támadta meg a tulajdonképi bokharai területet, mert közte és Khokand közt Dsizzag a szabályszerű határvonal. Maiglan csak diplomatikai szőrszálhasogatások szövődnek ottan, s ezeknek szálaiból fonódik Sehri-Szebz lázongása is, e hirhedt fészke a Bokharával való harczoknak. Mert ha az orosz sajtó ezerszer tagadja is minden interventiót, még sem lehet jelentéktelennek venni a sehri-szebzi akszakálok megjelenését Taskendben. Aránylag legkevésbé hatottak Oroszország tervei Khivában. A tulajdonképi khánság lakott részét még nem érinté orosz befolyás, s csupán északon a Khodsa-Nijaz erősség lerombolása óta a Jaxartesnél tétetett néhány kóbor kozák és karakalpak csorda az Aral tó keleti partja hosszában orosz alattvalóvá.

2) Az orosz jövőendő politikája.

Látni való az orosz középázsiai működésekből, mily irányt fog a közel jövőben a szent-pétervári udvar tervei valóításában követni. A délhez legközelebbi s a legszélsőbb előőrsök Dsizzagban állnak. Ez a középázsiaiak nyelvén forró, égető helyet jelent s fekvése az Ak-Tau hegység mély völgykazanjában igazolja is ez elnevezést. Szerfőlött egésségtelen éghajlata és nagy vízhiánya folytán ez állomáson a Khokand felé vezető

uton a lakosság nagyon csekély, s hogy az oroszok hosszabb megállapodási vagy szünetelési helynek szemelték volna ki, az „Invalide Russe“ előbb említett handabandái s a „Quarterly Review“-ban (október 1866.) megjelent „Central-Asia“ című cikk tudós megírójának daczára sem hihetem. Mert nemcsak hogy egészségtelen és nehezen megtartható állomás, hanem a további itt időzés is politikai tekintetben nem lenne eléggé megmagyarázható. Nagyon jól tudják a Newa parturak, hogy mi Bokhara az egész középázsiai, mondhatnám mohamedán világ szemében. Tudják, hogy a Zerefsanon kell keresni nemcsak a számtalan középázsiaiak, hanem Indusok, Afgghanok, Nogai Tatárok és más fanatikusok vallásezsméinek és gondolkodásmódjának tulajdonképi forrását. Hogy tehát sikerüljön a mestervágás, szükséges, hogy az emir, minden igazhitűek fejedelme, ismerje be a fehér czár felsőségét, a nemes és szent Bokhara, hol a lég a Fatihák és koránreczitációk aromatikusan illatával telt, hódoljon meg a fekete hitetlenek hatalmának s az őrzöngő fanatikusok, a valóságos rajongók csordája ismerje be, hogy a földjeikben nyugvó szentek még nem elég erősek, megtompítani az orosz szuronyok hegyét. Bokhara rettentő példa lesz az egész Iszlam világnak, romjainak hamva hatalmas intő szózatként fog a legtávolabbra hatni. S erre fog törekedni bizonyára a szent-pétervári udvar.

Valószínű tehát, ez álláspontrol vizsgálva az eseményeket, hogy a legnagyobb súly a jövőben is Taskend, Khodsend és Szamarkand hadműködési vonalaira lesz fektetve. Idővel be is következhetik az egész khokandi khánság meghódítása, mert különös nehézségekkel nem jár; főérdek azonban azon közlekedési utak fen-

tartása és biztosítása, a melyeken az előre nyomuló hadsereg mind a már eddig jól megerősített Taskend és az északi erődök helyőrségeivel, mind az orenburgi és a semipalatinski kormányzóságokkal, egy kutakkal szakadatlan sorban ellátott vonalban előre hatolni fog. Használjon bár fel minden lehető eszközt az emir, hogy megnyerje magának az orosz barátságot, a mit egyébiránt még eddig nem tett, küldjön bár mennyi Hiób követet Konstantinápolyba, küldjön az indiai viczekirály derbarjába*) bármennyi barátságos meghívót, mindez mitsem fog rajta segíteni. Bokhara városának vagy vele, vagy nélküle egy Ispravnik által kell kormányoztatnia, mert az orosz nem nyughatik addig, míg a régi Szamarkandot és Nakhseb (Karsi) vagy az Oxus egész jobb partját a Romanoff ház óriási birtokaiba be nem kebelezte. Hogy ezt a katasztrófát, Transoxania függetlenségének ez utolsó óráját nem fogják oly könnyen előidézhetni, mint a hogy Középázsiaiban az eddigi hadi működések sikerültek, az bizonyos. Mintha már látnám lelki szemeimmel a Molláhok, Isánok őrzöngő csapatait, a tanulók ezreit, mint járják be szent örülettel az Afghánok, Turkománok, Karakalpakok khánságait, hirdetve a Dsihadot (vallásháboru), mint tüntetik föl a legmélyebb, legbuzgósgágteljesebb töredelém jeleneteit, hogy lekönyörögjék a benyomuló idegen fejére az isteni átkot. A halál tusája hatalmas lesz, de hasztalan. A mennyire ismerem a khivaiakat és afghánokat, lehetetlennek tartom a közös szövetséget Bokharával; mert ha hajlandók volnának erre, már eddig létre kell vala jönie. Nem az önzés, nem a politikai combinatiók, ha-

*) Derbarnak hívják az anglo-indiai alkirály nyilvános fogadtatásait.

nem csupán a legnagyobb jellemtelenség, a belátás hiánya fogják őket mindaddig nyugalomban tartani, míg csak Hannibal nem áll majd a kapuk előtt. Egy közös cél felé való törekvést hiába kerestünk Közép-ázsiaiban, vagy bármely keleti népnél. Nemcsak a harczias afghanok állithatnának ki egy jól rendezett segédhadat, hanem a khivai khánnak is lehetséges volna 20—30.000 lovassal az emir hadseregéhez csatlakozni. De ezt nem fogja tenni sem egyik, sem másik. Csak egy Timurnak vagy Dsengiznek sikerülne őket így egyesíteni, s még ekkor is vizsályt és visszavonást idézne elő soraikban a legcsekélyebb zsákmány. A kitűnő lovas turkománok százezrei, kik az Oxustól a persa határig terjedő pusztákat lakják, sem igen használnak így semmit a szent városnak. Isánjaikat majdan nemes üggytársaik a nemes Bokharában és az emir felszólítják: kövessenek el mindent, hogy a sivatagok vad fiait szent harcra bírják; de sokkal jobban ismerem a turkománokat, hogy ne tudjam, miszerint csak addig fognak részt venni a szent harcban, míg az emir jó zsoldot nyújt nekik és még jobb kilátást a zsákmányra, s valamint megesett, hogy időnkint afghan-persa szolgálatban állottak, úgy épen nem valószínűtlen az, hogy az orosz pénz őket nemsokára a kozákok legjobb fegyvertársaivá teendi. Nézetem szerint a proféta válásáért csak az első század, vagy épen csak az első 50 évben lelkesültek. A mit az Iszlam később Anatóliában, a Konstantinok birodalmában, a földközi tenger szigetein, Magyar- s Németországban tett, az csak a zsákmány, a kincsek és a kalandok utáni vágynak lehet tulajdonítani. A hol e mozgató erők hiányzanak, ott hiányzik a buzgalom is, s ismétlem, hogy, habár ke-

mény lesz is a harcz, az orosz fegyverek gyors győzelme Bokharában bizonyos.

Turkesztán e legbefolyásosabb és legerősebb részének elestével Khokand a fehér czár színleges felsőbb-ségét maga fogja protectoratussá változtatni. Azonban Khiva, a mint látszik, rettenthetlenül fog harczolni függetlenségeért. Kharezsm meghódítása egyébiránt, habár könnyebb leend is, mint Khokandé, mégis nem csekély nehézségekkel lesz összekötve. Két város kivételével, melyeknek lakosai kereskedelmi viszonyok által Oroszországgal bensőbb összeköttetésben vannak, e khánság egész lakossága már az „urusz“ nevezettől is undorral fordul el. Sokkal vitézebbek, mint a khokandiak és bokharisták, s földjük fekvése által is segítve, turkómán hadakozási módjukkal sok bajt fognak okozni az orosz csapatoknak. S itt ellent kell mondanom az anynyi földrajzíró és utazó által kimondott nézetnek, mely szerint az expeditiónak az Oxus lesz egyik fővonala. E folyam igen szabálytalan, s e mellett sok homokot hord; tehát kisebb hajókkal nehezen járható, annál kevésbé hadi hajókkal. Nem mulik el egy év, hogy utat ne változtatna néhány mértföldre a sivatag lágy földjében, s ha az oroszok nem ismernék e körülményt, úgy az aral hajóraj folyamközlekedésre épült kisebb gőzösei a Jaxartes helyett inkább az Oxuson nyomultak volna az ország belsejébe. Mert ha a kisebb erődök, mint Kungrad, Kipszak és Mangit, melyek a folyam bal partján megerősített magaslatokon fekszenek, kárt tehetnek is egy elvonuló hajórajban, az igen csekély lehet a khivai tüzéség szánandó állapota folytán. Már a kísérlések is megtétettek fölhajózni a folyamon a torkolattól egész Kungrádig, hol a folyam legmélyebb és

legszabályosabb, de hogy nem mentek tovább a kísérleteknél, tanusítja épen hogy a közlekedés a Derjai-Ámun (Oxus), ha nem is épen lehetetlen, mégis nehéz feladat.

Ezek azonban csak másodrendű akadályok, s a fehér czár valamint Bokharában úgy Khivában is, ha nem is a Dsagataj törzs akszakálai, de szuronyai és vontesövű ágyui által fog emeltetni a kharezmi fejedelmek fehér nemezére.

Ha aztán majd biztosítva lesz az Oxus egész jobb partja, ha az Isziköltől az Aral tóig elterülő tartomány Oroszország birtokában leendő, ellátva dúsan élelemmel és felszereléssel, akkor majd Afganisztánnal fogják megkezdeni a diplomatai játékot. Nem fog a szentpétervári udvar egyszerre fegyveres kézzel lépni fel az afghanoknál, és pedig nem azért, mintha Angliának 1839-ben elkövetett balfogásai rettentnek vissza, hanem mivel ily eljárás az oroszoknál nincs szokásban. Ez felesleges és célszerűtlen is volna a Doszt Mohamed utódai között tartó s közmondásos zavarban; hol testvér testvér ellen küzd a legnagyobb elkeseredettséggel, hol a kapzsiság és hiúság által előidézett ármányok szakadatlanul tartanak, ott egy titkos ügynöknek, egy jó szócskának, néhány barátságos sornak több hasznát lehet venni, mint a hirteleni fegyveres betörésnek.

Abdurrahman khán testvéreje Sir-Ali-khán ellen vívott küzdelmében ugyan még mostanig nem szövetekezett orosz ügynökökkel, de, hogy ijesztő hatást gyakoroljon, ellenfelére már kaczerkodni kezdett a kabuli brit munsival (ügynök). Hogy hajlandó volna ily lépésre, azt épen nem vonom kétségbe, de az oroszok még nem nyújtottak neki semmiféle alkalmat. Mert ha az Angliától

támogatott Sir-Ali-khán afgghan emir ellenpártja csak a legcsekélyebb jelt vette volna is a Neva mellől, úgy bizonyára nem kaczerkodtak volna Kalkuttában Sir John Lawrence-szel. Nemcsak főnökökről és fejedelmekről, hanem bármely afgghan harczosról, vagy hihmendi pásztorról sem lehet mondani, hogy kancsal szemmel nézne az orosz gazdálkodásra, s hogy mily könnyen, mily örömetst lépnének ez emberek szövetségre az orosz-szal a pesáveri urak ellen, arról százszor is meggyőződtem. Hogy e barátság gyümölcse üdvhozó lesz-e, s elő fogja-e mozditni Afghanistanisztan érdekeit, az senkinek sem jut eszébe. Az afgghan valamint minden ázsiai, csak pillanatnyi érdekeit tartja szem előtt; az afgghanok csak azon kárt látják, melyet Kasmirban és Szindhben a tulnyomó angol hatalomtól szenvedtek, s élénken emlékezetükben tartják Kabul és Kandaharnak a vörös kabátosok által történt utolsó megszállását, és noha mindenki tudja, hogy a moszkovita kafirok semmivel sem jobbak, mint a frengik, bosszuvágytól ösztönözve mégis eléje tennék az északkal való szövetséget az angol közeledésnek.

Igy csak barátságos érzület, csak oly kötés, mely nem szerződéseken, hanem egy oxusparti hatalmas erőn alapul, lehet az oroszok ideiglenes célja Afghanistanisztánban.

Ugyanezen körülményt látjuk Persiában is. Itt is igen szerencsés kártyákkal játszott az orosz udvar az utolsó évtizedekben. Az orosz követ megjelenése óta a Szefevik ragyogó udvaránál, Chardin idejétől maig, nem egy ügyben szerepelt már az orosz befolyás. Az oroszok, kiket azelőtt kigúnyoltak és megvetettek, leg-hatalmasabb és legveszélyesebb elleneivé váltak Iránnak. Mialatt I. Napoleon alatt Anglia és Franciaor-

szág, hogy a teherani udvarnál befolyásukat érvényesíthessék, a sáh és néhány országnagy előnyére egymással vetélkedtek, Oroszország inter duos certantes gaudens, egész csendességben a gülisztani és turkman-tsaji előnyös szerződésekhez, Transkaukázia elfoglalásához nyitott magának utat. S mialatt a nevezett nyugoti hatalmak megcsökönösödtek e politikában, az északi kolosz a Kaukázuson s a kaspi tengeren oly állást foglalt, melynek árnya nemcsak Irán északi szélére, hanem mélyen benyulik az országba. Sir Henry Rawlinson követségének ideje alatt már remélni lehetett az angol befolyás érvényesülését, de ez idő óta ez folyvást jelentéktelenebbé válik, mert a mily pazar lehetett az angol politika Iránban Malcolm idejében az aranynyal és az előzékenységgel, ép oly hidegen és közönyösen veszi az a dolgok folyását Mac Neil óta. Ugy látszik, a sáh és a miniszterek mintegy szükségességgnek tekintik az oroszok mentorságát. Nem egy jobb jövő iránti meggyőződés tekintetéből vetik magukat a persák a brittek atyáskodó ölelései elől az északi medve karjaiba, s a sáhnak akarva nem akarva, az utóbbi nótájára kell tánczolnia.

Ha már most, szemlét tartván, az orosz hatalom és politika jelzett állása fölött egy tekintetet vetünk a japáni tengertől 13000 verstnyire terjedő határvonal irányában a fekete tenger csirkassziai partjáig, mely területen Oroszország oly különböző eredetű és vallásu népekkel folyvást érintkezésben van, melyeknek jövőjét támadó politikájával, mint Damokles végzetteljes kardjával, intézi, csakhamar be kell látnunk, hogy habár a legdélibb előőrsök Ázsiában az Araxesnél vannak is, mégis az a pont, a hol további haladásukban

európai hatalommal jöhetnek összeütközésbe, egyedül Középázsiaiban van. 20 év előtt még a kirgizek nagy csordája s a három khánság választotta el az orosz hatalmat Brit-India északi határaitól. Ma már Dsizzagtól Pesáverig, habár a fáradságteljes átmenet a Hindu-kuson közbefekszik is, csak 15 napi utat tesz, alig 120 geographikus mértföldet. Ez az ut egy hadseregnek, ámbár fáradságos, mégsem meglábolhatlan és meglehetősen alkalmas politikai befolyás érvényesítésére, s bármily hatalmas határvonalat lát is Anglia a Hindu-kus hófedett bérceiben, mégis alig veszi figyelembe ama könnyűséget, melylyel magának az orosz propaganda az Oxustól az északi Szindhig utat nyithat, sőt azon órától, melyben Karsiban, Kerkiben és Tsardsujban az orosz zászló leng, Anglia e hatalmasságot már tőszomszédságnak kénytelen tekinteni.

3) Oroszországnak Indiára vonatkozó tervei és az angol optimisták.

Valjon tehát Oroszországnak csakugyan komoly törekvései vannak Brit-Indiára nézve, meg fogja-e támadni dús birtokaiban az angolt, annyira megy-e becsvágya, hogy a pólusi tenger jeges partjaitól a Komorin fokig az egész száraz földre ki akarja hatalmát terjesztetni? Ez oly kérdés, melynek érdeklél kell birnia nemcsak az angolra, hanem minden európaira nézve is. A thamese-parti és kalkuttai államférfiak újabb időben nem-mel feleltek e kérdésre, mert hivatalos és nemhivatalos organumaik a közeledésben csak szomszédságot és nem támadást látnak, oly szomszédságot, mely nem veszélyezteteti az angol érdekeket, sőt inkább ezeknek előnyére van. Fájdalom, ez urak igen csalat-

koznak, mert a hagyományos politika szelleme Oroszországban, a kitűzött tervekhez való kitartó ragaszkodás, a Romanoff-ház határtalan gőgje, a sok eszköz, melyek tervei megvalósításának rendelkezésére állnak, biztos kilátásba helyezik az egyszer kitűzött célt. Oroszország birni akarja Indiát, legközelebb azért, hogy e gazdag gyöngyöt az ázsiai birtokok dús diadémjába illeszsze, e gyöngyöt, melynek megszerzésére oly hosszsan és annyi költséggel tört magának utat a világ sivatagain át, aztán pedig, hogy befolyását az egész iszlam világ felett érvényesítse, miután India birtoka a mohamedanizmus előtt a hatalom és nagyság netovábbját képviseli, és utoljára, hogy a brit hatalom ellen-súlyozása által a Hindukuson túl annál könnyebben megvalósíthassa terveit a Boszporuszon, a középtengeren, sőt egész Európában, miután ma már senki sem fogja tagadhatni, hogy a keleti kérdést sikerebben meg lehet oldani a Hindukuson túl, mint a Boszporusznál, mert ha Oroszország a krimiai háboru alkalmával, midőn Nana Szahib fivére Sebastopolban ünnepeltetett, már birta volna jelen állását a Jaxartesen, ugy Miklós czár konstantinápolyi terveit nem temették volna el oly könnyen Malakoff torony romjai.

E messze kiható tervek még talán a közelebbi évtizedek, különösen a békeszerető és jókedélyű Sándor kormánya alatt nem fognak létesülni, de ki biztosíthat, hogy nem fogja-e őt egy Miklós, vagy egy még ennél is határozottabb jellem követni a trónon, ki nem leendő képes ellenállni egy Timur vagy Nadir vágyainak, hogy tökéletes ázsiai világhódítónak mutathassa magát? Hogy mit tehet egy orosz autokrata Oroszország mai alkotmánya, az alattvalók mai társadalmi állása mellett,

kik még sokáig fognak megmaradni régi állapotaikban, azt mindenki tudja, s tudják Anglia államférfiai is. Annál feltünőbb tehát, hogy ez urak oly könnyedén túlteszik magukat az említett eshetőségeken s oly felületes érdekekkel vélik elűthetni egy indiai orosz invasio lehetőségének kérdését. Rendesen a Hindukus és a Himalaja hegység meghághatlan jéghegyeit, az ellenséges nomád népek roppant tömegét hozzák fel, mint olyanokat, melyek egy északról dél felé nyomuló hatalomnak gátat vetnének. Azon nagy távolsággal vigasztalják magokat, mely kifáradva és kimerülve hozna meg egy hódító hadat India határaitra, mialatt ott a nyugodtan várakozó, harczkész s a hadműtanban és buzgalomban erősebb angol csapatok harcsováran várnák az összeütközést. De azt hiszik-e ezen urak, hogy Oroszország, ha csakugyan oly szándékai volnának, egyenesen Pétervárról, Moszkvából és Archangelből indítana utnak egy támadó sereget? De ugyan mire valók a délszibériai erődök, Taskend, Khodsend s a czélba vett Bokhara és Szamarkand, mire való a persa-afghan szövetség? Mit tettek a kozákok és az orosz csapatok Gunibnál és Csirkasszia zord hegyeiben? Ide is kimerülve érkeztek meg talán? S az utóbbi talán nincs is sokkal messzibb a nevai főállomástól, mint Pesáver Transoxánia fentnevezett városaitól. S miért fogadnók el épen azt, hogy az oroszok a Belkhen át Kabul felé vezető nehéz utat s innen a Kheiber szorost választanák. Eltekintve attól, hogy ez csupán az 1839-ki megrettentett és rendetlenségben menekülő angol hadseregére nézve lehetett oly végzetteljes, mert hisz a bevonulás nem került valami nagy áldozatba, a herati és kandahari ut, mely a Bolan szoroson át Indiával közlekedő

karavánok tulajdonképi utja, sokkal kényelmesb. Utóbbi 54—55 angol mértföld hosszúságu, az indiai hadsereg bengáli hadtestének igaz, hogy több napi fáradságába került, azonban mégis azt olvassuk egy hiteles angol írónál, hogy a huszonnégy fontos golyók és tizennyolcz fontos ágyúk átszállítása nem járt semmi különös nehézséggel. Vagy miért ne választhatnák ki az oroszok a Gomul vagy Guleri szorost? Ez a Hindosztánból Khoraszánba vezető középut, mely Burnes szerint, közlekedési főutul szolgál a Lohaniafghanoknak s szintén nem jár sok akadálylyal.

Valóban, az angol optinisták vérmes nézeteit képzelt védvonalaik erős voltát illetőleg nagyon nem oszt-hatjuk. A Kabulon át vezető utat csak szükség esetén választaná az orosz, mert a főbb pontok, melyeken India határaihoz közeledhetik, Dsizzag és Asztrabad; az egyiknek iránya délre, a másiké kelet felé vezet. Ez a két ut már emlékezetet meghaladó idők óta vitt hadseregeket vágyaik céljához, mert mindkettő, ha nagy sivatagok által környeztetik is, jól megművelt, sőt termékeny részeken halad keresztül, melyek kimerülés nélkül élelmezhetnek több ezernyi átvonuló sereget.

De egy lehető háboru esélyeit is nagyon tulbecsüli Anglia. Igaz, hogy jelen indiai hadserege, mely a seapoyk jelentékeny tartalékseregét nem számítva, 70.000-re megy, hasonlíthatlan azon tájakon állomásozott előbbi katonaságával. Hasonló számú sereget szállítani Afghanisztánon keresztül Pendsábba, sok áldozatába kerülne Oroszországnak, de nem szabad felednünk, mily erős támaszra találva egy támadó had egy persa-afghan szövetségben, vagy azon nagy elégtelenségben, mely Pendsábban, Kasmirban, Bothanban s különösen a fa-

natikus indiai mohamedánok közt uralkodik. Az Indiát lassan keresztül-kasul metsző vasuthálózat által igaz, hogy egy hadsereg központosítása hamar eszközölhető, de a katonai szervezés és támogatás a Themzétől vagy a földközi tengertől India felé sincs ám sokkal közelebb, mint az oroszoké, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a Volgán több, mint háromszáz hajó könnyíti a szállítást a kaspi tenger déli partjai felé. Ezen az uton északi Persia lakossággal bőven ellátott részein keresztül, egyrésről Asztrabadon, Buds-nurdon és Kabusanon át, másrésről a Meshed felé, csak még tervben levő vasuton rövid idő alatt lehet egy nagy sereget Heratba és Kandaharba szállítani. Ezt a vasutat a czár imam Riza sirjához zarándoklók útjának könnyítésére akarja építtetni, hanem az ígért orosz pénzsegély alatt más, nem vallásos tervek is rejlenek. Vagy, miután már alig lehet kétségbe vonni az orosz kaczerkódó pillantásait India felé, miért nem volna szabad azon politikai constellatiókat is fontolóra venni, melyeket az európai diplomatia terén saját hasznára ki tudott zsákmányolni? Egy I. Napoleon és I. Sándor orosz-francia szövetsége, mely jelentékeny nyomokat hagyott hátra Teheránban, ma, midőn Franciaország tulnyomó befolyást gyakorol Egyiptomban és Szyriában, midőn megnyílt a szuezi csatorna, sokkal könnyebben létesülhetne, mint akkor. S mellőzve ezt, a Washington és Szentpétervár közt egyre szebb virágzásnak induló entente cordiale nem lehet-e előnyére Oroszországnak terveire nézve? Gunyolódva kétségeskednek, mint fonódhatnék a yankee republikán sipkája az orosz kancsukába, de hát nem látnak-e a nevaparti banketekben, melyen az amerikai testvériségért is hatalmasan ittak,

a czárevics newyorki látogatásában, Amerikának Khina és Japan területén való hatalmas föllépésében, hol a csendes Oczeánt amerikai tengerré fenyegeti átváltoztatni, elég okot ad arra nézve, hogy egy amerikai-orosz szövetségben az angol érdekek veszélyeztetésének jeleit lássák? Oroszország a cselekvés döntő pillanatában oly módokkal és eszközökkel fog rendelkezhetni, a melyek az angol államférfiak előtt alig látszanak figyelemre méltóknak, ott azonban zaj nélkül ápoltatnak.

Megengedjük azonban, hogy a tényleges összeütközés csak a távol jövőben fog bekövetkezni, örömet eltűrjük a hamis próféta nevét; de miért és hogy akarják az angol államférfiak északi vetélytársuk már kétségtelenné vált közeledését veszélytelennek tüntetni föl, miért és hogy akarják az orosz tervek fenyegető alakulását rejtegetni és szépítgetni?

Az oroszoknak kedvező angol politikusok testülete, valahányszor e kérdés szőnyegre hozatik, mindig azt feleli, hogy egy rendezett állam szomszédsága kellemesebb, mint a zavargó és rablásból élő vad nomád törzseké. Egy angol még azt is kérdé, hogy nem ülnek-e szívesebben egy választékosan öltözött, finom uri ember, mintsem egy szennyes és durva paraszt mellett. Erővel szerencsét kívánnak maguknak a moszkovita szomszédsághoz, azonban még sem jöhettem magammal tisztába sohasem az iránt, miként kívánhatnak ez urak maguknak szomszédul egy habár durva, de alapjában mégis erőtlen ellenség helyett, egy ravaszat és hatalmasat? A mi Amerikában, Afrika északi részében, sőt az ind földön történt egykor a gyarapodó Anglia és a süllyedő Holland és Portugal közt, az már sokszor ismételte magát, és még sokszor fogja magát ismételni az emberi-

ség történetében. Valamint a közönséges életben is két hatalmas önző egyén nem fér meg egy és ugyanazon uton, ugy lehetetlen az két állam között is, mint ezt az India feletti elsőség miatt kitört hosszabb háboru Anglia és Franciaország közt bizonyítja. Oroszország, ha mindjárt a legjobb szándékoktól vezettetnék is, ellen fog-e állhatni terveinek és jóakarói insinuatíóinak, midőn háta mögött az egész ázsiai szárazföld óriási hatalmára támaszkodik, midőn már 100 év óta követi politikáját a legvadabb tájakon annyi költséggel, annyi kitartással? Lesz-e annyi önmérséklete, hogy föl ne használja a kedvező alkalmat, mely kezére játsza India 30 millió lelket meghaladó mohamedán lakosságát? Az utóbbiak legfanatikusabbak valamennyi mozlim között, s kimondhatlan gyűlölettel viseltetnek az angol uralom iránt. Vallási buzgalmuk, melyet részint Bokhara, részint a Vehabiták táplálnak, annyira megy, hogy a vértanui korona elnyerése végett, gyakran leölnék egy a bazáron ártatlanul sétáló angol tisztet s önként adják át magukat a hóhérbárdnak. Indiában, hol a vallási rajongások a legtermékenyebb talajra akadtak, az iszlám a legbizarrabb formákban fejlett ki. A Timuridák ideje alatt szokásba jött testvéri egyesületek itt erőteljesebbek és jelentékenyebbek, mint másutt, s nem csak Szvat, hanem minden helység fel tudja mutatni a maga Akhondját, kinek a Dsihádra való felszólítását ezren és ezren fogják követni. Daczára a sok jótéteménynek, mit az angol kormány a mohamedánokkal tett, mégis ők képezik a lázadások tűzhelyét, ők támogatták leginkább az utóbbi zavarokat, ők foglalkoznak legörömestebb egy orosz foglalás combinációival, ők hirdetik mindenütt az orosz uralom előnyeit.

S ne gondoljunk-e ez alkalommal az örményekre is, kik elszórva Indiában és Persiában, egyes szemeit képezik ama láncznak, melyen a szentpétervári udvar tovább vezeti befolyásának delejfolyamát a Nevától a Gangesig, sőt Java és Szumatra határáig. A szorgalmas, gazdag örmények, kik vallási érzelmeikben katolikusabbak a pápánál, vagy oroszabbak és orthodoxabbak magánál a czárnál, bizonyára nem a protestáns egyházat és hatalmat fogják a legkeresztényibb Oroszország rovására felmagasztalni India benmszüllöttei előtt. Kalkuttában, Bombayban és Madraszban a brit uralom híu alattvalói közül hány van Pétervárott, mint az orosz érdekek még híbb előmozdítója feljegyezve! Minden tagja ez egyháznak Ázsiában, a moszkovita politika titkos ügynökének tekinthető, s ha bekövetkenék a döntő pillanat, bámulni fognak az angolok, mint fogja álarczát levetni ez a vallásos, erkölcsös, békeszerető és munkás nép.

Hogyan tekintheti tehát közönynyel, hogyan óhajthatja Anglia, hogy ily földön, melyen oly gyulékony elemek vannak, egy nagy s bizonyynyal nem barátságos indulatu hatalom váljék szomszédjává? A kereskedés emelkedik, mondogatják szüntelen, de ugy látszik, hogy azon kereskedelmi előnyök, melyeket a brit államférfiak Oroszország közeledésében s a középázsiai anarchia leküzdésében látnak, inkább mesterkélt vigasztaláson alapulnak, mintsem igaz meggyőződésen. Hiszen nem szembeötlő-e már az is, hogy oly gyakorlati észjárásu emberek, mint az angolok, csak pillanatra is átengedik magukat azon reménynek, hogy Oroszországnak évek óta fáradsággal, pénzzel és áldozattal járó céljaiból Angliára valami haszon háramolhatna, hogy

a középázsiai kereskedelmi helyeken, a mint orosz uralom alá kerülnek, az angol cikkek nyerik a tulsúlyt? Utaljon bár Davies ur kereskedelmi jelentésében ama jelentékeny forgalomra, melyet a kiviteli kereskedés Pelsőverén, Karacsin és Ladakon át Középáziával folytatott, mégis be kell vallania, hogy az megtizszezéződnék, ha az északindiai határokon túl angol befolyás szerezne annak érvényt. S így aztán ez is azon arányban fog fogyni, a hogy az orosz sas szárnyait azon vidékeken ki fogja terjeszteni. A szentpétervári kabinet ugyan nem vonta meg szinleges beleegyezését Hay William lord által tervezett kereskedelmi uthoz Ladakon, Jarkenden, Isszikölön és Szemipalatinszkon át, de tényleg senki sem akarta e tervet támogatni, s nem is fog eszébe jutni egy orosz államférfinak sem, ezt megvalósítani. Kereskedési érzéket illetőleg a khinaiak nemcsak az oroszokat, hanem az angolokat is felülmulják, s mégis a déli Szibériába vezető pekingi nagy kereskedelmi uton csak Maimacsinig közlekednek, s Kiachtától kezdve a khinai kiviteli cikkek Pétervárra és Európába leginkább orosz kezek által jutnak. S mint jártak az olasz selyemkereskedők, kik orosz védelem alatt mentek Bokharába, ott aztán elfogattak és mindenökből kifosztattak? Egyik közölök (Gavazzi) igen keményen érezteti tudósításában, hogy daczára minden későbbi pétervári igyekezeteknek, nem adhatott több hitelt az orosz ajánló leveleknek. Az angol gyárvárosok cikkei mindenütt ki szokták szorítani az orosz gyáripart. A khivai és bokharai kereskedők már most is orosz kereskedelmi cikkeket hoznak magukkal Nisni-Nowogorod és Orenburgból, melyeket aztán Ingilis mali (angol cikkek) név alatt adnak el a közép-

ázsiaiaknak, miután ezek az angol készítményeknek mindig előnyt adnak. Angliában feledik, hogy az orosz politikának még soká nem leendő nyílt tere s hogy a fegyverei által nyitott kereskedelmi utakon az idegen érdekek elé hason természetű, ha nem is oly akadályokat fog gördíteni, melyekkel ma az Oxus felé vezető forgalmi utakon afghán rablás és özbeg anarchia folytán kell találkozunk. Amerika 1864—65-ben magában Indiában 15 millió font sterlinget meghaladó szövet és pamut cikket tett le, a mi természetesen csupán Anglia szabad intézményei folytán történhetett meg. Talán a kalkuttai urak hasonló eljárást várnak az oroszoktól.

Fájdalom, a combinációk, miket Angliában Oroszország jövő politikájának előnyére Indiát illetőleg tesznek, igen gyarlók. Valamint meg lehet rendíteni alapjaiban a biztosság épületét, melyet a Downingstreetben a mai államférfiak agyukban összekártyavaráztak, ép úgy egy jövő szívélyes viszony is nehezen fogja megállhatni a próbát. A siker nélküli czáfolgatás helyett inkább némely ballépések kimutatására akarunk szoritkozni s inkább azon eszközöket érinteni, a melyek által egy közvetlen összeütközés veszélye, ezen az angol érdekekre nézve oly veszélyes vabanque-játék, elhárítható lenne.

4) Előnyei az orosz, s hátrányai az angol politikának.

Hogy az angol politikusok hibáit orosz vetélytársaikkal szemben jobban megérthessük, szükség, hogy szemügyre vegyük azon előnyöket, miket az utóbbiak a tények mezején kivívtak s még folyvást bírnak.

Európában bámulattal szokás Oroszország óriási ázsiai birtokaira tekinteni, anélkül, hogy eszébe jutnának valakinek azon módok, melyek e birtokok megszerzését eszközölték. Az oroszok ázsiaiak, nem annyira eredetük, mint inkább földrajzi helyzetük és társadalmi viszonyaik alapján, s csupán azért, hogy az ázsiaiak „ejh, ráérünk arra még“-jével összekapcsolják az európaiak elhatározását és kitartását, mérkőzhetnek meg leginkább az ázsiai népekkel. A khinaiakkal, tatárokkal, persákkal, csirkassziakkal és törökökkel való érintkezéseikben, a körülményekhez képest mindig tudták magukat khinainak, tatárnak, persának stb. mutatni. Egy angol történetíró mondja, ha nem is egészen harag nélkül, mégis meglehetős igazsággal, hogy az oroszok előnyomulása hasonló volt egy tigriséhez. „Eleintén óvatosan csuszik s gyáván zsörtölődik előre a porban, míg a kedvező pillanat megengedi neki a végzetes ugrást. Békét lehelő baráti mosolylyal, emiszáriusaik édeskés, sima szávaival gyakran el tudtak altatni minden félelmet, minden elővigyázatot mindaddig, míg terveik biztos volta feleslegessé tett minden félelmet, meghiusított minden elővigyázatot. Vak tehát és áruló az a kormány, mely az oroszoknak a határokhoz való közeledésére, történjék az bármi lassan, s legyen a hódító és meghódítandó közt levő távolság bármi nagy, szundikálni tud!“ Mint ázsiaiak sohasem állanak oly éles ellentétben szomszédaikkal akár erkölceik, szokásaik, akár gondolkodásmódjukra nézve, mint az angolok, kik magasabb műveltségi állapotaiknál fogva nem tudnák meghozni azon áldozatot, hogy lemondjanak polgárosítási törekvéseikről. Ők nem igen sértik a népek gondolkodás módját, s a hol érdekeik kívánják, könnyebben tudnak a kö-

rülményekhez simulni. Az angol kormány maig is méltóságán alulinak tartotta magát közvetlen összeköttetésbe tenni a bokharai emirrel, s a mit mindeddig a zerefsáni fővárossal közölt az angol kabinet, az mind az indiai alkirály közvetítése folytán jutott oda. Oroszországban más az észjárás, s maga Miklós czár, ez a gőgös autokrata, ki oly soká vonakodott megadni a franczia császárnak a „mon frère“ czimet, a közép-ázsiai tatár khánnal szemben nem úgy viselte magát, mint az oroszok mindenható czárja, hanem mint egy névamelléki khán. Ilynemü eljárás után látjuk aztán, hogy Oroszország egész ázsiai határvonalai hosszában, mind a nomádok, mind a települtek, mind a budha, mind a mohamedán vallásuak oly jó viszonyban, ha nem is barátságban, élnek az oroszokkal, mint különben egy európai hatalom idegen birtokain sem.

Az ázsiai gondolkodásmód ez előnye, melyeknek elsajátítását különös ravaszságnak és számításnak tekinthetjük, a politika terén is sokkal nagyobb sikerrel járnak, mint a nyíltság és igazságosság nyelve, melyet az angolok mint alapelveket látszanak követni. Csak Nagybritannia európai ellenségei, csak az angol hatalom irigyei tehetnek szemrehányást Albion fiainak Indiára nézve; de a ki tüzetesen ismeri politikai érintkezéseiket a benszüllött fejedelmekkel s a határos szomszédokkal, ki alapos ismerője az ázsiaiak jellemének, az az angol államférfiak tévedését épen e hibák teljes hiányában fogja látni.

Kezdve az Amur nagy területétől a legkisebb birtokokig, melyeket Oroszország újabb időben Ázsiában elfoglalt, mindenütt ugyanazon ármánykodásokat, a pártviszályok szítását, a vesztegetést, a legaljasabb eszkö-

zök általi csábitást találандjuk, melyek egy invasiót meg szoktak előzni. Először kereskedelmi viszonyok által érintkezésbe lépnek idegen elemekkel; azután a legcsekélyebb pártviszályt elegendő okul szolgál egy casus bellire; a hol erre nincs alkalom, ott a földet emissariusok aknázzák alá, a főnököket ajándékok által csábitják magukhoz, vagy fejeiket Vodkival (orosz pálinkával) kábitják el s ugy csalják be a végzetes varázskörbe. A háborura, az invasióra sehol sem lehetne egykönnyen alapos okot találni, s a Romanoff-ház óriási birodalma bizonynyal inkább gyarapodott ázsiai politikusainak ármánykodásai, mint fegyvereinek hatalma által. Ehez járul még az, hogy Oroszország fent elősorolt tulajdonainál fogva közelebbről ismeri az ázsiai népek viszonyait, s sokkal jobban van tudósítva arról, mi a határos államokban magát előadja, mint az angolok, vagy a többi európaiak emissariusai nagy vigyázatának, diplomatái fáradhatlan buzgalmának köszönheti, hogy kabinetje a szomszéd országok legtitkosabb dolgairól gyakran gyorsabban és alaposabban van tudósítva, mint maga az érdekelt kormány. Eltekintve attól, hogy egy, a legderekabban kiképzett férfiakból álló társaság értékesitheti Szentpétervárt Ázsia legkülönbözőbb részeiben észlelt tapasztalatait, még itt-ott egy kirgiz, egy buriat, egy csirkassziai vagy mongol is hasznos eszközüil szolgál nekik egészen vagy félig leigázott hazájok ellen, természetesen, miután orosz nevelés és észjárás által kellően átido mitották.

Angliában mindenütt épen az ellenkezőt látjuk.

A ki ismeri az angol közvélemény vastag tudatlanságát, India eseményeit s e nagy birtokok szomszéd államainak viszonyait illetőleg, a ki egy év lefolyása

óta figyelemmel kíséri azon képtelen és nevetséges tudósításokat az angol sajtó távirati sürgönyeit, melyek Kalkuttán és Bombayn át Angliába és Európába jutnak, a ki ismeri azon csekély számú angol államférfit, kik jól lévén értesítve az ázsiai viszonyokról, a keleti politika kérdéseiben helyes ítéletet hozhatnak, annak bámulnia kell, mint alapithatta meg Anglia idegen birtokait, sőt mint volt képes azokat maig is megtartani.

Valamint azon angolok, kik hosszabb idő óta tartózkodtak Ázsiában, nemzeti jellemöknél fogva távol maradtak a benszülöttektől s így nyelvökkel és erkölccseikkel ritkábban lépnek közelebbi összeköttetésbe, úgy az angol kormány is az oly fontos követségeknek, mint pl. a konstantinápolyiak tolmácsi állomásait, a kölcsönös közlekedés e lényeges organumát, nem töltötte be angolokkal, hanem naturalizált levanteiekkel. Oroszországban, Franciaországban és Ausztriában már rég alapítottak diplomatiára készülőк számára keleti akadémiákat; Angliában, daczára a dúsgazdagon dotált kollegiumoknak, iskoláknak és egyetemeknek, ilyenmü intézet felállítására még nem gondoltak. Így a törvényhozó testületben, valamint a miniszteriumban is, hol pedig a legcsekélyebb ügyeket is szakférfiak intézik, az ázsiai nagyfontosságú viszonyokat illetőleg csak néhány embert lehet illetékesnek tartani, s a felszínen levő pártfogóskodási szellemnél fogva még ezek is ritkán juttathatják érvényre tapasztalataikat.

Ez a közöny minden idegent meg fog lepni; de annál inkább fel fogja kelteni bámulatunkat az, ha a szabadelvű töredék szóvivőit így halljuk beszélni: „Mit érdekel minket Ázsia, mit a barbár csorda, mely sok fáradalmat okoz, de kevés hasznot hajt, mit a gazdag

India, melynek jövedelme épen nem fedezi a kiadásokat, annál kevésbé a foglalás költségeit!“ Ily megjegyzéseket gyakran hallottam e párt legjelentékenyebb tagjaitól; nem lehet kétségbe vonni vallomásaik őszinteségét, de ha kérdeztem, mivel fognák a nagy gyarmatországból eredő politikai befolyást pótolni, mindig adósak maradtak a felelettel. Azt egészen feledni látszanak, mily sok fiatal angol lép minden osztályból Indiában politikai és katonai pályára, feledni látszanak azt, hány lelkész és tiszt gyermeke gazdagszik meg a Ganges és Indus melletti jövedelmes hivatalokból, kiknek a szigetország szűk köre különben semmi hatáskört sem nyujtana, hogy aztán ifju éveik szerzeményét otthon nyugalmas vénségükben költsék el; egészen számításán kívül hagyják a kereskedők tengernyi számát, kik a legkiterjedtebb kereskedelmi érdekeket képviselvén, lakják ázsiai birtokaikat, s kiknek munkálkodása által milliókkal gyarapszik az angol tőke. Ezen szabadelvűek, kik előtt egy ily gyarmatbirtok, mint India, közönyösnek vagy épen nélkülözhetőnek tűnik fel, igen rövidlátóak. Hogy az angolok hazájuk nagyságát nem az idegen népek fölötti uralomra, hanem belföldi gyár-
iparuk virágzó állapotúra akarják alapítva látni, ma, midőn csupán indiai vasutvállalatokba 60 millió font sterling van fektetve, nem birhat általános érvénynyel Angliában; mert hogy sem a gyárak mozgalmas ipara, sem az angol kereskedők vállalkozó szelleme nem mutatott fel valami különös eredményt ott, hol nem vehették igénybe az angol uralom segélyét, látni való Algir, Középázsia s egyéb nem brit birtokok kereskedelmi viszonyaiból.

Ezek a téves nézetek nyomták háttérbe az angol egyéniség előnyeit szemben az orosz politikával, mely kitartással és következetességgel úzi munkáját. Ezeknek kell tulajdonítani azt, hogy Oroszország oly hihetlenül rövid idő alatt emelkedett Anglia hatalmas versenytársává s lépett oly közel annak Achilles sarkához. Ma már hasztalan volna visszanyomni akarni ez óriási hatalmat, miután a Kaukázust teljesen elfoglalta, s állását a Kaspi és Aral tónál, valamint roppant előnyeit Középázsiában kivívta. A mit 20 év előtt még nem nagy nehézséggel lehetett volna kiküzdeni, az ma már késő, s ha Anglia el akarja kerülni a kereskedelmi államok közös sorsát, Karthago, Velence, Genua, Holland és Portugal végzetes sülyedését, csak egy út van hátra: szigorú vigyázat és őrködés, s a még érvényre emelhető rendszabályok gyors foganatosítása.

5) Tanácsok Angliának a veszély elhárítására.

Nyílt ellenségképen lépni fel a növekedő orosz hatalom ellen, ma már ép oly hiba volna az angolok részéről mint ama feltűnő tétlenség, melyet Anglia 25 év óta minden a Hindukuson túl történt eseményekkel szemben mutatott. Oroszország erős lábra fog kapni az Oxus jobb partján, be fogja kebelezni a három khánságot; talán a khinai tatárságot is, minden, a mi csak özbeg, el fogja szükségkép ismerni felsőségét. Ezt lehetetlen meggátolni, de az angol csak eddig nézheti vetélytársa előnyomulását, tovább nem.

Az Oxus és az Indus közti területnek semlegesnek kell maradnia. Afghanistan, természeti alkotásánál s lakosságának harcziasságánál, a diplomatiához kitűnő érzékkel bíró jelleménél fogva egészen arra való volna, hogy

egy katonai és politikai védgátat képezzen, mely aztán lehetlenné tenné a két kolosz összeütközését. Ez az ország a foglalónak, jőjjön bár északról vagy délről, tizszer keményebb küzdehmet okozna, mint a Kaukázus. Azonkívül a tartomány birtoka nem fedezné a háboru költségeit, s habár a folytonos zavarok, melyek az afghanok hegy-völgyes területén uralkodnak, mi haszonnal sincsenek a két szomszédra, a veszély még sem oly nagy, hogy akár az egyik, akár a másik fél foglalási terveit igazolhatná.

De miként biztosítsa Anglia Afghanisztán semlegességét, ha Oroszország tovább folytatja támadási politikáját, mit tegyen, hogy ott erős védsánczot állítson anélkül, hogy mint hódító kellene föllépnie?

Ezt egy ügyes, szakadatlanul a viszonyok színvonalán álló diplomatiái összeköttetés eszközölteti oly ügynökök működése által, kik ismervén az afghanok jellemét, mellőzni tudják az angol gondolkodásmódot s ázsiai szint tudnak vallani.

Ugyanazon hibát, melyet lord Auckland 1839. beavatkozásával az afghán viszonyokba elkövetett, ugyanazon s még nagyobb hibákat lehetne felróni utódainak, ha a szomszéd állam ügyeinek folyását teljes semlegességben, szembeszökő közönnnyel tekintené. Az angolok hasonlitanak a gyermekhez, ha egyszer a kályhán megégette magát, soká nem fog a meleghez közeledni merni. Az afghán hadjárat szerencsétlen vége, a 30 millió font sterling, melybe az került, még ma, egy negyedszázad után is oly ijesztő élénkséggel állnak minden brit szeme előtt, hogy még gondolatára is reszket a Hindukuson tuli politikai befolyásnak. Minő szembeszökő végletek. Egyszer tetőtől talpig fölfegyverzik

magukat, hogy egy oly gyűlölt uralkodót támogassanak, minő Sah Sedsah, aztán pedig, miután bekebelezték Pendsábot, alig gondolnak Kabullal. S miért volna oly veszedelmes korlát a pesáveri határ vonal az angolra vagy bármely európaira nézve? Ha Afghanisztánból, a Kakeri, Luhani, Gilzi és Jusufzi törzsekből évenként több ezren lépik át Hindosztan északi határait, részint kereskedés, részint nyájaik legeltetése végett, miért volna lehetetlen a brit utazóknak tulmenni a Hindukuson, annál inkább elhagyni néhány órányira Pesávert? Az afghán kereskedők virágzó kereskedést űznek Multannal, Delhivel és Laboreral, miért ne lehetne angol részről is egyik vagy másik kereskedő-ház hasonló czélból Kabulba?

Ez a körülmény igen meglepett, s még inkább az, midőn hallottam, hogy azon tiszt, kit Sir John Lawrence Sir-Ali-khán üdvözetére küldött Kabulba, csak egy erős hadosztály élén jelenhetett meg, hogy védve legyen a fanatikus nép dühe ellen. Mily nevetséges és téves tanítást adnak az ázsiaiaknak az európai nagylelküségről, az európai igazságszeretetről. Anglia, mely már régóta használja e bánásmódot az ázsiaiak iránt, ahhoz hasonlít, ki egy vaknak teljes erejéből felfoghatóvá akarja tenni a rafaéli cartonok szépségét. Oroszország már sokkal praktikusabb. Tudja, hogy a nagylelkűség és humanitás ilyszerű nyilatkozatait a keletiek csak gunyolják, hogy korántsem vesznek példát róla s csupán csak czéljaik elérésére alkalmazzák azokat. Jobban tenné Anglia, ha a helyett, hogy erkölcsi prédikációkkal halmozza el őket, hasonló fegyverekkel élne s a keletiekkel keleti módon bánta.

Azon időben, midőn Conolly és Stoddart sanyaru fogságban szenvedtek, melyből végre is csak a hóhér bárdja szabadítá meg őket, a brit területen bokharaiak, khokandiak és egyéb középázsiaiak voltak, kiknek letartóztatása által enyhíteni lehetett volna az angol tisztek sorsán, s őket megmenteni a haláltól. Oroszország ily esetekben mindjárt kirántja magát a hinárból s a „szegget szeggel“ elvét veszi foganatba. Anglia nem tette ezt. A nagylelkűt akarta játszani, de mit nyert vele? Midőn Bokharában voltam, akkor tudtam meg, hogy mennyire tévesztette el czélját az angol nagylelkűség e ténye. A bokharaiak azt hitték, hogy Anglia nem meri felkölteni a bokharai emir haragját s gyöngesége kényszeríti őt e mérsékletre.

Azt gondolják a kalkuttai urak, hogy az afghanok máskép gondolkoznak? Épen nem, ők is így szólnak: a mi indigo- és fűszerkereskedőink és tevébérőink, védve az Iszlam hatalma és nagysága által, sértetlenül léphetnek a brit földre, míg a hitetlenek közül egy léleknek sem szabad magát mutatnia nálunk.

E megbocsáthatlan gyöngeséget mutatta 1857-ben az indiai alkirály is, midőn lord Canningot Pesáverbe küldötte, hogy Edwards társaságában az ott megjelent Dost-Mohamed khánnal a persák ellen véd- és daczszövetséget kössön. Az afghanok akkor igen meg voltak szorulva s nagy szükségök volt a pénzre és fegyverre; az ősz Barekzi főnök, kit fiai kísértek, kitüntette ezt minden szavában és mégis minden pontban teljesítették kívánatát a nélkül, hogy Anglia főbb igényeiről csak egy szóval is említést tett volna. Négyezer darab fegyvert (szuronyt, kardot és töltényt) és évenként 12 lak rupiát biztosítottak nekik mindaddig, míg Nagy-

británia háboruban leend Persiával. E jelentékeny összegből még a párisi béke megkötése után is nem megvetendő összeget fizettek s még sem érték el az alkudozások főcélját, t. i. azt, hogy Kabulban és Kandaharban állandó angol követséget állithassanak fel. Dost-Mohamed khán, mint azt Kaye „Az utolsó Seapoy forradalom története“ című munkájában előadja, úgy nyilatkozott, hogy nem veszi magára egy ily lépés felelőségét, hogy az afghán fanatizmussal szemben nem veheti védelme alá az angol ügynököket, hogy minden lépés veszélyt hozhat stb. Ha Dost-Mohamed khán maga bevallotta, hogy Kandaharban sértetlenül megállhat egy angol misszió, miért volna ez másképp Kabulban? A brit ügyvezetők igen csalódtak, ha csak egy pillanatig is kétkedtek az afghán főnök mindenható hatalmában. Csak több kitartás kellett volna, hogy az angolok, kik a szükség idején mint szövetségesek léptek föl, ne csak két, hanem több követségi állomást állithassanak föl. Az afghánok hamar megszokták volna ez állapotot, s az egyszer megkezdett diplomatiái összeköttetést továbbra is szakadatlanul fönn lehetett volna tartani.

Sir John Lawrence most egy félhivatalos cikkben, mely az „Edinburgh Review“-ban (január 1867) jelent meg, törekszik bebizonyítani, mily nehéz és hasztalan diplomatiái összeköttetésbe lépni oly vad és féktelen szomszédokkal, minőkkel India minden oldalról körül van véve. Azonban nem értem, hogy miért nem okul az alkirály Oroszország példáján, a mely szintén hasonló elemektől van környezve, de azért követ után követet indít, azoknak tiszteletet és biztosságot szerez, s így folyvást halad kitüzött célja felé? Miért nem követi Anglia ugyanazon politikát, melyet egykor

Japánnal, Khinával s más ázsiai országokkal kezdett. Ugy tetszik, kevésbé vannak meggyőződve e terv nehézségekre ütköző kiviteléről, mint a belőle háramló haszon horderejéről; vagy csakugyan nem tudnák azon urak, mit eszközölhetne egy folytonos képviseltetés Afghanisztánban mind az angol érdekekre, mind az afghanok javára?

Sir Henry Rawlinson diplomatai magatartása Kandaharban, ki ott a legveszedelmesebb helyzetben s a legaggasztóbb időben is sikeresen tudta magát fenntartani, fényes bizonyága annak, hogy még a legbárdolatlanabb ázsiaiakkal is el lehet bánni. S ha már a nevezett támadó fenyegető állásával annyit ki tudott vívni, mit lehetne még elérni politikai finomság, barátságos rábeszélés útján.

Egy szakadatlan diplomatai összeköttetés kézzel fogható következményei, ha nem csalódtunk: 1) igen üdvös befolyással volnának a kereskedelesre; mert miután az angol cikkek Középázsiaiban már jó ideje kedvező hirnek örvendenek, ha egyenesen Angolországból szállíttatnának be, bizonynyal leszorítanak a vásárról a hasonnemű és kevesebbre becsült orosz termékeket. Most ez természetesen nincs így, mostanában Kabulban, Kandaharban, Heratban s egyéb helyeken némely orosz iparágból, mint pl. a vasedényből és szerszámból, durva kattunból és posztóbból sokkal több kél el, mint az angolból, csupán csak azért, mert az előbbieket a csekély árak és kisebb vám költség következtében nem kerülnek annyiba, mint az eredetileg drága s a szállítás miatt magas áru angol cikkek. Továbbá Bokharában, itt-ott Khivában és Karsiban megjelennek maguk az orosz kereskedők is, kik aztán

biztosítva kormányuk erélye által, sokkal jobban előmozdítják saját érdekeiket, mint az idegen hajhászok. Hasztalan keresnénk a polgárisodásra nézve jobb apostolt, jobb uttörőt, mint a néma iparczikk-tömbeket, mik Európából vándorolnak oda; és Angliának, eltekintve kereskedelmi érdekeitől, már a humanitás céljából is könnyitni kell a középázsiai kereskedést.

2) Az afghanok, kik az Ingilizek és Frengik neve alatt maig csak fegyveres hatalmat, hódítósvár szomszédot ismernek, a diplomatiái közlekedés békés eljárása és a jóakaratu tanácsok folytán inkább fognak simulni. Az 1808. évben, midőn az afghanok még nem féltek annyira az angolok betörésétől, a követ Montstuart Elphinstone, kinek kísérete csak 400 indangol katonából állott, Afghanisztánban mindenütt jó fogadtatásban részesült, mert a félelem és bizalmatlanság akkor még nem vertek volt gyökeret. S ugyan-ezek a viszonyok léteztek e század elejéig az oszman birodalom minden részeiben. Az európai és az ellenség ugyanazon fogalommal olvadt össze, s most, miután követsegeink és konzulátusaink a porta ellenszenve daczára is sok helyütt befészkeltek magukat, az oszmanlik és arabok nem lesznek ugyanazon nézetten. Tisztább fogalmaik vannak most már a Frengi egyetemleges névről, s jól tudják, hogy pl. Oroszország ép oly barátságos hajlammal viseltetik a fényes porta iránt, mint a mily ellensége annak Anglia, hogy ennek a kormánynak ilyen, annak meg amolyan tervei vannak stb. Konzulátusok nélkül nem lehetett volna azt elérni. S így az afghanok is mindaddig, mig nem lépnek az angolokkal közelebbi békés viszonyba, nem lesznek képesek felfogni, mit tehet javukra Anglia vagy Orosz-

ország, melyiknek barátsága leend rájuk nézve inkább vagy kevésbé hasznos.

3) Az afghan valamennyi középázsiai nép közt a legharcziasabb s így az angol befolyás tetterős támogatása által könnyen jelentékeny katonai hatalommá nőheti ki magát. A mit Mahmud szultán és Mehemed Ali basa hadseregében annak idején az „instructeur militaire“-ek, s Abbas Mirza csapataiban az angol tisztek tettek, az mind elenyésznék egy ilyenmű vállalat mellett az afghanoknál, kikből legkönnyebben lehetne egy rendszeres hadsereget alkotni, a mennyire néhány Seapoy szökevény által iskolázott kabuli ezred katonai magatartásából és gyakorlataiból ítélni lehet. Hasonló eredményt lehetne várni Heratban és Kandaharban, melyeknek erődeik, ha egy második Pottinger felügyelete alatt állnának, bizonynyal nem válnának oly könnyen az oroszok zsákmányaivá, mintha azokat csupán afghan védelemre hagyják szoritkozni.

4) A főnyereség azonban, melyet egy folytonos képviseltetés által elérni vélünk, az, hogy Anglia pontos tudósításokat vehetne a középázsiai eseményekről s Oroszország katonai és politikai mozgalmairól, és így nem lenne többé kitéve azon veszélynek, hogy magát egyik vagy másik ponton hirtelen megtámadtatva lássa, és sohasem lévén bizonyos a tények valódi állásáról, képtelen legyen elővigyázati rendszabályokhoz nyulni. Az alkirály tart ugyan néhány munsit Kabulban, Kandaharban és Heratban, minden hivatalos jelleg nélkül; továbbá munsikat, azaz mohamedán irtókat, kik jó fizetés fejében kötelesek koronkint tudósításokat küldeni. Azonkívül különös esetekben kémek és titkos megbizottak is szoktak kiküldetni egy

vagy más irányban, kik mint kereskedők vagy zarándokok bejárják Turkesztánt és a politikai eseményekről tudósításokat igyekeznek hozni. Nem is tekintve azt, hogy az osztályok egyikét sem tarthatom illetékesnek ily ügyben eljárni, már csak azért sem, miután nem bocsáttatván fontosabb helyekre, csak a bazárok híreit, a karavánok politikáját jegyezhetik fel, én, ki éveken át forgolódtam keletiek közt, épen ez embereknek adnék legkevésbé hitelt. Megfontolták-é Kalkuttában, mi az a mohamedán fanatizmus, tudják-é azt, hogy soha, bármennyi pénzzel sem fogják elérni azt, hogy moszlimet moszlim ellen használhassanak fel a Frengik előnyére? Ezek a megbizottak és kémek látszólag a legnagyobb hódolatot, loyaltást, a legnagyobb szolgálatkészséget fogják mutatni, de Középázsia belsejében hitsorsosaikkal ugyanazon mecsetbe fognak lépni, ugyanazon szőnyegre guggolni s ugyanazon szertartásokat végezni. Az angol államférfiak bizonyára nem fognak velem egyetérteni, azonban épen ez az oka, hogy leggyarlóbban vannak tudósítva a középázsiai eseményekről, hogy Európában a legképtelenebb híreket terjesztik Indiáról, s hogy a khánságok ügyeit csak azon világosságban látják, melyet nekik az orosz diplomatia nyújt.

Távol attól, hogy politikai tanácsadóul tolnám fel magamat, azt találom, hogy ezen igénytelen tanácsok csak azon eszközökre vonatkoznak, melyek alkalmazása által Afghanisztánt leginkább lehetne semlegesíteni s hatalmas védsánczul állítani fel Oroszországnak további középázsiai előnyomulása ellen. Hamis védelmi eszköz volna a sebek rejtegetése oly kérdésnél, minő az angol hatalom nagyságára és fentartására nézve India birtoka. A jelentéktelenebb politikai hibák idővel mégis egyes

gyűrűit képezik a végzetességek oly szakadatlan láncolatának, melyet később hasztalan igyekszik megszakítani a legnagyobb erőfeszítés, a legélesebb államférfiui belátás.

6) A kérdés általános érdeke.

Most még azon kérdés megvitatása van hátra, miért nem lehetünk közönyösek az angol érdekeknek orosz tulsúly általi veszélyeztetése ellenében, s mi az oka annak, hogy az angol hatalom sülyedése ránk nézve ép oly hátrányosnak tűnik fel, a mint Oroszország kelletén tuli befolyásában a haladás szellemének meggátlását látjuk.

A felelet igen egyszerű: Oroszország ázsiai volt a multban, ázsiai a jelenben, s az lesz még soká a jövőben is. Egy pillanatra sem adhatjuk magunkat át azon enyhítő kilátásnak, hogy a tulságosan kiterjedt orosz hatalomnak a természet törvényei szerint később két vagy több részre kell szakadni s hogy ily szakadás enyhíteni tudná a fenyegető veszélyt; csak szemügyre kell vennünk az orosz államélet jellemét, társadalmi viszonyait, a nép viszonyát a kormánykörök magasabb színvonalához, a képzettség általános fokát s a nép észjárását, s be fogjuk látni, mily ázsiai, mondhatni vad ázsiai szellem uralkodik itt még s daczára a küzdelmes törekvésnek az európai polgárisultság felé, aránylag mégis mily keveset tudtak magukévá tenni abból, mit mi európainak, nyugotinak nevezünk. Nem akarom fölidézni azon rég elkoptatott tételt: „Vakarjátok meg az oroszot s tatárra fogtok benne akadni,“ azonban mégis részint személyes tapasztalásból, részint újabb és pedig az oroszszal rokonszenvező utazók tudósításai nyomán, lehetlen észre nem vennem, hogy a

Neván, a szent Moszkvában s Oroszország egyéb nagy városaiban mennyire uralkodik még a polgárisodás azon fitogtatása, melyet sok ázsiai kormány szemben a rövidlátó Európával csillogtat, és pedig előnyösen. Kétségtelen az, hogy az a polgárisodási düh Szent-Pétervárt egy európai és keresztény elemekkel erősen amelgamisált kormánynyal több sikert tud felmutatni, mint Kairoban, Teheránban, Konstantinápolyban. A szinteg európai műveltségű, nyelveinkben, erkölceinkben és észjárásunkban otthonosan mozgó orosz nemes sokkal jobb alakot tud mutatni, mint a Boszporusznál félig európaizált efendi vagy Persiában a mirza. Az a kormány, mely nagy költséggel vonja magához a tudományos és művészeti erőket, mely újabb időben oly nagy buzgalommal fáradozott a tanintézetek, egyetemek és tudományos társulatok alapításában, mely embereket tart, kik fennen hirdetik Európában az orosz művelődés haladását, mindenesetre több hitelt fog magának szerezni tudni mint a porta vagy a persa miniszterium, melyek az országuk hanyatlásával lévén elfoglalva, nem fordíthatnak annyi erőt a szükséges külső csillogásra.

Nem csoda tehát, ha Oroszország a felületesség előtt európaibbnak s polgárisultságunk szellemétől áthatottabbnak látszik s nem esik nehezére megszerezni magának azok rokonszenvét, kik erővel akarják szeretni. De szedjük csak le a külső héjt, tekintsünk az orosz társadalom belsejébe, s mit fogunk látni?

Csalódás, nagy csalódás vár ránk minden lépten nyomon, ha az orosz nép többségénél föl akarjuk találni a haladás azon jeleit, melyeket az európai sajtóban az orosz bérenczek nagy hangon hiresztelnek.

1865-ben egy angol „Russia Central-Asia and British-India“ czimű röpiratában hasonló tanokkal lépett fel az angol közönség előtt, s az újításokra, u. m. a jobbágyság felszabadítása s egyéb reformok horderejére utalt, melyek következtében oly jövő nyilnék meg Oroszország előtt, minőt még az orosz írók, pl. Herzen S. és Dolgorukov is kétségbe vonnak; másként gondolkodnék azonban, ha nem az értelmiség tagjai, hanem az orosz és az ázsiai nép közt vont volna párhuzamot.

Azon óriási határvonalon, melyen Oroszország Ázsiával érintkezik, mindenütt azt találjuk, hogy az oroszok a műveltség jóval alantibb fokán állnak s erkölcsi szabadságra nézve messze elmaradnak azon ázsiai népek után, kiket újabb európai civilizációnk előnyeivel akarunk megismertetni szemben az ő régi ázsiai polgárisultságukkal. Michie Sándor, ki Pekingtől Szentpétervárig utazott és annyira barátja az oroszoknak, hogy második édennek nevezi Sziberiát, a száműzött lengyelek sorsát pedig irigylendőnek találja, még ez sem állhatja meg, hogy ott, hol khinaiakat és oroszokat lát egymással közlekedni, hangosan ne hirdesse az előbbiek szellemi tulsúlyát az utóbbiak felett. De nem csak Maimatsin és Kiakhtában van ez így, hanem a moszlimeknél is. Az orosz mint északvidéki több tevékenységet fog kifejteni a telivér ázsiaiánál, azonban szembeszökően szennyes külseje, iszákossága, a bálványimádásig menő vallása, szolgai érzülete, vastag tudatlansága, durva, bárdolatlan modora messze a háttérbe tolja a simulékony, udvarias és élesen látó keleti előtt. Bokharában egy iszlam műveltségű tadsikkal találkoztam, ki megvetéssel beszélt az orosz művelet-

lenségéről s csupán a kirgizeket helyezte utánuk, s valószínű, hogy így fog vélekedni minden khinai, minden transkaukáziai persa, minden jobb műveltségű kazani tatár. S mit is tanuljanak tőlük e népek?

Talán az orosz kormányformák keltsenek érdekeltséget az ázsiai népeknél? A hivatalnokok megvesztegethetősége, zsarnoki és önkényes eljárásuk Miklós alatt, az ötven millió lelket meghaladó pórosztály, mely a hivatalnokokkal és nemesekkel szemben a legmegalázóbb állást foglalja el, nem igen vonzóak azokra nézve, a kiknél a legvadabb autokrata intézmények is patriarchalis szelidséggel párosulnak.

Sőt nemcsak a jelenben, hanem a jövőben is nehezen leendő várható Oroszország hódítási viszketegétől valami hasznos változtatás az ázsiai társadalmi életben, valami reformszerű Európa szellemében. Ha kérjük, mi lett azon tatárokból, kik több mint kétszáz év óta élnek orosz felsőség alatt, mi történt a sziberiai népekkel, u. m. a baskirok, vogulok, cseremiszek, votjákokkal, kik az orosz nemzetbe kebeleztek vagy fognak bekebeleztetni, nem-e russzifikálásuk lett az eredmény?

A russzifikálás természetesen egy lépés Ázsiából Európába; a mint II. Sándor eddig föllépett, átmeneti stádiumnak is nevezhető; de fog-e valaki hibáztathatni azért, hogy e hosszas, kétes kimenetű átalakulásnak eleje tesszük az angol polgárosító rendszert, a mely Indiában s mindenütt, hol ázsiaiakkal lép viszonyba, oly fényes és feltűnő sikert mutat föl.

Hogy India népei, ez országé, mely bölcsejében ringatta az általunk életképtelennek nyilvánított és megtámadt ázsiai polgárisultságot, tántoríthatlan merevséggel ragaszkodnak régi szokásaikhoz és sajátyszerű ész-

járásukhoz, senki sem fogja tagadni, s mégis mennyire átalakult India csak ez évszázad elejétől fogva is! Azt hiszem, hogy Angliának legnagyobb ellenségei sem fogják tagadni, hogy a hinduk kasztrendszerén és számos embertelen szokásain hatalmas rést ütött az angol befolyás, senki sem fogja tagadhatni, mily bámulatraméltó lépéseket tettek ezek a vad ázsiaiak polgárisodásunk ösvényén, daczára minden makacsságuknak. Ma már Indiában nem csekély számával fogunk találkozni azoknak, kik hódítóik áldásos befolyásáról megvannak győződve; számtalan tanintézet és intézmény terjeszti az újabb világ világosságát a lakosság minden osztálya között; nemcsak hogy sokan értik az angol nyelvet, hanem élénk részt vesznek tudományos vitatkozásainkban is, mint európai tudományos társulatok tagjai lépnek föl, sőt itt-ott még a tollat is sikeresen kezelik, hogy a nyugot írói sorába lépjenek. A francia, német és angol keleti társulatok névjegyzékében találni Raja Radakant Deva Bahadur, Maharadsa Kali Krisna Bahadur, Babu Rajendra Lala Mitra, több pendit (pap) és egyéb tudós magánzó neveit, kik munkáik által az őket illető körökben ismeretesekek lettek. Megerősödve nemzeti érzületekben, a hinduk ma oly ismeretekkel birnak nyelvükről, történetükről és bölcsészetükről, minőről azelőtt saját fejedelmeik korszakában fogalmuk sem volt. Társulatok alakulnak, ép úgy mint Angliában, bizonyos előítéletek megszüntetésére, káros erkölcsök és szokások kiirtására s a társadalmi közlekedés előmozdítására, s ha tekintetbe vesszük, mint szaporodik napról napra az olvasók száma, mily tekintélyre vergődtek a benszülottek előtt a hindosztáni lapok, mint: a „Hirkaru Bengalu“ („a hirkari hirnök“),

„Szuheili Pendsab“ („a pendsabi hajnal - csillag“), „Oudh Achbar“ („oudhi újdonságok“), „Khajrkhab Pendsab“ („Pendsab jóakarója“), s az európaisítás mily hatalmas tényezőjévé válik a sajtó, be kell vallanunk, hogy Anglia meghódított népei nem csak hogy magasabb fokán állnak a műveltségnek mint egyéb testvéreik Oroszországban, hanem magasabb fokon mint sok orosz alattvaló.

Alig fogható meg tehát, hogy ily viszonyok közt mint léphet fel Oroszország Ázsia népei előtt az új világ tanainak felavatott apostolaként. Csak Közép-ázsiaiában, a vad fanatizmus, durva önkény és kapzsiság ez ős fészkeben lehet az orosz művelődés alkalmazását hasznosnak tartani; de nem úgy Ázsia valamennyi részében és valamennyi népénél. Turkesztán orosz fegyverek általi elfoglalása tehát, mint már érintve volt, az illető lakosokra nézve szerencse. De sokkal előnyösebb lett volna, ha e szerepre Anglia vállalkozik. De miután ez nem történt meg, nem szabad vetélytársának kötelességei teljesítésében gátakat vetni, s csak a további hódítási tervek ellenében kell résen állnia.

Tegyük hozzá Oroszország civilizatori képtelenségéhez Ázsiában azon fontos körülményt, hogy egy fél világrész bekebelezése, több millió ázsiaiainak saját testébe való beolvasztása által nemcsak Nagybritannia hanem egész Európával szemben mily hatalmasan fenyegető állást foglalhat el, úgy aránylag saját léteünkre nézve sokkal nagyobb hátrányt fogunk látni ez óriási túlsúlyú hatalomban mint előnyt Ázsia tatár népeire nézve. A russophobia, a mint mondják, már elcsépeelt dolog; magam is ezen véleményben vagyok, de ha tekintetbe vesszük az orosz kettős sas hatalmas befolyását Ázsia minden részeiben, ha nem tévesztjük

el szem elől hogy a szent-pétervári udvar előnyös állása által a Hindukuson saját kényére fogja kizsákmányolni a keleti kérdést e Boszporusznál, úgy nehéz lesz világ-részünk jövő sorsára nézve teljes megnyugvást szerez-nünk. A mai diplomatia, a mely gyakran inkább hódol a divatnak mint a helyes felfogásnak, nevetségessé akarja tenni Napoleonnak jóslatát a kozák uralmat illetőleg Európában.

De feledik azt, hogy a mai közlekedési eszközök segítségével mit tehet egy oly hatalom, mely Kamcsatkától a Dunáig vagy épen az Adriai tenger partjáig, pólusi tenger jeges vidékétől az Iravaddi hó partjáig fog kiterjeszkedni. Sokak előtt hallucinációnak fog látszani, de semmi esetre sem lehetetlen, hogy egy ily hatalom mozgásaira Európa szívének közepébe Ázsia legvadabb lovasainak százezrei nyomulhatnak. Ez évszázad kezdetén a doni kozákok a Szajna partján már megmutatták egy ily Dsengiz- és Timur-féle hadjárat lehetőségét, s mért ne ismétlődhetnék ez ma, midőn vasutakkal és gőzhajókkal rendelkezhetni? Európai hadművészetünk igaz hogy meg tudná törni e nyers hatalmat; a Romanov-ház egy tagja sem vihetné sokáig egy Dsengiz vagy Timur szerepét. De egy ily bár pillanatnyi küzdelem is szomorú következményeket vonna maga után, s most, midőn még rendelkezésünkre állnak az elővigyázati rendszabályok, sürgető szükség hogy megakadályozzuk egy ily esemény lehetőségét.

De ha eltekintünk is e messze kiható politikai combinációktól, tagadhatja-e valaki, hogy Anglia nagysága és hatalma nagyobb haszonnal vannak Európa közérdekeire nézve mint az orosz suprematia? Angliának sok ellensége, vagy jobban mondva, sok irigye van.

A szárazföldi sajtó szenvedélytől elvakított hangja Anglia eljárásában mindig önzést, kapzsiságot és büszkeséget fog látni, a rajongók pedig minden jellemvonalában a legvastagabb materialismust fogják találni, de nagyon vaknak és előítéletesnek kell mondanunk azt, a ki semmibe sem akarná venni azon eredményeket, a melyek épen az angol hatalom, angol tőke s az angol szívósság által jutottak civilizatióink s tudományunk birtokába. Nem-e egyedül Anglia az, melynek hatalmas zászlója megnyitotta számunkra Kelet-Ázsia kereskedését, nem az angol utazók-e azok, kiknek merész nyomozó szelleme a legtávolabbi vidékekre behat, hogy föld- és néprajzi ismereteinket gyarapítsák, s mi történik a Temzén, mi az örökké izgatott és ügyes bajos szigetkirályság többi városaiban? Szemügyre vették-e valaha az ábrándok világába merült szellemek, kik folyvást ócsárolják az angol materialismust, hogy ezek a hajhászok, daczára a kereskedés és nyereség iránti élénk érdekeltségüknek, mégis legtöbbet a tudomány előmozdítására s a világ felvilágosítására áldoznak.

Hol van egy ily ország, melyben a kormány oly könnyen áldoz milliokat egy oly intézet számára, minő p. a Kensington-muzeum? hol költenek egy könyvtárnak csupán czimjegyzékére százezreket mint az ujabban Londonban történt, hol küld ki a kormány azonnal hajókat és expeditiókat egy eltévedt utazó felkeresésére, mint azt ujabban Livingstone-ért tették?

Daczára minden hibáinak, melyektől egy ország sem ment, be kell ismernünk, hogy Anglia, akár az annyit hánytorgatott materialismusa, akár az annyszor megkefélt uralomvágya mellett, mégis az európai civilizatió élén áll. Mert ha Német- s Franciaország

fenséges polgárisodásunk világosságának terjesztésében nélkülözhetlenek is, a főtényező mégis egyedül Anglia. Zászlajával minden éghajlat alatt, minden világrész táján egy jobb korszak hajnalpirja merül fel. A mit Nagybritannia irigyei beszélnek zsarnoki eljárásáról, többnyire igazságtalanság vagy vastag tudatlanság. Szükség volna, hogy ezek a sentimentális vádolók ne az íróasztalnál s a szék lágy karjaiban, hanem az ázsiai világ vidékein tanulmányoznák Anglia befolyását, s ha látnák, mint szorítja ki nyugoti polgárisodásunk zászlaja a régi ázsiai civilizáció bűneit, mint iparkodik a porba tiport emberi jogokat helyreállítani, milliókat szabadítván meg az egyes zsarnokok önkénye alól, mint terelék azokat egy jobb jövő irányába, akkor bizonyára leráznák közönyüket Angliának az idegen világrészekre gyakorolt hatása iránt.

Nem volna-e tehát sajnálandó, ha egy ily államot szorítana háttérbe az orosz hatalom? A Temzén egy szabad nép hatalmas akarata uralkodik, a Néván pedig egy ázsiai dynastia uralomvágya oly kormányrendszerrel, melynek reformátori képessége kétséges marad a jövőben, míg a jelenben gyakorolt káros volta annál bizonyosabb.

Oroszországnak csak Indiához, a brit érdekek ez Achilles sarkához való közeledésében láthatjuk az Angliát fenyegető veszély csálhatlan jeleit. Hogy hatalmát a brit oroszlán a Gangesen megalapítsa, északon sokkal nagyobb harcznak néz most eléje, mint a mi-lyet délen a francziákkal kellett megállnia. Ez az el-lenség gyengébb volt mind számra, mind kitartásra nézve, kis hajóhaddal rendelkezett, háta mögött egy akkor még hajózhatlan tenger állott s könnyen meg volt győzhető; de az orosz az erődök, helyőrségek,

biztosított utak szakadatlan láncolatára fog támaszkodhatni, fegyverei lesznek határtalan uralomvágy, millió alattvalóinak vak hódolata s a durva szomszéd államok rokonszenve, ezzel szemben a győzelem nem lesz oly könnyű, s a vereség következményei sokkal súlyosabbak.

Fel tehát Britannia! Mert ha tartós szerencséd csillaga itt homályba vész, akkor ennek a versnek is

The nations not so blest as thee,
Must in their turn to tyrants fall,
While thou shalt flourish great and free,
The dread and envy of them all.

el kell némulnia a világ különböző tájain.

